

ISSN 2822-6941

Türkîyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 42 Bahar 2025

ISSN 2822-6941

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 42 Bahar 2025

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)
Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD)
Kurucusu / Founder: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor: Yunus KOÇ

Editörler / Editor in Chief
Yunus KOÇ, Evgenia KERMEİ ÜNAL

İngilizce Editör / English Editor
Tevfik Orçun ÖZGÜN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları E-ISSN: 2822-6941

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **kurumsal, hakemli ve süreli** bir dergidir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA tarafından taranmakta ve EBSCO tarafından dizinlenmektedir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisinde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı / Cover Design
Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

Teknik Editör / Technical Editor
Çiğdem KARACAOĞLAN

Türkçe Redaksiyon / Turkish Redaction
İsa KOYUNCU, Sultan TUĞRUL

Yönetim Merkezi / Management Center
Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA
Tel / Phone: +90 (312) 297 71 82 - 297 67 71 Belgeç / Fax: +90 (312) 297 71 71
E-posta / E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
Genel Ağ Adresi / Website: <https://hutad.hacettepe.edu.tr/>
Dergipark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/>

Yayınevi / Publisher
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA
Tel: +90 (312) 310 97 90

Yayın Tarihi / Date of Publication
23.05.2025

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Bülent GÜL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Sema ASLAN DEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Prof.Dr. Feruza DJUMANIYAZOVA	Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Üniversitesi
Doç.Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU	Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç.Dr. Meltem EKTİ	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Mikail CENGİZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan Ü. ÖZDEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü
Dr. Gülhan YAMAN KAHVECİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü
Arş.Gör. Meral KOÇAK	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ord.Prof.Dr. Karl REICHL (Bonn Ü.)
Prof.Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü.)
Prof.Dr. Sema ASLAN DEMİR (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. İ. Ahmet AYDEMİR (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Mehmet BAŞTÜRK (Balıkesir Ü.)
Prof.Dr. Hayati BEŞİRLİ (Azerbaycan Devlet İktisat Ü.)
Prof.Dr. Uwe BLÄSING (Leiden Ü.)
Prof.Dr. Mehmet ÇANLI (Hitit Ü.)
Prof.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Ü.)
Prof.Dr. İbrahim DİLEK (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Ü.)
Prof.Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Ü.)
Prof.Dr. Oğuzhan DURMUŞ (ASBÜ)
Prof.Dr. Ertan EFEGİL (Sakarya Ü.)
Prof.Dr. Marcel ERDAL (Frankfurt Ü.)
Prof.Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Burçin EROL (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Cahit GELEKÇİ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Kâtip Çelebi Ü.)
Prof.Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Nimetullah HAFIZ (Pristine Ü.)
Prof.Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Şakir İBRAYEV (Kökşetav Ü.)
Prof.Dr. Mustafa S. KAÇALIN (Marmara Ü.)
Prof.Dr. Yakup KARASOY (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Abdurşit C. KARLUK (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Prof.Dr. Önal KAYA (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Murat KOCAASLAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Muhammet KOÇAK (Gazi Ü.)
Prof.Dr. Fatma S. KUTLAR OĞUZ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Mehmet Fatih MEDER (Pamukkale Ü.)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Metin ÖZARSLAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof.Dr. Gisela PROCHAZKA EISL (Vienna Ü.)
Prof.Dr. Serdar SAĞLAM (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Hülya TAŞ (Ankara Ü.)

Prof.Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Korkut TUNA (İstanbul Ü.)
Prof.Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)
Prof.Dr. Fahri UNAN (Manas Ü.)
Prof.Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Ahmet Burçin YERELİ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Musa YILDIZ (Gazi Ü.)
Prof.Dr. Mehmet Ali YOLCU (Çanakkale Onsekiz Mart Ü.)
Prof.Dr. Mirfatih ZEKEYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
Prof.Dr. Dursun ZENGİN (Ankara Ü.)
Prof.Dr. Erkan ZENGİN (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Turhan ADA (Yıldız Teknik Ü.)
Doç.Dr. Erdal AKSOY (Ankara H.B.V. Ü.)
Doç.Dr. Süleyman AŞIK (Bakırçay Ü.)
Doç.Dr. Emrah ATASOY (Warwick Ü.)
Doç.Dr. Diren ÇAKILCI (Akdeniz Ü.)
Doç.Dr. Biray ÇAKMAK (Uşak Ü.)
Doç.Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
Doç.Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Öztürk EMİROĞLU (Varşova Ü.)
Doç.Dr. Feyza Şule GÜNGÖR (Necmettin Erbakan Ü.)
Doç.Dr. Yuu KURIBAYASHI (Okayama Ü.)
Doç.Dr. Galina MIŞKİNİENE (Vilnius Ü.)
Doç.Dr. Furkan ÖZTÜR (Akdeniz Ü.)
Doç.Dr. Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Ü.)
Doç.Dr. Grazyna ZAJAC (Krakow Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi İbrahim ATABEY (Ankara H.B.V. Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Hacer ATEŞ (Trakya Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Serkan ERDOĞAN (Uşak Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Fazile EREN KAYA (Hacettepe Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Muhammet GÖRÜR (Ankara H.B.V. Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Hidayet KARA (Muş Alparslan Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Hamit KARASU (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Gülşah KIRAN ELKOCA (Aydın Adnan Menderes Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Gulzoda MAKHMUDJONOVA AKAY (Karabük Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Akın TERCANLI (Kilis Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR (Hacettepe Ü.)
Dr. Sibel DEMİRCİ DOĞANAY (YÖK Başkanlığı)
Öğr.Gör. Fatma AKIN ÇELEBİ (TED Ü.)
Arş.Gör. Merve AVCI (Hacettepe Ü.)

HÜ Türkiyat Araştırmaları

HU Journal of Turkish Studies

Yıl / Year: 22, Sayı / Issue: 42, Bahar / Spring 2025

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Harun Yeni

‘Gine Rumilili Hâyin Oldılar’: 1402-1444 Arasında Osmanlı’da Uç Beyleri ve Merkezileşme İlişkisi.

Once more the Rumelians became Traitors: The Interrelation between Ottoman Centralization and Rumelian Frontier Lords, 1402-1444 7

İlknur Tatar Kırılmış

19. Yüzyıl Türk Romanında Felsefenin Kurmacaya Tesiri

The Influence of Philosophy on Fiction in the Turkish Novel of the 19th Century 29

Hasan Güzel

Halaççada Zaman Cümleleri

Temporal Clauses in Khalaj.....49

Dilek Tahir, Sedat Şahin

Türkiye’de Çevre Dilbilim Uygulamaları

The Application of Ecolinguistics in Turkey 65

Fatih Kuyucuoğlu

Cezayir’de Osmanlı Dönemine Ait Bir Eser: Kasbah Berrani Camii

An Ottoman Era Monument in Algeria: Kasbah Berrani Mosque 77

Şeyda Şerife Gül

Tekfurdağı (Rodoscuk) Âyânı Osman Ağa ve Muhallefâtı

Osman Ağa the Âyân of Tekfurdağı (Rodoscuk) and His Estate.....107

Arzu Erman

Selanik’te Bulgar Terörü: Gemiciler ve Terör Eylemleri

Bulgarian Terror in Thessaloniki: The Sailors and Terror Acts.....129

Binnur Erdağı Doğuer

“Döndermek/Döndürmek” Üzerine

On the Usage of the Verbs “Döndermek/Döndürmek”.....153

Ahmet Ercivan

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Modern Haberleşme Sistemine Geçişte Bolu’nun Önemi

The Importance of Bolu in the Transition to Modern Communication Systems in the Second Half of the 19th Century 165

Birsen Şahin Kütük, Gülhan Yaman Kahveci

Hollanda’daki Türklerin Tersine Göç Düşünceleri Üzerine Boylamsal Bir Analiz

A Longitudinal Analysis on Reverse Migration Thoughts of Turks in the Netherlands 181

Furkan Şahin

Nezaretten Müdüriyete: Emval-i Eytam Nezareti

The Evolution of the Ministry of Orphans Properties from Ministry to Directorate.....197

Nükhet Okutan Davletov, Timur Davletov

Hakas *Çiti Püür* Aşireti ve Köktürk *Aşina* Hanedanının Antropogonik Mitleri Üzerine

On the Anthropogonic Myths of the Khakas *Chiti Püür* Tribe and the Kokturk *Ashina* Dynasty ...217

Yayın İlkeleri.....231

Editorial Principles 245

‘GİNE RUMİLİLİ HÂYİN OLDILAR’: 1402-1444 ARASINDA OSMANLI’DA UÇ BEYLERİ VE MERKEZİLEŞME İLİŞKİSİ*

Harun YENİ**

Öz: Bu makale, Fetret devrinden itibaren 15. yüzyılın ilk yarısında Rumeli uç beyleri ile Osmanlı şehzadeleri ve sultanları arasında gerçekleşen olaylar ve ilgili aktörlerin tavırlarını, literatürde Sultan II. Mehmed (Fatih) ile özdeşleştirilen Osmanlı merkezileşmesi çerçevesinde ele almaktadır. Yazı, 1402-1444 yılları arasındaki Osmanlı siyasi ve askerî tarihini, aynı zamanda Osmanlı sultanlarının iktidarı yavaş yavaş saltanatın kontrolüne alma ve bu amaçla Rumeli’deki uç beylerinin siyasi gücünü peyderpey azaltma süreci olarak değerlendirmektedir. Bu sürecin nasıl gerçekleştiğine dair kanıt olarak önce Fetret döneminde şehzadelerin üstünlük mücadelelerinde söz konusu beylerle kurulan ittifakların önemi gösterilmektedir. Sonrasında ise 15. yüzyıl kroniklerindeki iz düşümlerinden Rumeli uç beylerinin nasıl gözden düştükleri ortaya konulmaktadır. Son olarak askerî teknoloji ile Osmanlı merkezileşmesi ilişkisi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, merkezileşme, Fetret Devri, Rumeli, II. Murad, uç beyleri.

Once more the Rumelians became Traitors: The Interrelation between Ottoman Centralization and Rumelian Frontier Lords, 1402-1444

Abstract: The article discusses events occurring in Ottoman history from the Interregnum onwards to the second half of the 15th century. The focal point is to analyse the relation between Rumelian frontier lords and Ottoman princes and sultans, and their attitudes, through the prism of Ottoman centralisation efforts. The article evaluates the Ottoman political and military history between 1402 and 1444 as a process in which the Ottoman sultans gradually took control of government and subsequently reduced the political strength of the Rumelian frontier lords. Evidence of how such a process unfolded, is based on the importance of alliances with the frontier lords in the struggle for supremacy during the Interregnum. Then, through the projections in the chronicles of the 15th century, the paper demonstrates the way in which the Rumelian frontier lords were disfavoured. Finally, we discuss the relationship between military technology and Ottoman centralisation.

Keywords: Ottoman State, centralisation, Interregnum, Rumelia, Murad II, frontier lords.

* Atıf Bilgisi / Citation: Yeni, H. (2025). ‘Gine Rumilili Hâyin Oldılar’: 1402-1444 Arasında Osmanlı’da Uç Beyleri ve Merkezileşme İlişkisi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 7-27.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 22.04.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors’ Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr.Öğr.Üyesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: harunyeni@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6794-4303.

Giriş

Osmanlı tarihçiliğinde ‘merkezileşme’ kavramı farklı dönemleri karşılayan bir ifade olarak sıkça kullanılır. Kavramın ilk kullanım bağlamı I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerine denk düşen devletleşme sürecinin kimi yönelimleriydi. Ardından, II. Mehmed döneminde merkezî yönetimin devlet mekanizmasındaki ağırlığının artarak idarî anlamda bir ‘imparatorluk’ yapısının ortaya çıkışıyla merkezileşme kavramı daha yoğun bir şekilde kullanım buldu. Asıl içeriğini ise takip eden ve genellikle “klasik dönem” olarak da atıfta bulunulan 16. yüzyılın bürokratikleşme süreçlerinin daha üst aşamaya evrilmesiyle kazandı. “Merkezileşme” bütün bu süreçlere eşlik eden bir kavram oldu. Celali isyanları sonrası merkezî devletin kontrolü yeniden ele alma süreci ve bu bağlamda ayaklanmalarda önemli rol oynayan askerî ve bürokratik geçmişi olan bey ve paşaların yeniden devlet mekanizmasına dahil edilme süreci de Karen Barkey tarafından aynı kavramla ifade edilmiş olsa da bu, literatürde kendine ancak sınırlı bir kullanım alanı buldu (Barkey, 1999). Ayânlar dönemi ardından gelen 19. yüzyıl dönemecinde yerel yönetici ve ileri gelenlerin yetki ve etkilerinin sınırlandırılma süreci, belki de Osmanlı merkezileşmesi ifadesinin en çok karşılık bulduğu dönemdir.

Osmanlı tarihinin bu kadar farklı dönemleri için ve bu yaygınlıkta kullanılan merkezileşme kavramını her seferinde hangi bağlam ve içerikle kullandığımızı belirlemek ve yeniden tanımlamak kaçınılmaz görünüyor. Bu çalışma yukarıda ifade edilen süreçlerden Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446 ve 1451-1481) izlenen merkezileşme politikasının arka planını tekrar ele almayı hedefliyor. Yazı, Fatih devri merkezileşmesinin üzerine oturduğuna ve onu önceleyen bir yakın geçmişin var olduğuna, dolayısıyla merkezileşme politikalarının eşliğinde Fatih döneminde somutlanan imparatorluğa dönüşümün erken aşamalarını anlamının kritik önemine dikkat çekmek amaçındadır. Bu çerçevede, Osmanlı “Bey”inin eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) konumundan bir imparatora dönüşümünün iki ayağına/aşamasına özellikle yakından bakmak kritik önem kazanıyor: A) Fetret devri ve II. Murad döneminde uç beylerinin saltanatın bekâsına dönük belirleyici rolleri ve B) Osmanlı sultanlarının onların bu bariz rollerini ve politik etkilerini görünür ve bilinçli bir şekilde azaltmaya yönelik girişimleri.

Rumelili uç beyleri ile ilgili özellikle siyasi ve sosyo-ekonomik çerçevede hayli çalışma mevcut olmasına karşın söz konusu beylerin Osmanlılar’ın beylikten imparatorluğa giden süreçte oynadıkları rol hakkında özel olarak yapılmış bir çalışmanın olmaması dikkate değerdir. H. Basri Karadeniz’in uç beylerinin erken dönemlerden önemlerini kaybettikleri döneme kadarki tüm boyutlarını ele aldığı monografisi bu alanda yapılmış en kapsamlı ancak bir o kadar da yalnız kalmış çalışmadır (Karadeniz, 2015). M. Kiprovska’nın Mihaloğulları hakkındaki tezi esasen bir kurum olarak akıncılığa ve Mihaloğulları’nın bu süreçteki yerlerine

dair olmakla beraber (Kiprovska, 2004) H. Lowry’nin makale ve monografileri Evrenosoğulları’nın kökenleri ve Selanik ile Yenice-i Vardar şehirleri başta olmak üzere faaliyet bölgelerindeki idari ve mimari rolleri üzerine odaklanmaktadır (Lowry, 2008a, 2008b, 2012). Ayşegül Kılıç’ın *Bir Osmanlı Akıncı Beyi: Gazi Evrenos Bey* başlıklı çalışması, Evrenosoğlu hanedanının kökenleri ekseninde Lowry ile Kılıç arasında bir tartışma başlatmış olmakla birlikte söz konusu akıncı ailesini daha geniş bir çerçevede merkeze alan bir çalışmadır (Kılıç, 2014). Bu araştırmalar dışında, Rumeli’deki uç beylerinin fütuhât ve yerleşim bağlamı dışında pek ele alınmadığını söylemek mümkündür. Karadeniz, çalışmasında Rumeli uç beylerinin Osmanlı’nın ilk dönemlerindeki güç ve etkilerinin zamanla nasıl bir dönüşüm yaşadığını detaylı olarak anlatmaktadır. Uç beylerinin statüsü ve merkezî otorite karşısında belirleyici rollerini kaybetme süreci esas olarak fetret devri taht mücadelelerinde oynadıkları baskın ve yıpratıcı rolle yakından ilgilidir. Sultan II. Mehmed’in uç beylerini birer sancak beyi konumuna getirmesinden önce, babası II. Murad söz konusu beylerin etkinliklerini azaltmaya yönelik adımlar atmıştır (Karadeniz, 2015, ss. 213-255). Bu çerçevede II. Murad devri uç beylerinin Osmanlı Devleti’ndeki baskınlığının azalmaya başladığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bu noktada, söz konusu dönemde hangi gelişmelerin Rumeli beylerini merkezden ve sahip oldukları merkezî etkiden uzaklaştırılmalarına neden olduğuna yakından bakmak gerekir. Bu bağlamda, II. Murad dönemine kadarki Rumeli uç beyleri ve onların sultan ve saltanatla ilişkilerine dair belli başlı siyasal gelişmeleri ifade etmek söz konusu beylerin ve Osmanlı devletinin dönüşüm sürecindeki konumlarının anlamlandırılması açısından gereklidir.

1. Fetret Devri’nde Osmanlı Sultanları ve Rumelili Uç Beyleri

Yıldırım Bayezid’in Timur’a esir düşmesi ve ardından ölümüyle birlikte başlayan ve Osmanlı tarih yazımında fetret devri olarak tanımlanan iç savaş dönemi, uç beylerinin şehzadeler arası mücadelede belirleyici bir rol oynadıkları dönemdir. Ankara Savaşı’nın kaybedilmesiyle birlikte, Yıldırım’ın hayattaki en büyük oğlu (Emir) Süleyman Çelebi’ye devlet ricâlinin çoğu eşlik etmişti ve esasen kroniklere göre “Süleyman’ı savaş alanından kurtarıp Rumeli’ye götüren Bayezid’in üst rütbeli birçok resmi görevlisiydi. Bunlar arasında Bayezid’in baş veziri Çandarlı Ali Paşa, ... Subaşı Eyne Bey ile Yeniçeri Ağası Hasan vardı” (Kastritsis, 2010, s. 55). Kayapınar, bu ümeraya Kara Timurtaş Paşa ile Evrenos Bey’i de ekler (Kayapınar, 2010, s. 83). Takip eden süreçte diğer uç beylerinin de Evrenos’la birlikte hareket ettiklerini anlıyoruz. Ancak Süleyman’ın Gelibolu’ya varışından itibaren takip ettiği politika, varlıkları fetih siyasetiyle doğrudan ilişkili olan uç beylerinin Süleyman Çelebi’den desteklerini çekmesiyle neticelenecekti. Zira Süleyman Çelebi, Bizans başta olmak üzere, bölge devletleriyle uzlaşma arayışına girişmişti. Bu sırada Timur’un henüz Anadolu’dan ayrılmamış olması ve Rumeli’ye ilerlemesinin ihtimal dahilinde

olması, Süleyman Çelebi'yi doğal olarak barışçı bir siyasete ve ittifak arayışlarına sokmuştu (Zachariadou, 1983, s. 270). 1402 güzü itibariyle ilk olarak Eflak Voyvodası Mircea ile bir barış antlaşması yapılmış, yıllık bir haraç karşılığında voyvodaya Ankara Savaşı sonrasında ele geçirdiği yerler bırakılmıştır. Önemli bir askerî güç ve bürokratik yapıyla Rumeli'ne geçmiş olan Süleyman Çelebi'nin yönetiminin kısa sürede askerî harekâta bulunabilecek kadar toparlanmış bir halde olduğu, Sırbistan'da Macar iş birliği içine giren Lazareviç'e karşı yeğeni Georg Brankoviç'e gönderdiği askerî destekten anlaşılmaktadır. Yine bu bağlamda bir mücadele olduğu tahmin edilen Evrenos Gazi'nin Atina yolundaki Bodonitza Markisliği'ne yönelik saldırısı bir başka örnektir (Gökçe ve Küpeli, 2014, s. 365). Ancak Süleyman Çelebi'nin Rumeli'deki askerî girişimleri bunlarla sınırlıdır. Kendisinin Balkanlar'daki barışçı politikası esasen 1403 Gelibolu Antlaşması ile karşımıza çıkmaktadır. Bizans ile yapılan bu antlaşmaya Venedik ve Ceneviz ile birlikte Sırp despotluğu ve Rodos şövalyelerinin temsilcileri de imza atmıştır (Kayapınar, 2010, s. 83). Söz konusu antlaşma ile Bizans'a, Selanik ve Halkidiki civarları ile Marmara'dan Karadeniz'e kadar kıyı bölgeleri veriliyor, ayrıca bazı adalar ile Anadolu'daki birkaç kale bırakılıyordu. Bunlardan başka bazı ekonomik ve askerî tavizler de verilmiş, Venedik ile Ceneviz'in de Bizans'tan daha az olmak üzere ciddi kazançları söz konusu olmuştur. Bu antlaşmanın dikkati çeken en önemli noktalarından biri Gelibolu'nun Bizans'a verilecek yerler arasında müzakere edilmiş olmasıdır. Neticede Gelibolu'nun Osmanlılar'ın elinde kalmasının, Evrenos Bey ile diğer uç beylerinin bu konudaki itirazları ve baskıları sayesinde olduğu tahmin edilmektedir (Kastritsis, 2010, s. 65). Zira aksi durumda Osmanlılar ve dolayısıyla uç beyleri için Anadolu ile Rumeli arasında doğrudan bağlantı noktası kalmayacaktı. Antlaşma neticesinde yakın bir geçmişte fethedilmiş yerlerin önemli bir kısmının – ki birçoğuna Evrenos Bey bizzat katılmıştı- kontrolden çıkmış olması, uç beylerinin Süleyman Çelebi'yle ilgili gelecek tasavvurlarına dair bir dönüm noktası oluşturmuş olmalıdır.

Rumeli'de Süleyman Çelebi'nin hakimiyetinin devam ettiği dönemde, 1403'teki Gelibolu Antlaşması nedeniyle, Osmanlı tarafından yer yer gerçekleşen küçük çaplı akınlar dışında Hristiyan topraklarına yönelik ciddi bir girişim yoktu. 1405'de Venedik'in Arnavutluk'un Zeta bölgesindeki Antivari, Budua ve Dulcigno şehirlerini kontrolü altına alması (Kastritsis, 2010, s. 135), Venedik'le Süleyman Çelebi yönetimi arasında 1409'a kadar devam edecek bir anlaşmazlığa yol açtı. Üsküp'teki uç beyi Paşa Yiğit, Venedik'in bu topraklar üzerindeki mülkiyet hakkını tanımadı. Yine aynı sürecin devamı olarak, Osmanlı vasalı yönetiminde olan İnebahtı'nın 1407'de Venedik işgaline uğraması Venedik'le olan sürtüşmenin en çok arttığı olaydı. Bu dönemde Osmanlılar Dalmaçya kıyılarındaki ve Korint körfezindeki Venedik kontrolünde olan topraklara akınlar düzenlemiş, Venedik tacirlerine ve mallarına saldırmıştır. Ancak uzlaşma arayışı ve pazarlığın devam ettirilmesi her iki tarafın da çıkarına idi. Bu bağlamda Venedik

senato kayıtlarının aktardığına göre “Ocak 1409’da Venedikliler Arnavutluk’la ilgili müzakereleri hem Süleyman’ın kendisi hem de ‘adamlarıyla Üsküp civarlarında [bulunan]... ve efendisi Türk üzerinde büyük etkisi olduğunu öğrendiğimiz bir Türk komutanı’ olan Yiğit Paşa ile sürdürmeye çalışıyorlardı” (Kastritsis, 2010, s. 137). Venedik, uzlaşma zeminini yalnızca Süleyman üzerinden değil, kayıtlarda “baron” olarak ifade edilen beyleri üzerinden de arıyordu ve bu konuda elçilerine sonuç getireceğine inandıkları herkese “armağan ve rüşvet” dağıtılmasından çekinmemelerini öğütlüyordu Venedik’le anlaşmazlığın gerek başlamasında gerekse çözümünde bir uç beyi olan Paşa Yiğit’in kilit rolü, bu mevzuda dikkati çeken en temel konulardan biridir. Neticede 1409’da yapılan antlaşma gereğince Venedikliler “hem Sultan’a hem de Paşa Yiğit’e yıllık haraç ödemeyi kabul etmişlerdi” (Zachariadou, 1988, ss. 208-209).

Osmanlı ekseninde Balkanlar’daki uluslararası resim bu şekildeyken, Emir Süleyman’ın Çelebi Mehmed ile Anadolu’daki mücadelesi eş zamanlı olarak devam etmekteydi. Bu süreçte Evrenos Bey’i Süleyman’ın yanında görmekteyiz. Süleyman Bursa’yı kontrolüne aldıktan sonra önce Aydın tarafına doğru kardeşi Mehmed’e ve müttefiklerine yönelik harekâta başlar (Kastritsis, 2010, s. 121). Bu süreçte Sivrihisar’ın kendine teslim edilmemesi nedeniyle Karaman Beyliği ordusunun ardına düşen Süleyman “Hacı Evrenos’ı çeri begin diküp Karaman-oglu’nun akabinca saldı.” (*Ahvâl*, 2007, s. 74). Ordusunu kendinden sonra emanet ettiği Hacı Evrenos, Süleyman’a Karamanoğulları ile Çelebi Mehmed arasında Cemâle Kalesi’nde uzlaştıkları müttefiklik sonrası kendilerine yönelik başlayacakları harekât hakkında Süleyman’ı bilgilendirir ve takip etmeleri gereken stratejiyi şu şekilde belirler: “Anlar işbu vech ile tedbir idüp, düşman dahi kuvvet tutdı. Şimden girü açuk yirde bulunmagun fâidesi yokdur. Selâsil kal’esine dek gitmek gerek. Varup anda turalum. Eger düşman üzerümüze gele, arkamız şehre virüp ceng idelüm” (*Ahvâl*, 2007, s. 74). Evrenos Gazi’nin, sonrasında yeni Osmanlı sultanı olmasında hayati bir rol oynayacağı Çelebi Mehmed ve onun müttefikleriyle karşılaşması yalnızca bu olaydan ibaret değildir. İç Anadolu’daki bu takipleşme ve mücadeleden kısa bir süre önce, Çelebi Mehmed, Bursa’daki bir casusunun anlattıkları üzerine, şehre saldırıp ağabeyinden geri almak için doğru vakit olduğuna kanaat getirir. Sakarya Nehri kenarına vardıklarında onları gören il yazıcısı Süleyman subaşı hemen Süleyman Çelebi’ye haber verir. Çandarlı Ali Paşa’nın önerisiyle Çelebi Mehmed’i Yenişehir’de Çakırpınarı mevkiinde karşılamak üzere savunma pozisyonu alırlar. “Yenişehir’de ol didükleri yire çıkup turup ol canibe Hacı Evrenos’ı karavul gönderdiler. Sultan [Mehmed] tarafından dahı Cebel-oglu Mehmed ve Horos-oglu Ahmed karavula çıkmışlardı. İttifak iki karavul birbirine buluşup düşüp ceng itdiler.” (*Ahvâl*, 2007, s. 72). Muharebede Evrenos çekilerek destek istemek üzere

Süleyman'ın yanına döner. Bir haftaya yakın süren mücadele neticesinde elebi Mehmed Rum vilayetine geçer.

Uç beylerinin şehzadelerin bu mücadelesindeki rolleri, İşfendiyoğlu'nun, Eflak voyvodası Mircea'nın, Bizans'ın ve elebi Mehmed'in iş birliğiyle taht mücadelesine dahil edilen Musa'nın Emir Süleyman'a karşı Rumeli'ye geçirilmesiyle ivme kazanır. Süleyman'ın Balkan devletleriyle imzaladığı barış antlaşmalarından hoşnut olmayan Rumeli gazileri, Anadolu'daki mücadeleleri sırasında Venedik kontrolündeki Arnavutluk, Teselya ve Mora bölgelerinde küçük çaplı akınlarda bulunmuşlardı. Bundan başka, yine antlaşmaya rağmen uç unsurlarının Rumeli'nin doğusunda Eflak'a bırakılan Dobruca bölgesine saldırıları devam etmekteydi. Kastritsis'e göre 1403-1408 yılları arasında bu çatışmalar sürmüştür ve Mircea'nın Musa'yı desteklemesinin ardında esasen bu saldırıların yn değiştirerek kendi topraklarından uzaklaşmasını sağlama niyeti vardır (Kastritsis, 2010, s. 145). Yine *Ahvl-i Sultn Mehmed*'de Mircea'nın desteğinin arka planı şu şekilde anlatılır:

n Musa elebi anda Karaman'da 'ayş  işrete meşgul olup otururken, Takdir-i rabbn Rmili'nde İflk kfiri Rmili akıncısından be-gyet zebun olup huzrları kalmadığı ecilden, begleri bunu fıkır itdiler ki İşfendi-yr'a mektub yazup dem gönderüp Mus elebi'yi andan taleb idüp alup gelüp ana gend kızın virüp İflk İli'ne anı beg eyleye. Bu sebeb ile Mslmn elinden hals ola" (*Ahvl*, 2007, s. 75).

Netice itibariyle Musa elebi geniş bir destekle Rumeli'ye geçmiştir. Burada Musa'ya katılıp destekleyen unsurların içinde tovieler (akıncı kumandanları) başta olmak üzere akıncılar ve bölgedeki timarlı sipahiler yer almaktaydı. ışkpaşazde, uç beylerinin Musa'ya desteğini daha da ileri götürerek onu, beylerin davet ettiğini ifade eder:

Bu Rum-ili'nn beğleri dahi bildi kim Ms Eflak'a geldi. Haber gndrdler: 'Gel kim karındaşunun beğlikden safsı yok. Gece ve gündüz sohbetden eli değmez.' Ms kim bu haberi işidicek sürdü Silisire'ye¹ geldi. Andan geçdi. Rum-ili'nn tovucaları ve timar erleri cem'i Ms'ya vardılar doğru (ışkpaşazde, 2013, s. 111).

Dukas ise ışkpaşazde'nin aksine Musa'nın "bütün soylulara yazarak, hükümdar olması durumunda her türlü çıkarları için vaadde bulunmaktan geri kalmadığını" yazar (Kastritsis, 2010, s. 149). Bu uzlaşının nasıl gerçekleştiğine dair bir başka rivyet de 1410 tarihli bir Ragusa raporunda mevcuttur. Rapora göre, Musa Süleyman'ın Rumeli'ye dönmesinden önce Gelibolu taraflarında altı beyi ele geçirerek önce tutuklamış ardından serbest bırakmıştır (Kastritsis, 2010, ss. 153-154). Bu olay da bir ittifak göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Her halkrda Rumeli beyleriyle Musa arasında bir uzlaşı ve ittifak olduğu açıktır ve

¹ Silistre

bunun Musa Çelebi’nin Osmanlı Avrupası’nı kontrolü altına almasında payı büyüktür. 1410’da Emir Süleyman’ın birliklerini Yanbolu’da yenen Musa Çelebi, sonraki iki muharebeyi ise kaybetmiştir (İnalcık, 2011, s. 141). Nihai olarak Rumeli’ye hâkim olması ise 1411 Şubat’ında Emir Süleyman’a Edirne’de baskın düzenlemesi sonucu yakalatıp öldürmesiyle gerçekleşmiştir. Bu baskın sırasında önce Gazi Evrenos ardından da kapı oğlanları ağası Hasan Ağa Süleyman’ı Musa’nın gelmek üzere olduğu konusunda uyarmış ama Süleyman dikkate almamıştır. Neticesinde beylerin çoğu askerleriyle birlikte yanından ayrılıp Musa’ya katılmak üzere gitti. Neşri’ye göre Emir Süleyman’ın yanında yalnızca Karaca Bey, Kara Mukbil ve Oruç Bey kaldı (Neşri, 1995, s. 483). Sonrasında ise Emir Süleyman kaçarken yakalanıp öldürülmüş ve böylelikle Rumeli’nin hakimiyeti Musa’ya geçmiştir.

Musa Çelebi uç beylerinin gaza beklentisi çerçevesinde önce Sırbistan tarafına, ardından da Bizans’a karşı sefer ve kuşatmalar gerçekleştirmiştir. Vidin, Pravadi ve Köprülü, Sırbistan bölgesinde ele geçirilen başlıca yerler olmuştur. Bizans’a yönelik saldırılar içinde ise Selanik ve Konstantinopolis kuşatmaları önemlidir. Ancak Musa Çelebi’nin oluşturduğu yönetim kadrosu ve beylere yönelik sert tavrı, bu ittifakın ömrünün kısa sürmesine yol açacaktır. Bu bağlamda uç beylerinden yalnızca Mihaloğlu Mehmed Bey’i üst kademelerde görevlendirmiş ve onu Rumeli beylerbeyi yapmıştır. Candarlı İbrahim Paşa (Kör Şah Melik)² vezir, Şeyh Bedreddin kazasker, kulu Azeb Bey’i ise miralem olarak tayin etmiştir (Karadeniz, 2015, s. 174). Dönemin kayıtlarının müştereken ifade ettikleri üzere, Musa Çelebi sancak beyliklerini kendi kullarına vermiştir. Uç beyleri arasında Musa’nın idaresine dair ortaya çıkan huzursuzluğun temel kaynağı da muhtemelen bu durumdur.

Karadeniz’in değerlendirmesine göre Musa Çelebi’nin yönetiminde esasen şöyle bir farklılık da söz konusudur: Musa Çelebi, Deliorman bölgesinden olan ümerayı el üstünde tutarken -Şeyh Bedreddin’in kazasker olduğu da dikkate alınır- bu durum “daha çok sünni eğilimli Rumelili gazi çevrelerinin rahatsız olması” neticesini doğurdu (Karadeniz, 2015, s. 176). Burada Rumelili gazilerin hoşnutsuzluğunun, Musa’nın atadığı yöneticilerin, özellikle Şeyh Bedreddin’in heterodoks İslam’ı benimsemiş olmaları ile ilgili olduğu şüphelidir. Bir başka deyişle, uç beylerinin Şeyh Bedreddin ve etrafındakilerin dinî kimliklerinden dolayı rahatsız oldukları iddiası kanıtı muhtaç bir iddiadır. Zira Salgırlı’nın ifade ettiği gibi Musa Çelebi Süleyman Çelebi’nin aksine geniş bir bürokratik maiyet ile Rumeli’de bulunmuyordu ve Bedreddin Musa’nın yönetimindeki bölgede

² D. Kastritsis, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Aşıkpaşazade tarihi ile *Ahvâl-i Sultan Mehmed Han* ve Stefan Lazareviç’in biyografisindeki bilgileri karşılaştırarak ikna edici biçimde bu iki tarihi karakterin aynı kişi olduğunu iddia eder. Detaylar için bk. (Kastritsis, 2010, ss. 172-173).

bulabileceği sınırlı sayıdaki ulemandandı (Salgırlı, 2012, s. 52). Görev yaptığı iki yıllık döneme dair kronik ve arşiv kayıtlarına yansıyan

Bedreddin'in bir kazasker olarak tasviri, prototip olarak adlandırılabilir bir Osmanlı bürokrati/ulemasını yansıtır; büyük mülk sahiplerinin imtiyazlarını onaylar, dirlik taksimini yasallaştırır, bir vakıf üzerinden kendisine düzenli bir gelir teminiyle kendini güvence altına alır ve döneminin hukukî birikimine katkıda bulunur³ (Salgırlı, 2012, s. 55).

Erken dönem kroniklerde Süleyman Çelebi'nin keyfe düşkün olması gibi kişiliğine dönük eleştirilerin bir benzeri Musa Çelebi için de mevcuttur. Kendisinin sert ve agresif mizacı uç beylerinin kendisinden uzaklaşmasında bir gerekçe olarak ifade edilir. Musa Çelebi'nin mal düşkünü olduğu iddiası yine kroniklerde ifade edilen benzeri bir başka husustur. Neşrî'ye göre "...Divan'da otururken, maldâr beylerden ve paşalardan kimesne görse, 'şol arada filori kokar' deyip, öldürüp malını alırdı" (Neşrî, 1995, s. 489).

Bu noktada bu tür değerlendirmelerin uç beylerinin mevcut siyasal atmosferi yoklayarak konjonktüre göre konum almaları ve sonrasında yine buna göre durum değerlendirmesi yapıp hareket ettiklerinin bir nevi örtüsü olarak kronikler tarafından kullanıldıkları izlenimi oluşmaktadır. Kroniklerde yer alan bu ve benzeri ifadeler, zaten sonunda Çelebi Mehmed'in saltanatı ile sonlanacak olan taht mücadelesinde kaybedecek olan bir şehzadeye dair negatif ifadelerin mevcudiyetinin kronikler için herhangi bir risk taşımaması, aksine mevcut sultanın haleflerine yönelik dolaylı bir yüceltme ve desteği ifade etmesi bakımından önemlidir.

Anonim Tevârih, Musa Çelebi'nin uç beylerine yönelik tavrını, kardeşi Süleyman Çelebi'ye ihânet ettikleri gibi kendisine de ihanet edecekleri kaygısıyla açıklar. Musa Çelebi "gördi kim karındaşımdan nice döndiler, hâyin oldılar, bildi kim kendüden dahi dönüp hâyin olurlar. Rûmili'nün evvelden âhire âdetleri budur..." (Anonim, 1992, s. 54)⁴. Ancak, *Anonim*'e göre esasta olan Musa Çelebi'nin şüphelendiği beyleri öldürmeye veya hapsedmeye niyetlenmesi nedeniyle Rumelili beyler, kenara çekildiler ve "devlet rüzgârı gözlediler kim ne göstere" (Anonim, 1992, s. 54). Osmanlılar, saltanat verasetinde hâlen hak edenin hak sahibi olduğu ve "devlet" kavramıyla ifade edilen bir usûl izlemekteydi ve beyler de – olması gerektiği gibi- bu durumda "devlet" rüzgarının estiği yöne göre hareket edeceklerdi.

Musa Çelebi'nin Rumeli beylerbeyi olarak atadığı Mihaloğlu Mehmed Bey dışındaki uç beylerini önemli pozisyonlardan uzak tutması doğal olarak uç beyleri

³ Çeviri bana aittir.

⁴ Yazının başlığında yer alan "gine Rumilili hâyin oldular" ifadesi, *Anonim Tevârih*'te bu bölümde ve uç beylerinin Çelebi Mehmed safına geçmesi ile ilgili olarak kullanılmaktadır.

tarafından da benzeri bir yaklaşımı beraberinde getirdi. Kastritsis’e göre Musa Çelebi her ne kadar uç beylerine güvensizlik duyuyor olsa da aralarından birini önemli bir vazifeye atamak, uç beylerinin Rumeli’deki nüfuzuna binaen gerekli bir tavidir. Bu tavır, aynı zamanda nüfuzu yüksek bir uç beyini herhangi bir duruma karşı kendi tarafında tutmak anlamı taşıyordu (Kastritsis, 2010, ss. 161-162). Bu yolla da “merkezî devletin erkini arttırmak amacıyla devlet seçkinlerinin iktidarını çökertmeye çalışıyordu” (Kastritsis, 2010, s. 23). Musa Çelebi’nin bu tavrının ardındaki temel gerekçe, Gökçe ve Küpeli’ye göre “bazı uç beylerinin sadakatinden şüphe duyması”dır (Gökçe ve Küpeli, 2014, s. 373). H. Basri Karadeniz’e göre ise

Musa Çelebi, merkezîyetçi devletin önündeki en büyük engelin ... hem askeri güçleri hem de saygın gazi kimlikleri ile Rumeli’nin bütün kesimlerini kontrol altında tutan yarı feodal Rumeli uç beyleri olduğu gerçeğini teşhis etti. Bu meselenin çözümünde iki yol benimsedi. Bir taraftan onlara karşı sırtını dayayacağı bir oluşum gerçekleştirmeye öte yandan da Rumeli beylerini kademeli olarak ortadan kaldırmaya çalıştı. (Karadeniz, 2015, ss. 173-174)

Karadeniz ‘merkezîyetçi devlet’ ifadesi ile Osmanlı topraklarının tek bir yönetim altına girmesini kastetmiş görünse de temelde Kastritsis ile aynı görüştedir. Genel olarak bakıldığında, Musa Çelebi’nin uç beylerine karşı bir duruş sergilemesinin ardındaki motivasyonu ne olursa olsun, esasen uygulamaya koyduğu politika, sultan merkezli ve dolayısıyla merkezî karar mekanizmasını güçlendirmeye yönelik bir politikaydı. Bu bağlamda Yıldırım’ın ardından toparlanmaya çalışan Osmanlıların müstakbel sultanlarının Timur darbesinin ardından yaşanan dağınıklığın güçlü bir merkezî idare ile toparlanabileceği fikrini taşıyor olduklarını söylemek mümkündür. Bir başka deyişle, II. Mehmed döneminde gerçekleşen merkezileşme sürecinin aslında fetret döneminden itibaren Osmanlı yönetim anlayışının temel eksen ve doğrultusu olduğu ileri sürülebilir. Keza Çandarlı ailesinden İbrahim Paşa’nın da üst düzey bir göreve atanmaması benzeri bir tavrın neticesidir. Akıncı ve toviçelerden ciddi destek gören Musa Çelebi, her ne kadar henüz büyük birer güç haline gelmemiş olsalar da devşirme iç oğlanları ve yeniçerileri de bir dayanak noktası olarak kolluyordu (Karadeniz, 2015, ss. 183-184). Böylelikle kendisinin uzun vadeli bir askerî dönüşümü de hedeflediği söylenebilir. Ancak yönetim ve karar alma mekanizmasından uzaklaştırdığı uç beyleri ve devlet adamları henüz göz ardı edilecek veya tamamen tasfiye edilebilecek bir halde olmadıklarını, Çandarlı İbrahim Paşa’nın Musa Çelebi adına Bizans’tan haraç istemek için Konstantinopolis’e gönderildiğinde söz konusu beylerle birlik olup Çelebi Mehmed’in tarafına geçmek üzere ona haber yollamalarıyla göstermiş oldular. Bu olayın şehrin 1411 yazında kuşatılması sürecinde gerçekleşmiş olabileceği de iddia edilmektedir (Gökçe ve Küpeli, 2014, s. 379). İbrahim Paşa kuşatma sırasında pazarlık etmek gerekçesiyle şehre gitmiş olmalıdır. Çelebi Mehmed de onu Musa’nın yaptığı gibi veziri yapacaktır.

Mihaloğlu Mehmed'in Musa Çelebi'yi terkedip Mehmed Çelebi'nin tarafına geçmesi, Konstantin Feylesof'a göre Çandarlı İbrahim ile aynı sırada gerçekleşmiştir (Kastritsis, 2010, s.172). Ancak bu olay *Ahvâl*'de İnceğiz Muharebesi içinde ve diğer beylerin de Musa'yı terketmesiyle birlikte anlatılır.

Bu çerçevede, Mehmed Çelebi ile ilk askerî mücadeleleri olan İnceğiz Muharebesi Musa için daha büyük bir 'ihamet' hikayesi barındırır⁵.

Ol esnâda Mihal Beg-oglu ceng içinde Mûsâ Beg katına gelüp eyitdi ki 'Bana birkaç yarar yoldaş koş ki varup karındaşun Sultân'ı biraz sıkup 'âlemi anun gözine târ idem' didi. Mûsâ Beg anı gerçek sanup 'Sen bilürsin' diyince, meğer ki anun hûd ba'zı begleri ile ittifakları vardı, anlarımla bir araya gelüp cem' olup ceng suretin göstererek varup Sultan [Mehmed] yanına turdılar. Mûsâ Beg çün beglerinin baş baş gidüp Sultân'a varduğun gördi, 'aklı şaşup fikri bozuldu' (*Ahvâl*, 2007, s. 80).

Böylelikle Musa Çelebi, Rumeli beylerbeyi yaptığı Mihaloğlu Mehmed Bey tarafından da terkedilir. Musa Çelebi çok kısa bir sürede idaresinin en önemli adamlarını kaybetmiştir. Muharebede ise Mehmed Çelebi önce üstündür, ancak savaş sonunda Musa'nın kapıkulları üstün gelmiş, Mehmed de atı yaralanmış halde güçlülükle kaçabilmiştir. Musa Çelebi muharebe sonrasında, beylerin kendisini terk etmesinde payları veya bilgileri olduğu düşüncesiyle, artık sadakatlerinden ciddi şüphe duyduğu Tırhala beyi Yusuf ile uç beyi Paşa Yiğit'i Dimetoka'da hapsedtirir. Ancak her iki bey de hapisten kaçacak ve o sırada Musa Çelebi ile ittifakı bozulmuş olan Sırp despotu Stefan Lazareviç'e katılacaktır. İnceğiz Muharebesi'nin hemen ardından Çelebi Mehmed, bahsi geçen beylerin kendi ordusuna katılmasıyla güçlenen Lazareviç ile anlaşıp yeniden kardeşinin üzerine gitmeye niyetlenmiştir. Fakat yoğun yağışlar neticesinde taşan nehirler, Mehmed Çelebi ve ordusunu geri dönmeye zorlamıştır. Musa Çelebi, sonradan haberdar olduğu bu olaydan etrafındaki beyleri sorumlu tutarak bazılarını öldürüp bazılarını da hapsedtirmiştir (Imber, 1990, s. 71).⁶ Netice itibariyle, Musa'nın Rumeli beyleriyle ilişkisinin baştan itibaren gergin oluşu, pek çoğu ile aralarındaki bağın ilk fırsatta kopmasıyla sonuçlandı.

Musa ile Mehmed Çelebi'nin nihaî karşılaşması ise Çamurluova muharebesiyle gerçekleşecektir. Musa Çelebi, daha önceden yaşlılığını öne sürerek Yenice-i Vardar'da inzivaya çekilmiş olan Hacı Evrenos'a bu muharebe öncesi kendisine katılması için haber göndermiştir. *Anonim Tevârih*'te bu olay detaylıca anlatılır:

⁵ Bu muharebenin tarihi konusunda ihtilaf vardır. Imber 1412 yılı bahar aylarını işaret ederken Kastritsis muharebenin Konstantinopolis kuşatmasından önce olduğu fikrindedir.

⁶ Bu olay Lazareviç'in yaşam öyküsünde detaylıca anlatılır; bkz. K. Kostinecki. (2008). *Stefan Lazareviç: Yıldırım Bayezid'in Emrinde Bir Sırp Despotu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Evrenos Beğ Sultan Mûsa’nun korkusundan kendüyi körliğe virdi. Andan Sultan Mûsa Evrenos Beğ’ün kör olduğın işidüp inanmayup getürtdi, dahi et yirine kurbağa pişirüp önüne kodurdu. “Yimek yi” didi, ya’ni ri’âyet itdi, dahi ta’âma tekellûf itdi, Evrenos Beğ dahi gördi Mûsa’nun fi’li azgundur. Gözsüzler gibi elin o yana bu yana urmaga başladı. Mûsa buyurdu. Elini yimeğe kolalayu virdiler. Ol dahi ol kurbagaların bir ikisin alup bilmeze urdu. Andan Mûsa Çelebi Evrenos Beğ’i bu halde gördü, inandı. Eyitdi: “Girçek gözsüz olmuş” diyüp gine destur virdi, yirine göndürdi (Anonim, 1992, s. 54).

Musa Çelebi’nin Evrenos Gazi’yi kendisini desteklemek için yanına çağırması ancak Evrenos’un ileri yaşını ve gözlerinin görmediğini gerekçe göstererek onu reddetmesi esasen bölgede uç beylerinin, özellikle de Evrenos Gazi’nin ağırlığı ve rolü bakımından çarpıcıdır. Kendisine desteğini Rumeli’deki hakimiyetinin başlarında kesmiş olan Hacı Evrenos’a müracaatı, Musa Çelebi açısından ise içinde bulunduğu zor durumu ortaya koymaktadır. Üstelik, Mehmed Çelebi Musa ile muharebe için Rumeli’ne geçtiğinde Evrenos’un gözlerinin gördüğünü ve Mehmed’e katıldığını duyunca “hayli melûl oldu, hayflar itdi öldürmediğine. Andan Mûsa Beğ eyitdi: ‘Yüri bire Evrenos Beğ, sen gözsüz değülmüşsin ve illâ son peşîmanlık fâyide virmez’ didi” (Anonim, 1992, s. 54).

İki kardeşin askerî mücadelesi sırasında Evrenos’un Çelebi Mehmed’e uygulaması gereken stratejiye dair sunduğu ve başarılı olan öneriler, Çelebi Mehmed’e Osmanlı topraklarının tek hâkimi olmasının da yolunu açacaktı. Mehmed, Çamurova muharebesi için Bizans tekfurunun yardımıyla Rumeli tarafına geçtikten ve tekfur tarafından ağırlandı yolcu edildikten sonra Evrenos’tan haber gelmiştir:

Sultân kalkup Vize suyına kondı ve Sultân’a ol yirde Evrenos Beg’den mektûb geldi ki “Sultân lutf u kerem idüp Musâ Beg’e bulışmayup, ol ne yire varursa tecessüs idüp, andan ırak olup gidüp Laz İli’ne girüp Derbend’de turup Barâk Beg’i ve Paşa Yiğid’i ve Tırhala Begi Sinân Beg’i ki bunlar alay begleridür, bunları gendünüze rabt itmek ardınca olasız. İnşâ’allâhu’l-‘azîz Musa Çelebi birle buluşıcak kulunuzu dahi hizmetde bilesiz” demiş (Ahvâl, 2007, 84).

Çelebi Mehmed, Evrenos’un önerdiği bu plan üzere hareket etti ve Evrenos Gazi de, Morava Suyu’nun orada mektubunda söz verdiği gibi “sancağın çeküp gelüp Sultân’a va’desin yirine getürdi” (Ahvâl, 2007, s. 85). Mehmed’in ordusu Samakov yakınlarında Çamurluova mevkiine geldiklerinde, Musa ordusuyla İhtiman’da konuşlanmış, yanında kalan son beyler olan Tamacioğlu ile Savcıoğlu’nu ihanet gerekçesiyle bağlatmıştı. Böylelikle, kısa süre içinde Osmanlı Balkanları’nda hâkimiyetini kuran Musa Çelebi, Rumelili uç beylerine karşı izlediği “merkeziyetçi ve otokratik” politikanın neticesinde, söz konusu beyler tarafından peyderpey terkedilmiş ve Çelebi Mehmed ve artık onu

destekleyen uç beylerinin karşısında yenilgiye uğrayarak hayatını kaybetmiştir (Öztürk, 1999, s. 58).

Fetret dönemi, yukarıda anlatıldığı boyutlarıyla uç beylerinin Rumeli'deki güçlerinin büyüklüğünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Beylerin saf değiştirmesi aynı zamanda güç dengelerinin de değişmesi neticesini doğuruyordu. Ortaya konulduğu üzere, söz konusu beylerin aldıkları pozisyonlar, askerî ve siyasî gidişatı da şekillendiriyordu. Kendilerinin siyasî atmosferi iyi analiz etmelerinin, duruma göre hareket etmelerinin bu durumdaki payı büyüktür. Sonuç olarak, 15. yüzyılın ilk yıllarındaki taht mücadelelerinde Rumelili uç beylerinin neticeyi belirleyici bir role ve güce sahip olduklarına şüphe yoktur ve bu da aslında tasviye edilip merkezî bir yönetimin adımlarının atılmasının arkasındaki en önemli sebeplerdendir.

2. II. Murad ve Rumelili Uç Beyleri

Fetret devrinden sonraki dönemde de uç beylerinin saltanat mücadelelerindeki belirleyici rolleri devam etmiştir. Zira Çelebi Mehmed'in saltanatı sırasında önce Süleyman Çelebi'nin oğlu Şehzade Orhan ve Yıldırım'ın oğullarından Şehzade (Düzmece) Mustafa'nın tahta yönelik girişimlerinde Rumelili uç beylerinin desteklerini aramışlar, ancak her ikisi de aradıkları desteği görememişlerdir. Uç beylerinin söz konusu şehzadelerin gücünün yetersizliğinden dolayı mı destek çıkmadıkları, yoksa uç beyleri destek çıkmadığı için mi şehzadelerin Çelebi Mehmed'e karşı başarılı olamadıkları haliyle cevabı olmayan bir sorudur.

Kronolojik olarak bakıldığında, Musa Çelebi'nin yaptığı gibi, Çelebi Mehmed de Rumeli beylerinin etkinliğinin farkında olarak hareket etmiş- fetret sürecinin sona ermesinin de verdiği güvenle olsa gerek- Bayezid Paşa'yı veziriazam atayarak ilk kez bir devşirmeyi bürokraside en üst makama getirmiştir. Paşa'nın aynı zamanda Rumeli beylerbeyi olarak atanması ayrıca dikkate değerdir. II. Murad döneminde de uç beylerinin etkinliği devam etmekle birlikte sultanın da onların etkinliğinden çok hoşnut olmadığı ve yine etkilerinin kırılma çabalarının sürdüğünü söylemek mümkündür. Netice itibarıyla "pek çok alanda merkezî otoriteyi uygulamadaki büyük başarısına karşın, son tahlilde II. Murad'ın saltanatı bir dönüşüm döneminden ziyade bir geçiş dönemi olduğunu göstermiştir" (Murphy, 2008, s. 55)⁷. Murphy bu ifadeleri devlet organizasyonunun bütününe dair kullanmaktadır. Esasen devletin önemli bir dönüşüm eşiğinde olmasına karşın halen siyasî, kültürel ve ekonomik olarak eski düzenin devam ettiğini öne sürer. II. Mehmed döneminde yapılan köklü değişiklikler, retrospektif olarak bakıldığında Murphy'nin değerlendirmesini haklı kılmaktadır.

Fakat, Şehzade Mustafa'nın Çelebi Mehmed'den sonra tahta geçen II. Murad'a karşı gerçekleştirdiği taht mücadelesi, şehzadenin önceki girişiminin aksine uç

⁷ Çeviri bana aittir.

beylerinden destek görmüştür. Başta Evrenos Gazi’nin bazı oğullarının destek vermesiyle “cemî’i Rum-illi ana [Şehzade Mustafa’ya] uydular” (Anonim, 1992, s. 60). Bu güçle Şehzade Mustafa önce Serez’e ardından Edirne’ye ilerledi (Karadeniz, 2015, s. 205). Kendisini durdurmak üzere Bayezid Paşa komutasında gönderilen ordudaki askerlerin, Sazlıdere’deki karşılaşma sırasında taraf değiştirmesi sonucu Bayezid Paşa da teslim oldu ve ardından idam edildi (İnalcık, 2011, s. 155). 1422 Ocak ayında (Düzmece) Mustafa, Gelibolu üzerinden Bursa civarına geldi. Mustafa’nın gücünü kırmanın en etkili yolunun uç beylerinin desteğini çekmesini sağlamak olduğunun bilincinde olan Osmanlı yönetimi, Musa Çelebi’nin adamlarından olan ve Çelebi Mehmed’in Tokat’ta hapsedtiği Mihaloğlu Mehmed Bey’in II. Murad tarafından affedilerek hapisten çıkarılmasını sağladı. Mihaloğlu Mehmed taltif edilerek Mustafa’nın tarafındaki Rumelili beylerin ikna edilmesi için gönderilmişdi (Karadeniz, 2015, s. 206). Görüşmede Mihaloğlu Mehmed Bey “eyitti: ‘İy Rûmililü kardaşlar! Bu bir düzme katında neylersiz? Pâdişâhınız oğlu yanına gelsenize’ dedi... Çünkim bildiler Mihal oğlu sag imiş, Rûmililü suya dökilüp gelmeğe başladılar... Rûmili beğleri Turahan Beğ ve Gümlü oğlu ve Evrenos Beğ hep Sultan Murad’a geldiler” (Anonim, 1992, ss. 62-63). Böylelikle bu mücadelede de belirleyici rol, Rumelili beylerin oldu. Beylerin, Şehzade Mustafa’yı neden desteklediklerine dair net bir bilgi yoktur, ancak idari mekanizmadan uzaklaştırılmalarından dolayı böyle bir tavır aldıkları veya yine siyasal atmosfere göre hareket etmiş olma ihtimallerinden söz edilebilir. Kendilerinin tasviye sürecini fark edip bir pazarlık unsuru olarak böyle davranmış olmaları da Şehzade Mustafa’nın başarılı olabileceğine inanmaları kadar ihtimal dahilindedir. Hem Şehzade Mustafa hem de II. Murad safında esasen mücadelenin seyrini uç beylerinin girişim ve kararları değiştirmiştir.

Uç beylerinin, II. Murad’ın saltanatı dönemindeki etkin rolleri bu olayla sınırlı değildir. 1440’taki Belgrad kuşatmasıyla başlayan süreç, söz konusu beylerin etkinlikleri ve Osmanlı askerî ve siyasî tarihinde oynadıkları rolün ön planda olduğu bir dönemdir. 1440’ta gerçekleşen ve yaklaşık altı ay sürmesine karşın başarısızlıkla neticelenen Belgrad kuşatmasını Macar ve Sırp’ların ertesi sene Osmanlılar’a karşı düzenledikleri bir sefer izledi. 1443 Ekim’inde Niş ve Sofya’yı ele geçiren Macar ve Sırp orduları, İzladı geçidinde durdurulabildi. Bu savaşta Turahan Bey ile diğer uç beylerinin savaştan kaçınması ve sultanı geri çekilmeye zorlaması, halihazırda hem Balkanlar’da hem de Anadolu’da art arda mücadele etmek zorunda olan Osmanlılar’ı daha da zor bir durumda bırakmıştı.

Gazavat dahil bütün Osmanlı kaynakları, Turahan’ın bu sefer esnasında gevşek hareket ederek mağlubiyet ve ricata sebep olduğunda birleşirler...Evrenuz oğulları, Gümlü (Kümüli) oğulları, Malkoç oğulları, Mihal oğulları gibi bu devirde âdeta feodal aileler teşkil eden uc beylerinin merkezle uzlaşmayan müstakil menfaatlere ve görüşlere tâbi olması, ilk

defa görülen bir şey değildi. Onların Despot'la ayrı bir hesapları olması temamiyle ihtimal dahilindedir (İnalcık, 1954, ss. 57-58).

Bununla birlikte, fetret döneminde Paşa Yiğit ile ayrı bir uzlaşma zemini arayan Venedik örneğinde görüldüğü üzere, 15. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'nin o dönemde önde gelen uç beylerinin üçüncü taraflarca desteğinin aranması, alışılmadık bir durum değildi. Bu bağlamda düşünüldüğünde, Turahan Bey'in birkaç yıl öncesinde ittifak halinde oldukları Sırp despotu ile - babası (veya hâmisî) Paşa Yiğit ile olan yakın ilişkilerini de göz önüne aldığımızda - bir nevi diplomatik ilişki içinde olması, uç beylerinin yalnızca sıradan sancak beyi olarak addedilmedikleri bir dönem için gayet olağandır. Fakat Varna Savaşı'na giden sürece yakinen şahitlik ettiği bilinen *Gazavat-ı Sultan Murad bin Mehmed Han*'ın anonim yazarı başta olmak üzere, 15. yüzyıl kroniklerinin Turahan Bey'e yönelik ithamları, her bir muharebenin ardından oldukça ağır bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda gerçekleşen ilk muharebe için, Macar kuvvetleriyle birlikte harekete geçen Sırp despotu Yanko'nun kuvvetlerini karşılamak üzere Rumeli beylerbeyi Kasım Paşa görevlendirilir. Turahan Bey ile birlikte diğer beyleri acilen görüşmeye çağıran Kasım Paşa istişare neticesinde Turahan Bey'i öncü olarak gönderir ve kararlaştırdıkları yerde kendisiyle buluşmak üzere sözleşirler (*Gazavât*, 1989, ss. 8-9). Ancak Turahan Bey düşmanın sayısının çok olduğunu görünce alelacele Sofya yolunu tutar. Kasım Paşa ve ordusu Turahan'ın sözleştikleri yere uzun süre gelmemesi üzerine Sırp ordusu üzerine doğru gider fakat Hasanbeyzade İsa Bey komutasındaki birlik dışında onlar da kalabalık düşmana karşı savaşmayarak, Turahan'ın yaptığı gibi Sofya'ya doğru geçtikleri yerleri düşmanın iâşesini kesmek için yakarak ilerlerler (*Gazavât*, 1989, s. 9). Sultan Murad'a haber gitmesinin ardından sultan nefir-i âm ilan ederek sefere hazırlanır ve Sofya'ya erişir. Kasım Paşa'yı yanına çağırdığında olan biten üzerine Turahan Bey ve uç beyleri hakkında eski defterleri açar:

Sen bilmez misin kim, bunların mukaddemâ eylediği fesâdâtı, bunların işi gücü lâf ü güzâfdır. Mûsâ beğ bunlar neler ettiler, bunlar hep cümlesi kaçub babama gittiklerin ve babam merhum oldukda Bursa şehrine anı getirdiklerin ve ortalık yerden bir Düzmeyi çıkarub mekr ile neler ettiler ve ol Düzmeyi beğ edüb Bâyezid Lala'yı anda tutub şehid ettiklerin ve Düzme'nin önüne düşüb Mihalic'a geçtiklerin ancak lütf-i Hak ile Mihalic'ta anlara da neler olduğın... (*Gazavât*, 1989, s. 13).

Murad, halen hafızalarda taze olan fetret devri ile sonrasında Düzmece Mustafa olayında uç beylerinin takındıkları tavır ile geçtikleri tarafları anımsatarak öfkeyle onların fesat ve boş laf ehli olduğunu ifade eder. Turahan Bey'i katına çağırdığında onun savunmasını da dinler ancak ilginçtir ki *Gazavât*'ta Turahan'ın ifadeleri yer bulmaz. Görüşme yalnızca "Turahan geldikde nice müşâvere eylediler. Pâdişâh-i 'âlem-penâh hazretleri bunların söylediği sözlerden

hazzetmedi. Lâkin Turahan eski iş görmüş adamlar olmağın mukayyed olmadılar” (*Gazavât*, 1989, s. 14) şeklinde özetlenmiştir. Turahan Bey’in savunmasına dair herhangi bir bilgi verilmemesi, Sofya’da Kasım Paşa ile buluştuklarında karşılıklı olarak birbirini suçladıkları ile birlikte değerlendirildiğinde bu konuda Kasım Paşa’nın da bir ihmali olmasının ihtimal dahilinde olduğu ancak bu ihtimalin ifade edilmekten kaçınıldığı izlenimi edinilebilir. Bir diğer taraftan Turahan Bey’in o dönemde en nüfuzlu uç beyi olması ve uç beylerinin askeri olarak Osmanlı için halen büyük kıymet taşıması yine bu “eski iş görmüş adamlar”ın cezalandırılmaması ve sonrasında görev vermeye devam edilmesinin temel gerekçeleri olmalıdır. Zira seferberlik ilanının ardından Sultan Kasım Paşa ile birlikte yine Turahan Bey’i Sofya’da vazifelendirmiştir. Bu süreçte Yanko komutasındaki düşman birliklerinin Şehirköy’den Sofya’ya doğru hareket ettiği haberinin ulaşmasının ardından Turahan Bey durumu acilen padişaha bildirir. Düşmanın sayısının çokluğundan dem vurarak yapılması gerekenin Sofya’dan ayrılarak şehrin ve civar köylerin ateşe verilmesi olduğunu söyler. Kasım Paşa’dan sonra Sultan Murad da Turahan’a uyduğuna pişman olur: “...eyvâh nâzenîn Sofya’ya ne yavuz iş eyledik. Bunu bize diyen dostumuz değil imiş, hayfâ gâfil deprenüb bir nekbetinin sözüne uyduk deyü müteellim olub çok hayıflandı” (*Gazavât*, 1989, s. 15).

Ancak Sultan’ın Turahan Bey’e dair pişmanlığı bu olayla son bulmamıştır. Macar kuvvetlerinin, Osmanlılar’ın aldığı bu tedbire rağmen ilerlemeye devam etmesi, İzladi derbendinde her iki kuvvetin karşı karşıya gelmesiyle neticelenir ve şiddetli bir çatışma yaşanır (İnalcık ve Oğuz, 1949, s. 488). Gün batımına kadar süren bu muharebeye akşam olunca ara verilir ve savaş sabah yeniden başlar. Bir süre sonra Macar ordusu “arabalarına gelüb girdiler ve topların tüfenklerin hâzır müheyâ eylediler” (*Gazavât*, 1989 s. 23) Karşı birliklerin bu şekilde pozisyon alması üzerine, Turahan Bey taarruza geçilmesi halinde büyük kayıp verecekleri konusunda sultanı uyararak “padişahı inandırdı” (*Gazavât*, 1989, s. 23). Fakat düşmanın kaçış yolunun kapatılmamış olması, Macar birliklerinin geri çekilebilmesini sağladı. Osmanlı birlikleri Macarlar’ın ardı sıra takibe başladıysa da ancak ertesi gün yetişebildi ve yine araba taburu ile karşılaştılar. Yaşanan çatışmada her ne kadar Osmanlı kuvvetleri etkinlik göstermiş olsa da araba taburu düzeni karşısında büyük kayıp vereceklerini ve nihayetinde savaşı kaybedeceklerini ön gören Turahan Bey yine Sultan Murad’ın huzuruna gelerek geri çekilmeleri yönünde ısrar etti. Turahan Bey, sultanın beyleri arasında en yaşlısı olduğunu belirtip işin sonunun iyi olmayacağını, karşıdaki düşmanın niyetini ve hilelerini en iyi kendisinin bildiğini anlattı. Baştaki üstün pozisyonlarından dolayı Turahan’a “ma’tuh” (bunak) diye hitap eden sultan, sonunda ikna oldu ve Osmanlı askeri geri çekilmeye başladı. “Herkes çadırına doğru revâne olub kimi Turahan’ı söğerek ve kimi buna sebep olanı söğerek

döndüler” (*Gazavât*, 1989, s. 25). Şehirköy derbendi yakınına gelindiğinde, kumandanlar bir pusu olup olmadığı konusunda düşmanı takibe dair istişare sırasında *Gazavât*’ın “beğ değil bir belâ-i siyâh” diye tasvir ettiği Turahan Bey kaçan düşmanın pusu kuramayacağını söyleyerek takip birliğini derbende sokar ancak Macarlar’ın ani saldırısı karşısında Mahmud Bey’in komutası dışındaki birlikler kaçır. Pusu neticesinde Çandarlı İbrahim Paşa’nın oğlu ve sultanın damadı olan Mahmud Bey epeyce askerini yitirip kendisi esir düşer. Kaçan birlikler ana karargâha döndüklerinde “bunların kimine değnek urdular ve kiminin saçın sakalın yoldular ve kiminin timârını âhara verdiler” (*Gazavât*, 1989, s. 28). Turahan Bey’in cezası ise Edirne’ye bırakıldı. Başkent’e dönüşte Turahan Tokat kalesinde hapse atıldı. Kendisinin bu süreçte aldığı yanlış kararlar ve yaptığı stratejik hatalar, Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’daki varlığına dair çok ciddi tehdit altında bulunduğu bir durumda dahi ancak hapis ile cezalandırılmıştır. Bu bağlamda bakıldığında, Turahan Bey’in, Mihaloğlu Mehmed Bey’in şehzadelerin saltanat mücadelesi – bir tarafıyla Osmanlı Devleti’nin varlığını sürdürme mücadelesi – sırasında aldığı cezayla cezalandırılması dikkate değerdir. Bu bağlamda, iddia edilebilir ki Fetret Devri’ndeki politik nüfuz ve askerî etkinliklerinden oldukça uzak olmalarına karşın, gösterilen ciddi zaafıların nispeten tahfif edilmiş biçimde karşılık bulmasının nedeni, Rumeli’deki uç beylerinin hem Osmanlı sultanları nezdinde hem de askerî ve idarî mekanizma içinde, kuruluş ve Balkanlar’daki hızlı ilerleyiş döneminden kalan miraslarının halen göz ardı edilemeyecek bir boyutta olmasıdır. Ancak bu durum, söz konusu beylerin nüfuz ve ağırlıklarının giderek azalmakta olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Kendilerine yönelik dönemin kroniklerinde yer alan ağır ithamların arkasında böyle bir siyasal bağlamın olduğu, çağdaş yazarların da bundan cesaret alarak ifadelerinde bu atmosferi yansıttıkları söylenebilir. Bunun en net örneklerinden birini, Gelibolulu Zâ’îfi Varna Muharebesi’ne giden süreci anlatırken verir. Yanko’nun ağzından Osmanlı uç güçleri şöyle tasvir edilir:

Akıncıdur temâşâcı hemân ol

Eline almayıp tığ u keman ol

Irakda durıban gözler savaşı

Ki kânidur yavuzı vü yavaşı

Eger Türk sînsa kaçmakda iverler

Ve ger biz sınavuz inip kırarlar

Kazançıün gelipdür her birisi

Murâd Hân’un bular degül çerisi

Bes eyle olsa bulardan korku yokdur

Yalıncağ Türkdürür ger az vü çokdur

Buların içi yokdur kuru kâbdur

Önine Üngürüzün biri tabdur (Sarı, 1994, ss. 303-304)

Uç beylerinin komutasındaki akıncı birliklerini muharebelerde gidişatı izleyip sonrasında duruma göre hareket etmekle suçlayan bu ifadeler, açıkça Varna’ya giden süreçte gerçekleşen muharebelere göndermede bulunmaktadır. İzladi geçidi ve Sofya muharebelerinde Turahan Bey’e yönelik suçlamalar tam da bu çerçevede yapılmıştı. Gazavatnâme’deki mısralarından hareketle II. Murad’ın istişare meclisinde olduğu ve onunla gazalara katıldığı düşünülen Zâ’îfi (Pehlivan, 2008, s. 601) - belki de pozisyonun da verdiği cesaretle – mütecâviz olarak nitelenebilecek ifadeleri cömertçe kullanmıştır. Bu çerçevede, söz konusu birliklerin sadece kendi çıkarları için savaştıklarını ve esasen kuru gürültü çıkaran boş kaplar olduklarını söyler⁸. Esasen, söz konusu kaynak üzerinden II. Murad’ın – tam olarak gerçekleştirmeye muvaffak olamasa da- uç beylerine yönelik politik tavrı oldukça net biçimde gözlemlenebilmektedir.

Ancak yaşanan süreç uç beylerinin Osmanlı saltanat ve iktidarının bir tamamlayıcısı veya içkin bir parçası olan siyasal nüfuzunun kırılma sürecinden ibaret değildir. 1440’taki başarısız Belgrad kuşatması ve onu takip eden yıllarda Sırp ve Macarlarla girişilen mücadele, aynı zamanda uç beylerinin etkinliklerinin azalmasında ve dolayısıyla Osmanlı merkezileşmesine giden yolda askerî teknoloji ile yaşanan sürecin arasında önemli bir bağlantı noktasıdır. “Bu dönemde Hristiyan kuvvetlerin gittikçe daha fazla ateşli silahlar kullanması ve Yanko gibi güçlü bir düşmanın ortaya çıkması üzerine uç beyleri zaafılarını anlamışlar ve merkeze daha sıkı bağlanmak gereğini duymuşlardır” (İnalcık, 2011, s. 178). İnalcık’ın dolaylı olarak ve uç beyleri açısından değerlendirdiği durum, esasen devletin dönüşüm sürecindeki bir aşamanın önemli bir yapı taşını ifade ediyordu. Yeni askerî teknolojilerin entegrasyonu ile paralel olarak hem etkinlik hem de nicelik bakımından uç birliklerinden ulûfeli merkezi ordu birlikleri yönünde bir evriminin hızlanması Osmanlı merkezileşmesine giden yolun belki de en önemli aşamalarındandı.

Tüfeklerin, 1440’taki Belgrad savunmasında etkin kullanımı önemli olmakla birlikte Osmanlıların *wagenburg*’u, yani araba hisarı veya taburu bu süreçte yakından tanıyıp öğrenmiş olmaları söz konusu sürecin dönüm noktalarından biridir denilebilir. Her ne kadar Osmanlı askeri tarihi kapsamında bilinen bir nokta olsa da Osmanlı Devleti’nin uç kuvvetlerinin önemini yitirmeye başlaması ve devletin bir imparatorluğa evriminde Sırp ve Macarlarla yapılan

⁸ Varna Savaşı’na dair oldukça detaylı bir nazım örneği olan bu gazavatnâme, hem yeterince bilinir değildir hem de içerik açısından araştırmacıların pek istifade etmediği bir kaynaktır.

mücadelelerdeki bu askerî etkileşimin rolü literatürde pek dikkate alınmamıştır⁹. Gábor Ágoston, Osmanlılar'ın araba taburuyla tanışmalarını şu şekilde anlatır:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ateşli silahlar taktik açıdan önem kazanmaya ancak Macarlarla bir dizi savaşın yaşandığı 1440'larda başladı. Osmanlıları hasımlarının silah ve taktikleriyle yüzleşmeye zorlayan bu savaşlar, Avrupa menşeli askerî teknoloji ve teknik bilginin yayılmasında hayati bir rol oynadılar. Osmanlılar wagenburg yani "araba hisarı" ile bu savaşlar esnasında tanıştılar. Wagenburg, büyük dört tekerlekli arabaların birbirine zincirlenmesiyle kurulan bir savunma sistemiydi. Ağır kalaslarla korunan bu arabalar arbaletçi ve tüfekçileri süvari hücumlarına karşı müdafaa etmekteydiler. Hunyadi'nin Balkanlar'da çıktığı 1443-1444 kış seferi esnasında toplam 600 cenk arabasının neredeyse tamamının Çek paralı askerlerin idaresinde kullanıldığı kayda geçmiştir. Anonim bir Osmanlı gazavatnamesi, seferin sonuna gelindiğinde Osmanlıların *taburu*, yani Hristiyan araba hisarını nasıl kuşatacaklarını öğrenmiş olduklarını işaret etmektedir. Macarca *szekér tábor* kelimesinden esinlenerek bu taktiğe tabur diyen Osmanlılar, Varna Muhaberesi'nde (10 Kasım 1444) Haçlı ordusunu yenip Hristiyanların cenk arabalarını ve silahlarını ele geçirdiler. (Ágoston, 2017, ss. 20-21)

Bu bağlamda, askerî teknolojinin Osmanlı'ya transferiyle bağlantılı olarak, 1440-44 arasında gerçekleşen Osmanlı-Macar mücadelesinin, hafif süvari birliklerinin ve dolayısıyla uç beylerinin önemini yitirmesinde çok önemli bir merhale olduğu söylenebilir. Böylelikle, devletleşme sürecini tamamlayıp bir imparatorluk olma yolunda ilerleyen Osmanlıların, saltanat ekseninde gerçekleşen bir devlet anlayışı olarak merkezîleşme süreci, birden çok etkenin dahil olduğu ve II. Mehmed dönemine gelindiğinde oldukça yol kat etmiş bir süreç haline gelmiştir. Uç beylerinin, Osmanlı siyasal yapısının ilk yıllarındaki etkinlik ve güçlerinden tedrici olarak uzaklaşmaları, askerî teknolojideki değişimle birlikte halihazırda mevcut olan merkezi ordu mensuplarının sayılarında bir artışa da neden olmuştur. Hem fetret devrinde hem de sonraki yıllarda Rumeli'deki beylerin saltanat ve dolayısıyla devletin temeline dair sahip oldukları inisiyatif, böylece Çelebi Mehmed ile II. Murad'ın takip ettikleri siyasi strateji ile birlikte dönemin askerî teknoloji alanındaki gelişmeleri yoluyla da azalmış ve azaltılmış idi. II. Mehmed dönemine gelindiğinde, bu sürecin yapısal bir düzenleme halinde organize edilebilmesi için şartlar uygun hale gelmişti. Kendisinin otoriter kişiliği ve siyasi yeteneğini göz ardı etmeksizin saltanatı ele aldığı ikinci dönemde şartların da merkezi bir imparatorluğa evrilmek için oldukça müsait olduğunu kabul etmek gerekir.

⁹ Hüsamettin Şimşir'in barut teknolojisi ve kullanımının yaygınlaşmasına dair kısa ancak özgün makalesinin bu konu özelinde tek çalışma olduğu söylenebilir, bk. H. Şimşir, (2021), The effects of the gunpowder technology in the demise of the frontier lords in the Ottoman Balkans, *Universidad Gabriela Mistral Revista Chilena de Estudios Medievales* 20.

Sonuç

Sonuç olarak denilebilir ki, Orhan Bey ile başlayan devletleşme süreci, II. Mehmed dönemine gelindiğinde bir imparatorluğa evrilme sürecine dönüşmüştü. Yıldırım Bayezid tarafından girilen merkezî bir devlet kurma girişimi, esas itibariyle bir imparatorluğa dönüşümü de ifade ediyordu. Yıldırım’ın imparatorluk girişiminin temelde genişlemeci bir anlayış olduğunu belirtmek gerekir. Etraftaki tâbi beyliklerin doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanması, böylelikle doğrudan yönetime geçirilmeleri ekseninde bir girişimdi. Bu çerçevede II. Mehmed dönemiyle bir benzerlik taşıyor gibi görünse de esasen teritoryel (coğrafi) genişleme yönüyle bir benzerlik vardır. Kurumlar ve zihniyet olarak bir imparatorluğa dönüşüm Fatih dönemi için geçerlidir. Yıldırım’ın girişiminin başarısız olması, dönüşümün bu aşamasını elli yıl kadar geciktirmiş oldu. Osmanlı Devleti’nde güç ilişkileri ve sultanın merkezinde yer aldığı merkezi yönetimin ağırlığının artması süreci yine aynı dönüşümün ileri bir aşaması olarak değerlendirilebilir. Böylelikle, Osmanlı sultanı emperyal bir niteliğe bürünmüştür. Fatih dönemi merkezileşmesinin belki de en önemli özelliklerinden biri devletin artık uç beyleri tarafından temsil edilen aşiret yapılarıyla olan ilişkisinin doğasının değişmiş olması, onları siyasal bir varlık olarak değil askeri ve siyasal önemlerini yitirmiş, geri hizmetlerde kullanılmaya başlanmış yapılara dönüşmüş olmalarıdır. Bu konuya dair yapılan çalışmaların bir kısmı erken dönemlerden itibaren yaşanan devletleşme sürecini aynı zamanda bir toplumsal dönüşüm olarak değerlendirmekte, yine bu bağlamda konar göçerlikten yerleşik hale geçme süreci olarak da nitelendirmektedir (Öz, 1999 ve Somel, 2008)¹⁰. Fatih dönemi esasen bir siyasal ve toplumsal olarak Osmanlı girişiminin (entitesinin) evrimsel sürecinde bir kritik aşamaya tekabül eder. Bununla birlikte, Fetret Devri’nden II. Murad’ın saltanatının sonuna kadarki dönemin kronikler üzerinden incelenmesi, bize söz konusu dönemin (özellikle Fetret sürecinin bariz etkisi neticesinde) uç beylerinin nüfuz ve güçlerinin giderek azaldığı ve buna paralel olarak idari anlamda merkezileşmeye giden yolu açan bir dönem olduğunu göstermektedir.

¹⁰ Somel’in tezi, konuyu Cengiz Hanlığı ile mukayese ederek değerlendirir.

Kaynakça

- Ágoston, G. (2017). ‘En Kuvvetli’ İmparatorluk: Osmanlı Esnekliği ve Askeri Kudret. *Osmanlı’da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları* (G. Ágoston, Haz.) içinde (ss. 3-30). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ahvâl. (2007). *The Tales of Sultan Mehmed, Son of Bayezid Khan (Ahvâl-i Sultân Mehmed bin Bâyezîd Hân): Annotated English Translation, Turkish Edition, and facsimiles of the Relevant Folia of Modleian Marsh 313 and Neşri Codex Menzel* (D. Kastritsis, Haz.). Cambridge: Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Literatures.
- Anonim. (1992). *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman (F. Giese Neşri)* (N. Azamat, Haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Âşıkpaşazâde. (2013). *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]* (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Barkey, K. (1999). *Eşkıyâlar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezîleşmesi* (Z. Altok, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gazavât. (1989). *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân: İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme* (H. İnalçık ve M. Oğuz, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gökçe, T. ve Küpeli, Ö. (2014). Ankara Savaşı Sonrası Osmanlı Devletinin Balkan Siyaseti. M. Alkan (Ed.), *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur)*, Ankara, 9-12 Ekim 2012, *Bildiri Kitabı* içinde (ss. 361-392). Ankara.
- Imber, C. (1990). *The Ottoman Empire, 1300-1481*. İstanbul: The Isis Press.
- İnalçık, H. (1954). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalçık, H. (2011). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- İnalçık, H. ve Oğuz, M. (1949). Yeni Bulunmuş Bir ‘Gazavât-ı Sultan Murad’. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7(2), 481-495.
- Karadeniz, H. B. (2015). *Osmanlılar ve Rumeli Uç Beyleri: Merkez ve Uç*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kastritsis, D. (2010). *Bayezid’in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil* (A. Arel, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kayapınar, L. (2010). *Süleyman Çelebi, Emîr. DİA* içinde (C. 38, ss. 82-85). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, A. (2014). *Bir Osmanlı Akıncı Beyi: Gazi Evrenos Bey*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kiprovskaya, M. (2004). *The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kostinecki, K. (2008). *Stefan Lazarević: Yıldırım Bayezid’in Emrinde Bir Sırp Despotu* (H. Mevsim, Çev., Haz.). İstanbul: Kitap Yayınevi

- Lowry, H. (2008a). *The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350-1550: Conquest, Settlement & Infrastructural Development of Northern Greece*. İstanbul: Bahçeşehir University Press.
- Lowry, H. (2008b). The Evrenos Dynasty of Yenice Vardar (Giannitsa): Notes and Documents on Hacı Evrenos and the Evrenosoğulları: A Newly Discovered Mid-17th Century Şecere (Genealogical Tree). *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 32(Güz), 9-164.
- Lowry, H. (2012). *Fourteenth Century Ottoman Realities: In Search of Hâcî Gâzî Evrenos*. İstanbul: Bahçeşehir University Press.
- Murphy, R. (2008). *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*. London: Continuum.
- Neşri, M. (1995). *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi* (F.R. Unat ve M. A. Köymen, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öz, M. (1999). Some Notes on the Changes in the Early Ottoman Society from the 14th to the late 15th Century. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 33-42.
- Öztürk, N. (1999). Çelebi Mehmed’e Saltanat Yolunu Açan Olay: Çamurlu-Ova Savaşı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, 47-62.
- Pehlivan, G. (2008). Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazâvatnâmeler (Var Savaşı ile İlgili Yeni Bir Yayın Münasebetiyle). *Turkish Studies*, 3(4), 598-617.
- Salgırlı, S. (2012). The Rebellion of 1416: Recontextualizing an Ottoman Social Movement. *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 55, 32-73.
- Sarı, M. (1994). *Gelibolulu Zâ’îfî Muhammed: Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân: İnceleme (ses değişimleri, benzeşimleri ve uyumlar), Metin - Sözlük* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Somel, G. (2008). *Centralization and Opposition in Mongol and Ottoman State Formations* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Şimşir, H. (2021). The Effects of the Gunpowder Technology in the Demise of the Frontier Lords in the Ottoman Balkans. *Universidad Gabriela Mistral Revista Chilena de Estudios Medievales* 20.
- Zachariadou, E. (1983). Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles. *Der Islam*, 60(2), 268-296.
- Zachariadou, E. (1988). Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 78, 195-210.

19. YÜZYIL TÜRK ROMANINDA FELSEFENİN KURMACAYA TESİRİ*

İlknur TATAR KIRILMIŞ**

Öz: İslami Türk edebiyatında yazılan ilk eserden 19. yüzyıla devam eden süreçte sözün başlayacağı adresi hakikatle sınırlandıran düşüncenin edebiyattaki kıstası “güzel” kavramı olmuştur. Klasik sanat anlayışında, edebî eserin planlanması bu merkezin tesiriyle gerçekleşmiştir. Bu estetik, Tanzimat devrinden itibaren Batı eksenli felsefi akımların tesiriyle değişmeye başlar ve edebî eserin doğru, iyi ve yüceliği çağrıştırmak amaçlı kuruluş ilkeleri bu durumdan etkilenir. Türk edebiyatında Batılılaşma sürecini yeni türlerle tanışma ve bu türlerin teknik özelliklerine uygun metinlerin Türkçede yazılması şeklinde özetlemek mümkündür. Roman türü etrafında düşünüldüğünde Batı felsefesinin kurmacaya etkisi edebî akımlarla ilgisi etrafında ele alınmış fakat yansıtma merkezini değiştirme kabiliyeti dikkate alınmamıştır. Bu araştırma, Batılı bir tür olan romanın teknik unsurlarında gözlemlenebilir bir veri alanı oluşturan düşünsel dönüşümü ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Çalışmanın materyali olarak Giritli Aziz Efendi’nin *Muhayyelât*; Namık Kemal’in *İntibah* ve Halit Ziya Uşaklıgil’in *Nemide* adlı eserleri seçilmiştir. Araştırmanın felsefeyle ilgisi, bahsi edilen eserlerin yazarlarının edebî akımlara dair temayülleriyle sınırlandırılmıştır. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesi olarak edebî eseri şekillendiren “güzel” kavramı için ilahiyat ve İslam estetiği alanındaki değerlendirmelere müracaat edilmiştir. Yansıtma kavramı için dünya literatüründeki edebiyatla ilgili birikim dikkate alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Güzel, yansıtma, estetik, mimesis, kurmaca, roman.

The Influence of Philosophy on Fiction in the Turkish Novel of the 19th Century

Abstract: The concept of “beauty” related to divine reality was the basic paradigm from the first work written in Islamic Turkish literature to the 19th century. The idea of “beauty” emerged as a central criterion that shaped philosophical and artistic thought. In the traditional framework of art, literary creations were meticulously planned with this central aesthetic principle in mind. It marked a consistent focus on truthfulness and moral goodness in creative expression. However, “classical” aesthetics began to change during the Tanzimat period. This

* Atıf Bilgisi / Citation: Tatar Kırılmış, İ. (2025). 19. Yüzyıl Türk Romanında Felsefenin Kurmacaya Tesiri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 29-48.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 05.04.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors’ Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun, Türkiye. E-posta: ilknur.tatar@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2155-7062.

was due to the influence of European-centred philosophical movements. The Westernisation process in Turkish literature can be summarised as the encounter with new genres and the writing of texts in Turkish that are suitable for the technical characteristics of these genres. When considering the novel genre, the influence of European philosophy on fiction was discussed according to its relationship with literary movements, but its ability to change the centre of reflection has not yet been considered. The aim of this paper is to reveal the intellectual transformation that creates an observable data field in the technical elements of the novel, which is a European genre. To achieve this, three specific works have been selected for analysis: *Muhayyelât* by Giritli Aziz Efendi, *Intibah* by Namık Kemal and *Nemide* by Halit Ziya Uşaklıgil. The relevance of the research to philosophy is limited to the tendencies of the authors of the mentioned works regarding literary movements. For the concept of reflection, research on mimesis was taken into account in line with the needs of this study.

Keywords: Beauty, reflection, aesthetic, mimesis, fiction, novel.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında edebî eserin şekillenmesine tesir eden “güzel” kavramı, uzun bir süre sanat eserinin tasarlanmasında, metne dönüşmesinde ve metindeki anlamın okur tarafından alınılmasında etkili olur. Yansıtma ilkesi olarak klasik sanat anlayışında önemli bir role sahip olan bu merkez, edebî eserin yazılış prensiplerine bağlılığı, duygu veya düşüncüyü ifade edecek sözcük dünyasını belirlediği gibi bu sınırlarla uyumu kendi estetiği olarak belirler. Türk edebiyatında yazılan ilk mesnevî (Kartal, 2007, s. 355) *Kutadgu Bilig*’in yazılış planında ortaya çıkan bu estetik, Anadolu’ya Ahmet Yesevi tesiriyle taşınmış ve tasavvuf edebiyatının temelleri bu kaynak üzerine kurulmuştur (Köprülü, 1984, s. 5). Sadece Tasavvuf Edebiyatı’nın değil, Klasik Türk Edebiyatı’ndaki divan tertibini bütünüyle etkileyen bu merkezi “güzel” kavramıyla tanımlamak mümkündür. Edebî eserin içeriğinde “kastedilenden başka bir şeyler söylemek” şeklinde alegorik bir dilin kullanılmasının yolunu açan bu tecrübe sözün hakikatle kurduğu ilişkiyi öne çıkarır. Türk edebiyatında, yazarın zihninde tasarladığı eseri alegorik bir dille metne aktarması ve bu dilin ortak bir hafıza ile ilişkilendirilmesi uzun bir süre tercih edilen bir üslup olmuştur. 19. asırda sözün eşya ile irtibatı değişir ve bu durum, hem edebiyatta düşünsel bir tasfiyeyi başlatır hem de Batı eksensli yeni anlatım yöntemlerine ilgiyi artırır.

Felsefedeki *mimesis* kavramı, antik zamanlardan bugüne sanatın temsil merkezini açıklamak için kullanılır. Platon, sanatın bir *mimesis* olduğunu, insanı idealara yöneltmek yerine ters bir istikamete sürüklediğini iddia ederek sanata karşı çıkar. Bu bakımdan edebiyatın gerçek bilgiyi sağlama hususunda zararlı olduğunu ve bu yüzden uzak durulması gerektiğini iddia eder (Platon, 2017, s. 86). Platon’a göre idea ve mimesis arasındaki en belirgin ilişki “güzel/doğru” olanın insanın dünyasına taşınması ve hatırlanabilir bir forma dönüşmesidir. Platon’a göre “güzel” bir idea olarak vardır. Duyusal dünyadaki tek tek “güzel” olan şeyler

aslında idealardaki “güzel” ideasından pay aldıkları için güzellerdir. Bu sebeple insanlar ortak sanat değerlerine sahip olabilmek için, bu unsurların idealarına ulaşmak zorundadır. Ressamın yaptığı resim tablosu güzelse, sanatçı bu nesneyi “güzel” ideasından pay alarak yaptığı için güzeldir (Çüçen, 2008, s. 304).

İdea ve *mimesis* arasındaki ilişkiyi “güzel” kavramının dünyadaki yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. İnsanın zihninde var olmak çerçevesindeki tüm uğraşların temelinde, arzu edilen bir model ve bu modelin dolayımlanması söz konusudur. Dolayımlanan unsurun ne olabileceği sorusu Platon’a ve ardından daha ziyade Aristoteles’e dayandırılarak temellendirilir. Platon, *mimesis* kavramını benzetme ve öykünme anlamına işaret eden haliyle kullanır, Aristoteles ise dramla ilgili olarak bu terimi yeniden yaratma ve yansılama anlamında yorumlar. Zira *mimesis* tiyatro sanatının temel ilkelerinden birisidir (Hafız, 2016, s. 46). Berna Moran modern Türk edebiyatında *mimesis* kavramı ile ilgili olarak “yansıtma” sözcüğünü teklif etmiştir (2014, s. 17).

İslamî kaynaklarda Farabi, sanatın kökenini izah etme açısından hem Platon’un *mimesis* yaklaşımını hem de Aristo’nun sanat eserinin gerçeğin bilgisini vermese de anlaşılmasını sağlayacağına dair görüşünü kabul etmiş görünür. Farabi, güzelliğin Allah’a mahsus olduğunu, O’nun güzelliğinin kendi özüne ait olmasına karşılık diğer varlıklardaki güzelliklerin birer arazdan ibaret bulunduğunu belirtir. Muallim-i sâni, başka bir kaynakta, kıyasla yapılan sanatları (felsefe, tartışma, safsata, söz söyleme) burhanî sanatlar olarak kabul eder. Şiir sanatını ise burhanî olmayan bir sanat olarak değerlendirir. Farabi’ye göre poetik ifadeler yanlıştır fakat anlamsız değildir (2020, s. 41).

Edebiyatta, *mimesis* kavramının önemli referans kaynaklarından birisi, Erich Aurbach’ın *Mimesis Batı Edebiyatında Gerçekliğin Tasviri* (2019) adlı çalışmasıdır. Batı edebiyatında gerçekliğin mimetik bir unsur olarak edebî eserlerde ele alınışının incelendiği kitabın “Odysseus’un Yara İzi” başlıklı bölümünde *mimesis*in üsluba kattıkları iki temel metinle -Tevrat ve Homeros’un eseri- ele alınır. Tevrat’tan Hz. İbrahim’in oğlunu kurban etme meseli ile Homeros’un eserinde yer alan Odysseus’un ayağındaki yara izinden tanınması bölümü, ilahî ve edebî üslup açısından karşılaştırılır. Buna göre Homeros’un metni, okuru kendi gerçekliğinden uzaklaştırırken Eski Ahit meseli okura kendi gerçekliğini hatırlatır ve ima ettiği dünyaya okurun yaşamının eklenmesini öngörür (Aurbach, 2019, s. 27). Alman araştırmacı, her iki metni Avrupa kültüründe gerçekliği edebî açıdan anlatmak açısından zıtlıkları dolayısıyla temel kaynaklar olarak niteler (2019: 36). Bu değerlendirmeye göre dinî anlatılarda yüceliğe atıfla hakikati söyleme zorunluluğu dikkat çekerken edebiyatın doğrudan bu hedefle ilişkisi bulunmaz.

*Mimesis*in kültür, sanat ve toplum açısından değerlendirilişi Gunter Gebauer ve Christoph Wulf tarafından yine aynı başlık altında yapılır (1995). Bu çalışmada,

Auerbach'ın çalışması farklı bir boyuta taşınır. Gebauer ve Wulf, mimesisin Auerbach'ın ileri sürdüğü prensiplerin sunulduğu bir yazı özelliğinin yanı sıra edebiyatın konusunu da etkilediği görüşündedirler. Edebî karakterlerin yazarların kendisi olduğu görüşündedirler. Bu bakış açısıyla mimesis, edebiyat dışı bir özellikle insanın kabiliyetini ortaya çıkaran antropolojik bir özelliktir. Gözlemlediği dünyanın sosyal bir ferdi olarak yazar, bu yapıyı günlük hayatında veya kurmacasında ortaya koyacaktır (Gebauer ve Wulf, 1995, s. 22).

Fransız edebiyat kuramcısı Paul Ricoeur, yazarın zihnindeki tasarımın metne dönüşmesi ve metnin okurla buluşmasından sonra anlamın tamamlanması sürecini “üçlü mimesis” olarak nitelendirir. Bu teori, edebî eserde zamanın alımlanmasındaki değişime odaklanarak oluşturulmuştur (2016). Ricoeur'e göre mimesis 1, metinleşme olgusunun öncesindeki evreyi işaret eder. Olay örgüsüne dönüşecek “bir eylemi taklit etmek ya da temsil etmek için insan eyleminin taşıdığı değer hakkında bir ön kavrayışa sahip olmak, daha açıkçası anlatımsallığını, simgeselliğini ve zamansallığını tasarlamak” sürecini kapsar. Mimesis 2 ise edebî eserin biçimleniş düzlemidir. Olaylar dizisinin okur veya dinleyenler tarafından izlenip anlaşılır kılmak için bütünlüklü bir yapının ortaya çıkması olarak özetlenebilecek bu evrede tasarımın bir metne dönüşmesi kastedilmektedir (Rifat, 2016, Türkçe Çevirinin Ön Sözü, s. 9). Mimesis 3 için “yeniden-biçimlendirme düzlemi” tanımı yapılır. Metinleşen yapının dünyası ile okurun alımlama eyleminin bir araya gelerek anlamın yeniden üretilmesi üçüncü aşamayla ortaya çıkar (Rifat, 2016, Türkçe Çevirinin Ön Sözü, s. 10). Platon'un mimesise yönelik yaklaşımında mükemmel dünyanın taklidi görüşünün aksine Paul Ricoeur'un realist edebiyat ilkelerine daha çok yaklaştığı görülür.

Türk edebiyatında 19. yüzyıl, düşünce ekseninin değişimi açısından önemli bir eşiktir. Dönemin savaşlarında alınan yenilgilerle yakından ilişkili olarak Osmanlı devletinde hızlanan Batılılaşma hareketinin sanat cephesine yansıyan yüzünde yeni bir okuma alanı olarak gazete ve bu adreste alımlanan yeni edebî türler – roman, tiyatro, makale, gezi- daha önce sanat anlamında göz önünde bulundurulmayan nesir türünün şiir karşısında yükselmesini başlatır. Edebî eserlerin tasarlanırken dikkate alınan ufkun değişimi, mimesis (yansıtma) olarak görülebilecek “güzel”in terk edilmesi sürecini başlatır. İslam'ın sanatta ifade bulan teorik birikimi, edebiyat söz konusu olduğunda tür olarak şiir dikkate alınmış ve sözün bu alan içindeki gelişimine göre tanımlar oluşturulmuştur. Nesir ise şiire nispetle uzun bir süre estetik çerçevede dikkate alınmaz. Gazete kültürüyle nesre dayalı türlere eklenen yeni başlıklar, halka hitap edecek dilin imkânları olarak düşünülür ve bu türde yazmak önemsenmeye başlanır. Realist yazarlar, metinlerinde yer alan karakterlerle ima edilen okurun sıradan yaşantısı arasında benzerlik kurmayı önemserler. Peter Brooks'a göre kurgular mimesis dışında anlatma ve gösterme biçimlerine ihtiyaç duyarlar: “Kurmacalar gerçeği söylemek için yalan söylemek zorundadır: önceden-kısaltmak, özetlemek, bakış

açısını düzenlemek, bir parça bütünlük yanılsaması vermek. Henry James, tüm romancılar arasında en çok Balzac'ın rol yaptığını belirtmiştir" (2008, s. 6). Okurlar, okudukları yeni edebî türlerde hayat tecrübelerinin dikkate değer olduğunu görür ve metnin anlamının çoğaltılmasında etkin rol oynar. Dolayısıyla okurlar, dünyadaki varlıklarını tartışmaya uygun olacak örnekleri okuma eylemiyle bir araya getirirler. İnsanın sıradan dünyasının anlatı mevzusu hâline gelmesine dair Türk edebiyatındaki birikimin az olması yazarları doğrudan Batı, özellikle Fransız edebiyatındaki örneklerle yönlendirir. Gerçeğin temsiliğini öznenin duyguları etrafında inşa etme arzusu bilinçli bir şekilde ilk defa Halit Ziya Uşaklıgil tarafından *Hikâye* (2020) adlı eserinde ifade edilir ve bu eşikten sonra edebiyatta sözün değeri felsefeyle uyumu nispetinde kıymetli bulunmaya başlar.

Bu çalışma, 19. yüzyıla kadar edebî üretimin yansıtma merkezi “güzel”in eserin tasarlanmasındaki etkisini Giritli Aziz Efendi’nin *Muhayyelât* (1973) adlı eseriyle, değişime duyulan kaygının gelenekle cevaplandırılmasını Namık Kemal’in *İntibah* (2021) adlı romanıyla ve Halit Ziya Uşaklıgil’in *Nemide* (2016) adlı romanıyla pozitivist felsefenin edebî eserde ifade edilebilirliğini göstermek amacıyla yürütüldü. Araştırma materyali olarak seçilen metinlerle sınırlandırılacak bu incelemede tarihsel tahlil yaklaşımından büyük oranda yararlanıldı. Mimesis kavramına yönelik edebiyat dünyasındaki birikim araştırmaya dâhil edilen eserlerin ihtiyacı doğrultusunda kullanıldı. Müelliflerin felsefi bilgilerinin yeterliliğinden ziyade bu süreçteki birikimin varlığını ortaya çıkarmak bu incelemenin sınırları olarak kabul edildi.

İslam’da “Güzel” Kavramı Çerçevesinde *Muhayyelât*¹

Cemâl kelimesinin sanat felsefesindeki ifadesi olarak kullanılan “güzel”, edebiyatta mimesisi şekillendiren önemli kavramlardan birisidir. “Bakara” sûresinden atıfla, bedî’ sözcüğü Allah’ın ilk ve eşsiz yaratma gücünü işaret eder (2: s. 117). Bir edebiyat terimi olarak bedî’, “edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından mâkul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen ilim” dir (Hacımüftüoğlu, 1992, s. 320). Edebiyatta “bedî” ile “güzel” kavramı arasında kusursuzluğu çağrıştırmak açısından bir ilişki bulunur. Dolayısıyla klasik sanatın ufku bu merkeze göre konumlanır ve burayla irtibatı mertebesinde değerli görülür. İslam düşüncesinde sanatın sınıflandırılması, tasavvur veya kıyas edilip edilememelerine göre yapılır:

“Klasik İslam mantıkçılarına göre bilginin kazanılması iki merhaleden geçmektedir. İlk merhaleden eşyayı tasavvur ederiz, ikinci merhaleden ise bu

¹ Giritli Aziz Efendi’nin bu eseri 1796’da, İstanbul Matbaa-i Âmire’de basılmıştır (Kabaklı,1973, s.10). 1852-1870 arasında- beş baskısı yapılmıştır. “Hayal” adı verilen üç bölümden oluşan eserin anlatı zamanı 18. yüzyıl İstanbul’undan izler taşır (Okay, 1991, s.334).

tasavvurları başka tasavvurlara bağlayarak olumlu ya da olumsuz olmaları bakımından tasdik ederiz. Tasavvur, tanımla kazanılırken tasdik’e kıyasla ulaşılır.” (Taşkent, 2013, s. 242).

Bu durumda eserde ima edilenin doğruluk ilkesiyle uyumlu olması ve bunun okurda tasdik edilmesi önemlidir: İbn Sînâ, güzeli belirleyen kavramların ilki olarak dengeyi/itidalı görür. Güzel kavramını aşk ile birlikte ele alan müellif bu iki hususu bir araya getirenin iyilik olduğunu ileri sürer (İbn Sina, 2017, s. 94). Buna göre güzelde kaba, batıcı, ters gelen uyumsuz durumlar yoktur. Bilakis algılayanda farklı bir haz ve lezzet uyandırır (Cihan, 2008, s. 30). İbn Sina’nın bu değerlendirmesiyle edebiyatın klasik dönemi beraber düşünüldüğünde çirkin, kaba, rahatsız edici bir dilin tercih edilmediği, aksine “güzel” i düşündürecek şekilde metnin tasarlandığı iddia edilebilir. Çağdaş edebiyatta güncel hayatta işlenen suçların kurmacaya dâhil edilerek şiddetin detaylı bir şekilde anlatılmasının okurda uyandırdığı iğrenme, korku veya rahatsızlık hissinin klasik edebiyatta işlenmemesi İbn Sînâ’nın “itidal” yaklaşımıyla uyumludur.

İslam açısından şiir, sadece edebî bir sanat olarak görülmez. Poetik ifadenin gücü şiirin bir doğruluk/tasdik değeri taşıyor olmasında aranır. “Her bir şiir türünün şekli ve manası zarif olsa da temelde poetik ifadeler kıyasın basit bir türünü ifade etmektedir.” (Taşkent, 2013, s. 240). Klasik dönemde sanat için yapılan değerlendirmelerin kıstaslarını Fuzulî’nin şiir hakkındaki görüşlerinde keşfetmek mümkündür. Şaire göre, şiir insanlığı yücelten amaçları veya insani değerleri koruma gayesi dışında, sadece nefsanî duyguların, egoistçe arzuların tatmini yolunda kullanılırsa çok tehlikelidir ve bu yolda şiir yazan şairler sonunda hüsrana uğrayacaklardır (Doğan, 1996, ss. 48-49). Fuzulî’nin görüşleri klasik dönemde nesre en yakın tür olarak kabul edilebilecek mesnevîlerin de yazılış gayesidir. İlk mesnevî kabul edilen *Kutadgu Bilig*’in isimlendirilmesinde bu amaç açıkça görülür.

İslamî sanat anlayışında edebiyat söz konusu olduğunda dikkate alınan türün şiir olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla araştırma materyaline uygulanan teorik yaklaşımın açığa çıkması için şiir üzerine yapılan değerlendirmeler, bu araştırmaya konu olan metinlerdeki “doğruluk” ilkesinin tercih edilmesini ortaya çıkarmak için kullanıldı. Zira poetik ifadenin gücünü hakikatten/ doğruluktan alması nesir türünde yazılmış edebî eserlerde de dikkate alınan bir yöndür. 19. yüzyılın hemen başında yer alan Giritli Aziz Efendi’nin *Muhayyelât*’ı, tür olarak uzun hikâye şeklinde isimlendirilir. Bu eser, Türk nesrinde roman türüne geçmeden önce var olan tecrübeyi göstermesi açısından önemlidir. *Muhayyelât*’taki olay örgüsünün estetik olarak “güzel”e göre planlanmış olması bu araştırmanın hedefiyle uyumludur. *Muhayyelât*’ta kullanılan alegorik dil, çatışma unsuru ve idealin işlenmesi açısından divan şiiriyle ortak pek çok yön bulunur. Mesnevînin anlatı planını oluşturan hiyerarşik düzenleme (Çiçekler, 2004, s. 321) *Muhayyelât*’ta bulunmaz fakat mesnevînin alegorik dili tercih edilir

ve bu tasarruf “güzel”i düşündürmek üzere kullanılır. Metinde alegoriyi oluşturan unsur ise eserin adından anlaşılacağı üzere hayaldir. Hayal sözcüğü, bu metinde “zihinde tasarlanan, canlandırılan ve gerçekleşmesi özlenen şey, imge, hülya” anlamından ziyade “görülen ya da duyulan şeyler olarak bahsedilen fikirlerin kalpte araştırılarak bulunması” anlamındaki bir fonksiyonla kullanılır: “Buna göre tahayyül, duyumla düşünme arasında bir idrak gücüdür. Tahayyülün duyumdan farkı, duyu nesnesi idrak sınırları içinde bulunmadan da o nesnenin zihinde canlandırılabilmesidir.” (Durusoy, 1998, s. 101).

Şemseddin Ahmed’in (Kemalpaşazade) *Zihnî Varlık* adlı eserinde yaptığı bir değerlendirmede, isimlendirme ve anlamlandırmanın merkezi olarak zihni kabul etmesi Platon’dan farklıdır. Bu görüşe göre zihnin bir şeyi isimlendirmesi onu idrak etmesiyle mümkün olabilmektedir ki bu durum taklit olarak nitelendirilmez:

Nesnelerin akılda irtisâm etmiş biçimleri, o nesnelerin mahiyeti değil, hakikatte o mahiyetlerden farklı olan suretleri ve karartılarıdır. Fakat bu, dikkate değer bir şey değildir. Çünkü bu ifade, mecâzî yorum dışarıda tutulursa, nesnelere ait zihnî bir varlığın yokluğunu gerektirmektedir. Şöyle ki; dışta araz olarak bulunan, örneğin bir ateş sureti, zihinde var olur. Bu suret ile ateş arasında özel bir nispet vardır. Bu nispet sayesinde bu sûret ateş mahiyetinin zihinde açığa çıkmasına neden olmaktadır (2022, s. 44).

Zihnî varlık, İslam dünyasında bütünüyle kabul edilen bir yaklaşım değildir (Kutluer, 2013, s. 407). İslam’a yönelik öğretinin baskın olduğu kurmaca eserlerde karakterlerin yaşadığı olağanüstü hadiseleri gerçek olarak kabul etmesi ve bunu hayatî derecede bir önemle ele alması eşyanın zihinde tanıma eylemini harekete geçirmesi yaklaşımıyla uyumludur. Buna göre *Muhayyelât*’taki hayal gücü ile zihnî varlık arasında bir ilişki bulunur. Hayal ve hayalin sunduğu olağanüstü hadiseler yazarının ön sözünde belirttiği “işte bu hikmetli kitap, her ne kadar muhayyelât gibi görünüyorsa da içe doğuş vaki olan saatlerde yeteri kadar okunursa, gönüldeki gamı dağıtmak özelliği mutlaka görülecektir.” (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. XV) üzere okurun da bu hayali tanıyacak birikime sahip olduğu iması bulunur. Anlatıdaki karakterlerin padişah, şehzade, prenses gibi toplumun üst sınıfından yer alan kişilerden seçilmesi evrensel insan algısı yaratma gayesini düşündürür.

Üç hayalden oluşan *Muhayyelât*’ın özellikle “İkinci Hayal” ve “Üçüncü Hayal” bölümleri tasavvufi bir içerikle yazılmıştır. Bu durum eserin “güzel” kavramıyla değerlendirilmesi imkânını doğurmaktadır. İbn Sina’nın “Her bir masal ve mitos ya bir şeyi bir şeye benzetme (teşbih) yoluyla olur ya da bir şeyi olduğu halden farklı şekilde ele alma; dahası değiştirme, yani istiare ve mecaz yoluyla/metaforla olur; veyahut da bu iki tarzın bileşimi bir yolla olur. Zira taklit (muhâkât, mimesis), insan için doğal bir şey gibidir; bir şeyin benzerini ortaya koymaktır; bizatihi aynısını değil.” (Akt. Taşkent, 2019, s. 91) şeklinde belirttiği görüşü

Muhayyelât'taki taklidin hayal yoluyla ortaya konulmasını anlaşılır kılar. Kitapta bulunan üç hayalin iyiliğin kazanması yolunda tamamlanması yazarın zihnindeki “güzel”i temsil eden yücelik makamıyla uyumludur:

Anlatıların hepsinde ya bir şeyi aramak üzere (arayıcı kahraman) ya da kendi isteği dışında (kurban kahraman) evinden ayrılan bir başkişinin maceraları aktarılır. Ve anlatıların sonunda masal dünyasının adalet mekanizması işler; iyiler -zaten hak ettikleri- mutluluğa kavuşurlar, kötüler de cezalandırılırlar. Ancak masallardan farklı olarak *Muhayyelât*'ta özellikle İkinci Hayal'den itibaren belirginleşen mistik bir dünya görüşü ve tasavvufi hava vardır. Bu, anlatıların amacını ve diziliş düzenini de etkiler (Gökalp, 1999, s. 188).

Muhayyelât kitabının üçüncü hâyali, kitabın ilk iki bölümünde olduğu gibi çerçeve hikâye tekniğine dâhil olan bir diğer anlatıdır. Büyük Ada'da ikamet eden Şeyh İzzeddin'in halkın yoğun talebinden yorulması üzerine Mısır'a taşınması ile hadiseler başlar. Metnin sonunda bir araya gelecekleri Naci Billah, şeyhin Mısır'a taşınmasıyla metne dâhil olur. Mısır sultanının oğlu Naci, 18 yaşında öğrenmeye merakıyla üniversite hocalarını aciz bırakmış bir şehzadedir. Şehzadenin her şeyi bilmek istemesini hastalık olarak gören vezirler, onun bu dertten kurtulması için sohbet meclislerine devam etmesi gerektiğini tavsiye ederler. Bu sohbetlerdeki bir konu metindeki çatışma unsurunu başlatır. Yemen Emirinin kızı Şahide Sultan'ın kendisiyle evlenmek isteyenlere sorduğu zor bir soru Naci Billah'a unutturulmak istenen yönünü hatırlatır. Naci Billâh “Ben ki şimdiye kadar bütün Mısır bilginlerini tartışmalarla aciz bırakmışımdır, böyle bir kızın bilmeceğini çözemez isem bilgeliğim nerede kalır! O zaman halk içinde ‘âlimim’ diye ne yüzle dolaşırım.” (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 304) şeklindeki değerlendirmesi metindeki ikinci hikâyenin açılmasına vesile olur fakat iradesi buradan sonra ona ait değildir. Yanlış gemiye binip başka bir ülkeye (Cabilsa'ya) gider ve bu ülkede Prenses Şahide'nin zor sorusunun cevabını problemler neticesinde kendiliğinden öğrenir. Cabilsa'da yaşayan peri padişahı Ruteym Şah, Naci Billah'a sorunun cevabını öğretir ve bir kutunun içinde Kurnaz Harbiyet adlı varlığı emrine vererek zaman üstü yolculukla tekrar Mısır'a gönderir (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 317).

Hikâye tekniği olarak tek bir çatışmadan değil, birçok çatışmadan müteşekkil olan bu anlatıda Naci Billah'ın sevdiğine kavuşması, anne ve babasının sarayında tahtı devralması metni sonlandırmaz ve bu yapı *Muhayyelât*'ı masaldan ayırır. Metni devam ettiren halkalar Naci'nin tekâmülüne odaklanır. Şehzadenin bilgiye olan merakı sevdiği kız ile cevaplanır fakat mülkün sahibini tanıması için yeni bir imtihana girmesi gerekir. Bu duruma yönelik ülkesini işgal eden A'di'ye yenilir. Ailesini ve tahtını kaybeder. Ülkesine fakir bir insan olarak geri dönen Naci'nin metnin başında ülkesine yerleştiği belirtilen Şeyh İzzeddin'i ziyarete gitmesi tavsiye edilir ki çerçeve hikâyenin halkaları bu şekilde tamamlanır. Şeyhlere inanmayan Naci, Şeyh İzzeddin'le karşılaştığında kendisine söylediklerini Paul Ricoeur'un üçlü mimesis yaklaşımıyla yorumlamak

mümkündür. Şeyhin sözleri, ön-biçimlendirme düzlemi (mimesis 1) olarak yazarın tasarım merkezindeki değerler sisteminin bağlı olduğu merkezi görünür kılar:

Oğlum Naci, senin bu kadar büyük belâlara düşmenin sebebi, zâhirî bilgiye çok güvenerek yoksul dervişlere ‘kâfir’ gözüyle bakmandır. Sen ilim, irfan ve hatta ilâhî hikmeti, o öğrendiğin ‘nasara yensuru’ gibi laklakalardan ibaret sandın. Allah’a bağlı ve Tanrı eri olanların ‘esrâr’ larını inkâr eyledin. İşte bütün çektiklerin sendeki bu boş ve zararlı inançların cezasıdır. Şimdi bir düşün bakalım: o kadar çöllerde senden: ‘Ne biliyorsun?’ diye soran bir kişiye rastladın mı? (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 332).

Şeyh’in sözlerinin metnin anlamının tamamlanmasında anahtar vazifesi görmesi ve bütün hikâyenin bu sözlerin anlaşılması üzerine tasarlanması mimesis 2 olarak nitelendirilen biçimleniş düzlemini (artarda geliş) gösterir. Mimesis 3, yeniden biçimlendirme düzleminde yapıttaki anlamın alımlanması ise tasavvufî bilgiye sahip okurla metindeki tasavvufî içeriğin kesişmesi olarak yorumlanabilir. Bu durum metnin “güzel” kavramıyla ilişkili olduğu merkezi okura hatırlatır. Geleneksel edebiyat teorisinin önemli temsilcilerinden Ray Livingston, sanat eserinin tasarlanması ve üretilmesine yönelik değerlendirmesinde sanatçının eserini oluştururken tam anlamıyla “bir hizmetçi veya köle durumunda” olduğu üzerinde durur. “Sanatçı kendi aslî mahiyetine (batınî, Hakiki Ben’ine Aklına, Ruhuna) itaat ettiği, ona uyduğu zaman hürdür.” (Livingston, 1998, s. 91).

Naci, yaşadığı tüm hadiselerden sonra saraydaki sultanlığına tekrar kavuşur. Düşmanı yüzünden saraydan ayrılışı, başka yerlerde yaşadktan sonra tekrar hiçbir şey olmaksızın savaş öncesi zamanın kendisine iade edilmesi İslamî edebiyattaki “zaman ve mekânın bükülmesi” yaklaşımıyla uyumludur. İbn Arabî’nin “Dehr üzerimize büküldü ve eğildi (Hada-be’d-dehr ‘aleynâ ve inhanâ)” (Yusuf, 2013, s. 87) şeklinde açıkladığı bu durum *Muhayyelât*’ta “Vakit, zaman ve nice bin cihan ve onlarda yaşayanların halleri, Tanrı erlerinin, asla yok olmayacak idarelerine ezelden ebede teslim olunmuştur. Bunlar yüce Tanrı’nın iradesiyle âlemleri bir anda hiç eder ve hiçten bir anda bin âlem icâd eder. (...) Bütün o çektiklerin, gerçekte başına gelmiş idi. Ancak senin hakkında, Allah’ın iyiliği çok bol olduğu için, bütün Mısır halkı ile birlikte, senin de önceki hâlin sana iade olundu.” şeklinde açıklanır (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 236).

Ana karakter Naci Billah’ın bu zorlukları yenip her şeyin kendisine iade edilmesinin gerekçesinin metinde ifade edilmesi okurda anlamın tamamlanması sürecine işaret eder. Naci, kâmil insan olma arzusuna bilmeden sahiptir ve Allah ona bunu yaşatarak göstermiştir (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 337). Aynı çerçeve Naci Billah’ın çocukları Dilâgâh ve Cihangir etrafında da yaşanır. Çocukların hikâyelerinde insanın ilk yaratılışı ve Miraç hadisesini hatırlatan izler Şeyh İzzeddin’in yol göstermesi ile ilişkili olarak ilerler. Hikâyenin bitirilişi Aziz

Efendi'nin ariflerin arifi olduğunun belirtilmesiyle tamamlanır (Giritli Aziz Efendi, 1973, s. 388).

Güzel ve Romantik Felsefe Birlikteliği Olarak Tanzimat Dönemi: İntibah

Edebiyatta “güzel” kavramının eski edebiyat kaidelerinden uzaklaşmasının Tanzimat döneminde başladığı belirtilmişti. Romantik felsefe akımının edebiyattaki görüntüsünün birçok örneği bu dönemde Fransız edebiyatı merkezinde işlenir. Romantik estetiğin karakteristik özelliği “sanatın ve güzelliğin insan yaşamının tüm yönlerini şekillendirmesi gerektiği fikri” Tanzimat döneminde yazılan bazı romanlarda işlenir. “Güzellik ve sanat, yalnızca felsefi veya sanatsal bir yaşamın değil, aynı zamanda sıradan erkeklerin ve kadınların yaşamlarının da merkezi bir bileşeni olmalıdır.” görüşü Namık Kemal'in *İntibah* (2021) adlı romanında ana karakter Ali'nin hayat kadını Mahpeyker ile yaşadığı ilişkinin çatışmasını oluşturur. İslam'ın öngördüğü ahlak çizgisinin dışında yer alan bu beraberlik, romandaki ceza mekanizmasını harekete geçirdiği gibi romantik felsefenin prensiplerini sanatta görünür kılar. Fakat bu durumu İslam ile ilişkili görmek daha doğrudur. Yazarın “Mukaddime-i Celal”de edebî tür olarak nesirde yeni bir anlatma biçimiyle karşı karşıya olduğunu belirtmesi ve artık *Muhayyelât* türündeki eserlerin dışında yeni bir ifade biçimine ihtiyaç duyulduğunu gösterir:

Roman kısmını da millete nev-zuhûr addettiğimize taaccüb olunmasın? Asâr-ı kadîmde İbret-nümâ gibi, Muhayyelât gibi, Aslı ile Kerem gibi, Ferhad ile Şîrin gibi birtakım hikâyeler vardı. Fakat kitabhâne-i âdâbımızda mevcûd olan birkaç tercümeden anlaşılacağı vechile romandan maksad güzerrân etmemişse bile güzerrânı imkân dâhilinde olan bir vak'âyı ahlâk ve adâd ve hissiyât ve ihtimâlâtâ müte'allik her türlü tafsilatıyla berâber tasvîr etmektir (Namık Kemal, 1996, s. 349).

Görüldüğü üzere Namık Kemal, *Muhayyelât*'ta olduğu gibi alegorik bir dille evrensel hakikatleri anlatma yerine sıradan insanın hayatına daha detaylı bir şekilde bakarak ahlakın anlatılmasını teklif etmektedir. Yazar, bu niyetini *İntibah*'ın mukaddimesinde edebî eserlerin okunarak ahlakın daha kolay iyileştirilebileceği yolunda ifade eder (Namık Kemal, 2021, s. 25). Namık Kemal'in geleneksel anlatımdan ayrılarak bireyi yeni bir şekilde anlatmayı tercih etmesinin edebiyatın hitap ettiği kesimle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Eserinin isminin *İntibah* (Uyanış) olmasının yine bu durumla bir ilişkisi bulunur: “Hikâye yazmakla bir vazife daha vardır; o da muhatabı ıslah etmek veya eğlendirmek için münasebetli münasebetsiz akla ne gelirse söylemek tarz-ı kudemâ-pesendânesini terk ile tabiat-ı beşeriyenin tahliline çalışmaktır. Vicdan-ı beşerdeki serâiri kalbin en gizli köşelerine nazar taalluk etmedikçe bulmak muhaldir.” (Namık Kemal, 2021, s. 26). Yazarın alıntılanan ifadesi, bu araştırmanın gayesi “güzel” kavramıyla da uyumludur. *İntibah*'ta ana karakter Ali Bey, kendini tanıma sürecinde yaşadıklarıyla ahlakın sınırlarına çarpar ve bunu her ihlal ettiğinde

yenilgiye uğrar. Bunlardan birisi yalan söylemek zorunda kaldığında babasına ait hatırladığı sözlerdir: “Halka söylemekten utanacağın bir işi yapmaktan nasıl utanmazsın? Sen herkesten alçak mısın ki, yaptığın işi ötekinin berikinin bilmesinden utanmıyorsun!” (Namık Kemal, 2021, s. 32).

İntibah romanında iyiliğin kazanması ile *Muhayyelât*’ta ilahi hükmün galip olması açısından fikrî manada bir fark olmamakla beraber kurmacanın yapısı bütünüyle değişir. Karakterler padişah, şehzade ya da prenses değil, sıradan ve günlük hayatta karşılaşılması muhtemel insanlardır. Fakat sıradan insanların bütün insanlığı temsil ettiği fikrinden vazgeçilmez. Zira Ali Bey -karakterin romandaki isimlendirmesi bu şekildedir- ahlakına dikkat edilmiş aile çocuklarını; Mehpeyker -romandaki isimlendirilen hâliyle- terbiye ve ahlak bakımından düşük seviyedeki insanı temsil eder. Yazarın her iki karakteri romanın henüz başında klişeleşmiş kıstaslarla tanıtmada bu sınıflandırma belirgindir:

Ali Bey, zengin bir ailenin tek evladı, yirmi bir, yirmi iki yaşlarında bir delikanlıydı. Anası babası üstüne titrerdi. Bilhassa babası, evlât kıymetini çok iyi bilenlerdendi. Vatanımızın kültür merkezi İstanbul’da bulundukları halde özel öğretmenlerden de faydalanarak oğlunun eğitim ve öğretimine son derece önem veriyordu (Namık Kemal, 2021, s. 19).

Kadının adı Mehpeyker’di. Terbiye ve ahlâk bakımından Ali Bey’in tamamen zıddıydı. Alçak ve namussuz bir aileden yetişmiş; daha on dört, on beş yaşına gelmeden rezaletin her çeşidini öğrenmiş; kendini bu yolda yetiştirenleri fersah fersah geride bırakmıştı. On beşini bitirdiği zaman artık profesyonel bir aşifteydi (Namık Kemal, 2021, s. 39).

Yukarıdaki alıntılarda görüleceği üzere romanın geleneksel anlatılarla ilişkisini, şahıs kadrosundaki sınıfsal ayrımların dışında eserin odaklanacağı fikrin bizzat verilmesi ve olay örgüsünün bunu ortaya çıkarmak üzere planlanmış olmasında görmek mümkündür: “Herkes bilir ki ciddi şeylerin birçoğu uysallıktan doğar, uysallıkla başlar. Zavallı delikanlı arkadaş hatırı kırmamak için yaptığı bir hareketin ilerde bir facia haline sokacağını o gün nereden ve nasıl bilebilirdi?” (Namık Kemal, 2021, s. 26). Yazarın bu cümlesi *İntibah*’ı oluşturan mimesis 1’i gösterir. Bu yönüyle geleneğe bakan bu eseri besleyen diğer temel, Batılı yazarların yazdığı eserlerdeki kıstaslardır. Namık Kemal’in bu duruma yönelik beyanı başka bir eseri *Celaeddin Harzemşah*’ın mukaddimesinde bulunur: “Avrupalılar roman yolunu o derece ileri götürmüşler ki bugün her mütemeddin milletin lisanında ahlâkça ve hatta bir dereceye kadar maarifçe istifade olunacak binlerce bulunabilir.” (Yetiş, 1996, s. 349).

Ali Bey’in Mehpeyker ile çıkmaza giren ilişkisi romandaki tüm hadiseleri etrafında toplar. Yazarın belirttiği uysallığın facia getireceği görüşü ise eserin sonunu hazırlar. Mehpeyker’in Ali Bey’den vazgeçmek yerine onu öldürmeye karar vermesi ile karakterlerin büyük bir kısmı ölecek veya öldürülerek romanın vakasından ayrılır.

“Güzel” kavramının soyuta bağlı olan kıstasları, roman türüyle uyumlu değildir. Nesrin sanat dünyasına dâhil olması kendi içinde olgunluğa erişmiş diğer türlerin biçimleriyle bu türü karşı karşıya getirir. Bu ifade, türlerin birbiriyle çatışmasından ziyade sanatta metafizik alanı oluşturan temelin sarsılması ve yeni ifade tarzına romanın daha çok müsaade etmesi olarak değerlendirilir (Lukacs, 1985, s. 34). Aşkın yönlendirme odağının özneyi kontrol eden yapısının ortadan kalkması tarih felsefesine bağlı bir edebiyat anlayışını ortaya çıkarır. Yansıtma merkezinin dünyevileşmesi romanı, romantik olanla ilişkili hâle getirir ki bu durum aşkın bir başıboşluk oluşturur. Lukacs’ın Namık Kemal’in *İntibah*’ından daha sonra yazdığı eserindeki bu değerlendirme Ali Bey’in kendi kendisini anlamasını özetlediği gibi metnin anlatılma şeklinin eski anlatımdan ayrılma zorunluluğunu bir göstergeye dönüştürür: “Ondokuzuncu yüzyıl romanı için ruhla gerçeklik arasındaki kaçınılmaz uyumsuzluk ilişkisinin öteki örneği daha önemli duruma gelmiştir. Bu uyumsuzluk ruhun yaşamın verebileceği şeye yazgılardan daha geniş ve kapsamlı bağlanmasından ileri gelmektedir.” (Lukacs, 1985, s. 109). Tanpınar, ruh ve beden arasındaki uyumsuzluğu *İntibah*’taki tasarrufu dikkate alarak “edebiyat-ı sahiha” merkezine bağlı olmak şeklinde yorumlar (1988, s. 400).

Düş kırıklığı, romantik romanda zamanın kötüleştirci bir etkisi olarak kullanılır. Tanzimat döneminde yazılan romanların hepsinde *İntibah*’takine benzer bir kötüleşme olduğunu veya düş kırıklığının her karakterde benzer bir sonuç yarattığını iddia etmek mümkün değildir. Bu dönemde realist estetikle yazılan *Araba Sevdası*’nda ahlakî çöküş, komedi unsuruna dönüşür. Ahmet Mithat Efendi’nin *Felatun Bey ve Rakım Efendi* romanındaki Felatun gibi *Araba Sevdası*’ndaki Bihruz’un yaşadığı başarısızlık, yanlış Batılılaşma numunesi olmaları sebebiyle ciddiye alınmaz. *İntibah*’tan sonra Nabızade Nazım’ın farklı bir temayla –kıskançlıkla- yazdığı *Zehra* (1894) isimli romanında güzel ahlâk dolaylı yönden yüceltilirse de klasisizmin insan hırslarına yönelik atfı daha belirgindir (Fedai, 2012, s. 86). Şu hâlde Tanzimat dönemi romanlarında romantik akımın insana yönelik yaklaşımı ile İslam’ınki uyumludur ve romanların kurmacasına her iki merkezin etki ettiği gözlemlenir. Ricoeur’un yaklaşımına göre mimesis 2, Ali Bey’in kaybetmesi fikrini açığa çıkarmak için kurmacanın planını etkilemiş ve okurun ahlak ilkeleriyle bu son uyumlu olmuştur.

Güzel’den Ayrılma: Nemide

Servet-i Fünun nesliyle “güzel” kavramının edebî eseri şekillendiren tesiri bırakılmaya, dolayısıyla romantik sanatın ahlak ile ilişkili çerçevesi kırılmaya başlar. Abdulhalim Memduh, Sakızlı Ohannes ve Nurettin Ferruh’un estetik ve sanata dair görüşleri kendi nesillerinden sonra gelen Tefik Fikret, Cenap Şahabettin, Hüseyin Cahit ve Rıza Tefik tarafından geliştirilir. Estetik değerlerle beslenen bir bakışla bedî’ ve beyan kaidelerinden ayrı bir edebiyatın tesisine

çalışırlar. Bu nesil, Recaizade M. Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'taki güzellikle ilgili anlayışından giderek uzaklaşır ve edebiyatın ahlakla ilişkisini sorgularlar (Nas, 2019, s. 78).

Servet-i Fünun döneminde, eski edebî zevkten ayrılma ve yeni edebiyat anlayışının teorik düzeyde gerekçelendirilmesi Ahmet Şuayb, Hüseyin Cahit Yalçın ve Halit Ziya Uşaklıgil tarafından yapılır (Ercilasun, 1994). Bu yazarlar, edebiyatta estetikle kastettikleri yönelişi devirlerinin birikimiyle ortaya koyarlar. Ahmet Şuayb, *Hayat ve Kitaplar* başlıklı çalışmasında Gustave Flaubert'e ayrılan bölümünde yer alan bir alt başlık "Nazariyat-ı Edebiyye ve Felsefiyyesi" adını taşır. Burada realizm, idealizm ve natüralizme ait hususiyetler örneklerle izah edilir. Yine aynı bölümde Türk edebiyatına gayri şahsi anlatımın uygulanmasının hikmet-i bedayi açısından önemine işaret edilir ve bu görüş için Flaubert'in çalışmaları örnek gösterilir: "Flaubert, edebiyatın 'gayr-i şahsî' olması taraftarıdır; yani müellif eserinde kendisini aslâ göstermemeye, orada hissiyâtını, efkârını, kanâ'tini asla ifşa etmeme, eşhâs-ı vakâyi'i vâsıta ederek kendi hâlât-ı ruhiyyesini söylemekten içtinâb eylemeye mecbûrdur." (Şuayb, 2005, s. 219).

Ahmet Şuayb, yine aynı yazar için "Bit't-tecrûbe sâbit olmayan şeyler insânların dâ'ire-i vukûfları hâricindedir diyen meslek-i felsefinin taraftarıdır." (2005, s. 220) şeklinde yaptığı değerlendirmesiyle onun pozitivist olduğunu ve bunu eserlerinde üslup olarak ortaya çıkarmaya çalıştığına dikkat çeker.

Hüseyin Cahit Yalçın, Servet-i Fünûn'da "Hikmet-i Bedayi" başlığıyla devam ettirdiği yazı serisinde Türk edebiyatının beslendiği ana kaynak olarak Arapçayı görür fakat bu kültüre dair herhangi bir bilgiye sahip olmadığı görülür:

Filhakika âsâr-ı edebiyenin mahiyeti hakkında lisanımızda yazılmış makalât o kadar azdır ki adeta yok gibidir. Hele nedense bu gibi mübahese bizde minelkadim şayan-ı ehemmiyet görülmemiştir. Lisan-ı Arap'ta buna dair kitaplar bulunmak gerektir. Araplar, Yunan-ı kadimin tekmiil âsâr-ı ilmiye ve hikemiyesini ahz ettikleri cihetle felsefenin bir şubesi olan ilm-i hüsn ile de iştigal etmiş olmaları lazım gelir. Mamafih Arapça bilmek iddiasında bulunanlar hazain-i Arabiye dururken Garba müracaatı manasız bulanlar şimdiye kadar ne o yolda bir kitabı tercüme edip ortaya koydukları ne makale suretinde gazetelerde neşrettikleri cihetle bu husustaki malumatımız da kitaplarımız gibi mefkuttur (Yalçın, 2021, s. 32).

Hüseyin Cahit Yalçın'ın edebiyatın mahiyeti açısından Farsçayı değil, Arapçayı daha zengin görmesi Türk edebiyatı için öteden beri savunulan İran etkisini dışarıda bırakması açısından dikkat çekicidir. Yalçın'ın alıntıdaki cümlelerinden hareketle Türk olan fakat eserlerini Arapça yazan Farabi'nin felsefeye ve Aristoteles'in *Poetika*'sından ilhamla yazdıklarına aşina olmadığı anlaşılmaktadır. Hüseyin Cahit Yalçın bu yazıyı yazdığı senelerde Friedrich Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen* (1890), M. Steinschneider,

Al-Fārābī (Alpharabius) des arabischen Philosophien Leben und Schriften (1859) başlıklı çalışmalarıyla Farabi'yi Avrupa'da tanıtır (Kaya, 1995, s. 163).

Hüseyin Cahit Yalçın'ın estetik tarihçesinde belirtilen sıralamadan -Eflatun, Aristo, Saint Augustine, Hutcheson, P. Andre, Baumgarten, Reid, Kant, Schelling ve Hegel- haberdar olduğu görülür ve zaman zaman bu filozofların görüşlerine temas ederek “güzel” bahsini açıklama yoluna gider (Kumsar, 2021, ss. 32-33) Fakat bu seride işaret edilen isimler hakkında bilgi verilmez. Sözü Hippolyte Taine'e getirerek estetiğin felsefesini bu yazarın “tenkit” ve “zevk” hakkındaki görüşleriyle açıklamayı daha doğru bulur (Kumsar, 2021, s. 37). Yalçın'ın Hippolyte Taine'de karar kılması, devrin “güzel” kavramının ilişkili olduğu dünyayı görmek açısından önem arz eder. Yalçın'ın Taine'den ilhamla, eserdeki güzellik algısının devrinden ve yazarından bağımsız olamayacağını değerli görmesi Osmanlı'yı şekillendiren sanat felsefesiyle yakından ilişkilidir:

Sanatkarların asıl büyüklüğü arasında yaşadıkları halk ile kendileri beynindeki ahengin mükemmeliyetinden ileri gelir. Binaenaleyh bir eser-i sanatı, bir sanatkarı, aynı meslekte birçok sanatkarı anlamak için bunların ait oldukları zamandaki efkâr ve ahlakın hâl-i umumisini kemal-i sıhhatle bilmelidir (Kumsar, 2021, s. 39).

Hüseyin Cahit'e ahlak ile estetik zevk birlikteliğinin daha uygun görünmesi ve bununla sanatın mahiyetini değerlendirmesi Türk düşüncesindeki eski alışkanlıklardan henüz ayrılamadığını, arayış içinden seçtikleri isimlerle kendi medeniyetine yakın olanları tercih ettiğini gösterir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın Taine'de karar kılan tercihi Türk edebiyatında uzun bir süre benimsenen bir görüş olacaktır. Yalçın, “Hikmet-i Bedayi” serisinde Taine'nin “ırk-muhit- an” prensibini, sanatın farklı sahalarından verdiği örneklerle detaylı bir şekilde inceler (Kumsar, 2021, s. 105).

Yalçın'ın estetikle ilgili görüşlerini bizzat “hikmet-i bedayi” olarak nitelemesi ve eserin devrinin sosyal koşullarından bağımsız olamayacağı şeklinde belirtmesi, bu neslin hakîkiyyun akımına gösterdiği iltifatla da yakın bir ilişkisi vardır. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Hikâye* 'sinde ağırlıklı olarak üzerinde durduğu örnekleri bu düşünce akımından seçmesi bu kanaati belirginleştirir. Uşaklıgil'in bu eserinin roman dolayısıyla tamamen nesrin özelliklerine göre düşünmüş olması kısıtlı da olsa dünyadaki bazı örnekleri yine bu türün özellikleriyle değerlendirmesi edebiyatın anlatma ilkesinin şiirden başka bir sahaya doğru değiştiğini göstermesi açısından önemlidir. “Edebiyat-ı Osmaniye'de mazharı olduğu ihraz edemeyen aksam-ı edebiyattan biri de ecnebî bir kelime altında zikretmekten ise Osmanlı lisanına hürmeten ‘hikâye’ namını vereceğimiz kısım-ı edebîdir.” (Uşaklıgil, 2020, s. 11). Uşaklıgil, Türk edebiyatında Ahmet Mithat Efendi'nin ve Giritli Aziz Efendi'nin nesirleri üzerinden Batı edebiyatının birikimine bakar. Bunun yanı sıra tercüme romanlarla okur kitlesine dikkat çeker ki kastettiği roman türü için bunun aşılması gerekmektedir:

“...şimdiye kadar bizde tercüme edilen hikâyeler mütalaat-ı ciddiye erbabını memnun edebilecek bir ehemmiyet-i edebiye ve hikemîye malik değildir. Hikâyenin şimdiki hâl-i mükemmeliyeti henüz bizde tanınmamıştır.” (Uşaklıgil, 2020, s. 20)

Uşaklıgil’in *Hikâye* olarak tarif ettiği romanın on yedinci yüzyıldan itibaren edebiyatın en önemli türü olduğunu işaret etmesi ve “Fıkr-i beşerin ve zevk-i umuminin derecat-ı muhtelifede tebeddülünü ve tarz-ı hikâyeden başka bir şey irae edemez.” (Uşaklıgil, 2020, s. 35) şeklinde insan düşüncesini en iyi ifade eden tür olarak nesri görmesi, bir nesil önce Namık Kemal’in *İntibah* mukaddimesinde hikâye etmenin değiştiğine dair görüşleriyle benzerlik gösterir (Namık Kemal, 2021, s. 26) Uşaklıgil’in eserinin bir diğer önemli yönü realist edebiyatın prensiplerinin açıklanması ve bazı eserler üzerinden bu akımın örneklenmesidir. Örneklerin hem yazarın telif eserleri hem de eserde tanıtılan yazarların eserleri üzerinden yapılması bu akıma göre yazmak isteyen yazar adayı için yol göstericidir. Romantizm ve masal için ayrılan bölümler hakîkiyuna göre çok kısa ve yüzeyseldir. Bu eserin esas yazılış gayesinin hakîkiyunun üstün özelliğini ortaya koymak olduğu da eserde bizzat belirtilir.

Türk edebiyatında bilinçli bir şekilde uygulanmaya çalışılan ilk felsefi akımın realizm (hakikiyyun) olduğunu belirtmek mümkündür. Zira bir önceki akım romantizm ile ilgili Halit Ziya Uşaklıgil’in alıntıdaki tespitine benzeyen bir kullanım bulunmamaktadır. Pozitivizmin edebiyata yansması şeklinde tanımlanan bu akımla nativizm (doğuştancılık), yerini ampirizme (deneycilik) bırakır. “Tecrübeyi ve gözlemi esas alan felsefi düşüncenin hâkim olduğu bu dönemde tek otorite eller ve gözlerdir. Romantizmdeki hayal ve duygu dünyasına geniş yer veren anlayış yerini Auguste Comte’un (1798-1857) kesin bilginin ancak deney yolu ile sağlandığı görüşüne bırakır.” (Kefeli, 2012, s. 91). Halit Ziya Uşaklıgil’in romantik bir genç kız karakterini *Nemide*’de inşa etme açısından bilinçli olduğunu roman türünü tanıtmak gayesiyle yazdığı *Hikâye* adlı eserinde tespit eder. Realizmin romantizmden tek farkının tasvirde ortaya çıktığını ve iki akımın felsefi bir zemin olarak hikâyede (romanda) kullanıldığını belirtir (Uşaklıgil, 2020, s. 117). *Nemide*’yi okuduğu hikâyelerin, tekrar okuduğu şiirlerin veya dinlediği bestelerin ilhamı olan bir hayal olduğu üzerinde durur:

Sefile’den sonra ikinci hikâyem olmasına sebebiyet veren Nemide’yi şu esas üzerine vaz’ etmiş idim: Nemide asabi, hissiyat-ı müteheyyice sahibi, vereme müstaid, bedbaht bir surette tevellüd etmiş, validesiz olmakla beraber pederi nezdinde fevkalade kıymetdar, lakin şebabının ve sûret-i hilkatinin icap ettiği surette galeyanlı hayattan mahrum, saadet içinde mahzun bir kızdır. Nahid, metin, kuvvetli, vakur, âmâline vüsul için azm-i kavî sahibi, tufuliyetinden beri felakete alışmış, fakat arzularını kaderin pençesinden almaya, yavrularını bir tehlikeden kurtarmaya müheyya kükremiş bir dişi arslan gibi hazır bir kızdır. Nail, hafif, lakayt, hissiz bir delikanlıdır. Genç kızların ikisini de sevmiyor, fakat ikisine de meyyal...

Nail, Nemide'yi bedbaht bir kız gibi seviyor. Ne olacak? Bu muhabbetlerden ne netice çıkması tabiidir; o üç kişiyi o neticeye sevk edecek hissiyat nedir? O hissiyat nasıl husule gelecek? (2020, s. 92).

Yukarıdaki alıntıda görüleceği üzere Halit Ziya Uşaklıgil, romandaki çatışmayı tecrübe ve mukayese yöntemiyle işlemenin hakikiyun olacağı üzerinde durur. Tasvirin de öneminin altını çizen Uşaklıgil, bu mesleğin yazarlarının bütün mekânları tasvir ettiği üzerinde durur (2020, s. 97). Bunun yanı sıra çatışma unsurunu işaret eden “niçin” edatının altını çizer ve romanın kurmacasında bunun önemli olduğunu belirtir (2020, s. 98).

Ricoeur'un üçlü mimesis yaklaşımıyla *Nemide* romanı yazarının zihninde realist estetik anlayışıyla tasarlanmış ve bu hikâyenin ana eksenini yine aynı akımın ilkeleri oluşturmuştur. Uşaklıgil, bu romanında romantizmden realizme geçişi ana karakterin Nail'e yönelik duygusal beklentisini yenilgiye uğratarak gösterir. Nemide, roman boyunca ilgi duyduğu Nail için yaşar. Onun ilgisini çekmek için okur ve yaşantısını onu görebilmek üzerine kurar. Fakat Nemide sevdiği erkek kendisini her ziyaret edişinde histerik bir şekilde onu reddeder. Amcasının oğlu Nail'in tıp okumak üzere okula başlaması üzerine okumaya karar vermesi ve her öğrendiği bilginin ardından “Nail bunu bilir mi?” sorusuyla ona yetişmeye çalışması veya “Dersimde ilerlediğimi Nail'e göstermek isterdim...” (2016, ss. 54-55) şeklindeki değerlendirmeleri onu yenilgiye hazırlar.

Nemide'nin sevgi ilişkisinde aktif role bürünmesi gerektiğinde kıskanç veya aşka susamış olarak tasvir edilmesinin Madam Bovary romanındaki tecrübeye atıfta bulunma ihtimali bulunur. Nemide'nin okuduğu kitaplarda saadetin olmadığını fark ettiğini gösteren “Bütün bu kitaplar yalan... Ruhun duymayacağı şeylerden bahsediyorlar.” (Uşaklıgil, 2016, s. 166) şeklindeki yorumu ve okuduğu kitap türleri Madam Bovary ile benzerlik gösterir.

Romanın ana karakteri Nemide, sevdiği erkek Nail Paris'e gitmeden kendisini görmek için ziyarete geldiğinde saatlerce onu bekletir ve bir süre sonra kahkahalarla gülmeye başlar. Nail oradan ayrıldıktan sonra kapıyı açtığında Nail'in kendisine bir not yazdığını görür. Bu notta yazılanlar Nemide'nin davranışlarını özetler mahiyettedir: “Koca çocuk! Sana bu sefer Paris'ten hediye olarak bir oyuncak göndereceğim, o zaman barışacağımıza eminim.” (Uşaklıgil, 2016, s. 97) Nemide, bu notu okuduktan sonra sinirle kâğıdı yırtar ve birkaç defa “terbiyesiz” şeklinde onu sebepsizce suçlar.

Uşaklıgil, Nemide'nin karakter özelliklerini ve sağlığının zayıflığını merkeze alır. Karakterin romanın sonunda yaşayacağı trajedi için bu gözlemi gerekçe olarak kullanır. Nemide'nin Nail ile nişanlı olmasına rağmen Nail'in kendisini değil, romandaki bir diğer karakter Nahit'e âşık olması ve Nahit'in lehinde hadiselerin neticelenmesi realist estetiğin görünürlüğü açısından önemlidir. Nahit'in nişanlı bir erkek olan Nail'e aşkını itiraf etmesi ve aşk acısı yüzünden

Nemide'nin tüberkülozdan ölmesine rağmen Nail ile birlikte olmaya karar vermesi Namık Kemal'in romanındaki ahlak anlayışından oldukça farklıdır. Namık Kemal'in ahlaki kazandırmak için karakterlerini yalnızlaştırmasına mukabil Halit Ziya Uşaklıgil, Nail ve Nahit'i evlendirir ve "Zavallı Nemide!..." cümlesini genç evlilere hasta eski nişanlı için kurdurur (2016, s. 189).

Nedime'nin trajik sonunun romanda hayatı durdurucu değil, yaşamı tasvir etmenin bir kaynağına dönüşmüş olması, üstünlük veya doğruluğun bağlandığı "güzel" kavramının dağılmasıyla ilişkilidir. Bir tür düş kırıklığı romanı olarak nitelendirilebilecek *Nemide*'de karakterin arzularıyla dış dünyanın uyumsuzluğu, idealizm ve ruh birlikteliğinin ayrılmasının örneği olarak kabul edilebilir. Lukacs'ın romana dair yaptığı "yaşantı nesnesinin dram biçimi yasalarına göre kuruluşu" değerlendirmesi *Nemide* romanı için geçerlidir (1985, s. 126). Bu eserde, yaşantı nesnesinin dramı, ana karaktere "asabiyetin kahir ahkâmına musallat" olmasıdır. Nemide'nin bu yönünün çocukluktan itibaren farkında olan doktoru, onu sıkı bir takiple sağlıklı tutmaya çalışır. Zira ufak bir ihtiyatsızlık onu bu illetin içine düşürmekle kalmayacak vereme yakalanmasına sebep olacaktır (Uşaklıgil, 2016, s. 60). Beden sağlığındaki zayıflık, roman boyunca Nemide'nin tüm davranışlarının ailesi tarafından hoş görülmesine sebep olur.

Nemide, nişanlısı Nail'in akrabası Nihat ile gönül ilişkisi olduğunu keşfedince ayrılacağını hisseder ve onu öldürecek kadar öfkelenir. Öldüremeyince ayrılık kararını babasına söyler (Uşaklıgil, 2016, s. 185). Bu duruma göre romanın olay örgüsü felsefenin ilkelerine göre düzenlenmiştir. Klasik edebî metinlerde okura ahlaka dayalı ilkelerin hatırlatılması veya okurun hakikatin yüceliğini onaylaması *Nemide* romanında dikkate alınmamıştır.

Sonuç

Tanzimat dönemi ile Servet-i Fünun devresi arasında büyük bir zaman dilimi olmamasına rağmen bu çalışmaya örneklik teşkil eden romanlarda yansıtma merkezinin değiştiği ve "güzel" kavramıyla ilişkisinin giderek zayıfladığı görülür. Paul Ricoeur'ün üçlü mimesis yaklaşımıyla bu değişime bakılırsa bu durumun eserin metne dönüşme evresinden önceki tasarım merkeziyle ilişkili olduğu keşfedilir. *Muhayyelât*'ın tasarım merkezi (mimesis 1) "güzel"dir ve hiyerarşik olarak hadiseler onunla irtibatlandırılır. Üç hayal olarak tasarlanan kitabın sonunda okurdan anlamın yeniden üretilmesi değil, hakikati temsil eden "güzel" in hatırlanması talep edilir. Bu eserde klasik edebiyatın alegorik anlatımı tercih edilmiş ve dilin bu şekilde kullanılması anlamın okur tarafından alınılmasına kolaylaştırıcı bir tesir yapmıştır. Bu tür anlatılarda alegorinin tercih edilmesinin sebebi olarak metafizikle ilişkili bir dünyanın anlatılma arzusu gösterilebilir. Eric Aurbach'ın Tevrat ve destan anlatılarına muhatap okura yönelik yaptığı tanımlardan hareketle *Muhayyelât*'ın içeriğinin kutsal anlatı modeline uygun tasarlanıp kurmacaya dönüştürüldüğü görülür.

Namık Kemal'in *İntibah* adlı romanı *Muhayyelât*'ta olduğu gibi "güzel" kavramına dolaylı bir şekilde bağlıdır. *İntibah*'ın kurmaca olarak *Muhayyelât*'tan farkı ise yanlış örneği göstererek ahlak ilkesinin yüceltilebileceğini iddia etmesidir. Bu eserde Ali Bey'in ahlakî yönü zayıf bir kadınla yaşadıklarının cezası tüm romana yayılır. Mahpeyker ile uygunsuz olan ilişkisi hayatını bütünüyle sınırlar. Yazarın romanın ön sözünde belirttiği ahlak ilkesine bağlılığı romanın son cümlesinde "Son pişmanlık fayda vermez" atasözünü tercih etmesinde etkili olur. Bu yorumun romantizmin "toplum için sanat" görüşüyle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Yazarların ideal insanı yanlış örneklerle düşündürmesi Tanzimat dönemi romanlarının tipik bir özelliğidir ve bu durum geleneksel düşünmeye bağlılığın da bir sonucudur.

Nemide Türk romanındaki birikime göre farklı bir romandır. Eserde, realist felsefenin ilkeleri hükmünce gözlem ve gösterme esas alınır. *Nemide* romanındaki ana karakterin yaşantısı gözleme dayalı bir olay örgüsüyle aktarılmıştır. Romantizmin ahlaka yönelik kaygıları realist edebiyatta terk edilmiş ve kurmacanın felsefeyle uyumu ön plana çıkarılmıştır. Bu romanla birlikte edebiyatın yansıtma merkezi gerçekçilik ilkesine dönüşmüştür. Roman dünyasının felsefeyle giderek artan ilişkisi kurmacayı şekillendirmiş ve ilgili düşünce akımıyla uyumlu olmak bir ideal olarak gösterilmiştir.

Bu araştırmaya seçilen eserler çerçevesinde, Osmanlı edebiyat anlayışının 19. yüzyıla kadar İslam etkisinde devam ettiği ve bu çerçevede kendisine has bir yapı oluşturduğu görülür. Buna göre *Muhayyelât*'ta insanın hayatına bütünüyle hâkim olamadığı ve manevi yönden ihtiyaçlarının onu müşkül bir duruma düşürebileceği detaylı bir şekilde gösterilir. Naci Billah'ın tecrübesiyle tekâmülünü tamamlayan insanın dünya hayatında kendisine atfedilen önemin idrakine ulaşacağı gösterilir. *Muhayyelat*'tan *İntibah*'a gelindiğinde edebiyatta Aristo'nun drama bakış şeklinin benimsendiği açıkça görülür. Romanın sonunda Ali Bey'in yaşadığı trajedi doğrudan İslam'ı hatırlatmaz fakat ahlaksız olmasının cezasını çeker. *Nemide* romanıyla Türk edebiyatında edebiyat akımının tesiri önemsenir ve ilk defa Halit Ziya Uşaklıgil realizme uygun eser yazmayı edebî başarı olarak değerlendirir. Romanda *Nemide*'nin hastalanarak ölecek kadar psikolojisinin bozuk olması ve sevdiği erkek Nail'e duygularını ifade edememesi "merhamet" veya "pişmanlık" duygusunu açığa çıkarmaz. *Nemide*'nin kendi sonunu hazırlayacak bir hayat yaşadığının okur tarafından alımlanması realist felsefede gerçekçilik olarak tanımlanır. Bu eserden sonra edebiyatın yeni yansıtma merkezi felsefeyle ilişkili bir hâle gelir.

Kaynakça

- Ahmet Şuayb. (2005). *Hayat ve Kitaplar* (E. Erbay, Haz.). Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları.
- Aurbach, E. (2019). *Mimesis Batı Edebiyatında Gerçekliğin Tasviri* (H. Belen ve H. Ertürk, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Brooks, P. (2008). *Realist Vision*. London: Yale University Press.
- Cihan, A. K. (2008). İbn Sina'da Güzel Kavramı. *Felsefe Dünyası*, 2(48), 27-41.
- Çiçekler, M. (2004). Mesnevi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, 320-322.
- Çüçen, A. (2008). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Doğan, M. N. (1996). Fuzulî'nin Poetikası. *İlmi Araştırmalar*, (2), 47-72.
- Durusoy, A. (1998). Hayal. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 17, 101-116.
- Ercilasun, B. (1994). *Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Farabi (2020). *İdeal Devlet* (A. Arslan, Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Fedai, Ö. (2012). Tanzimat Romanında Lilith'in Ruh İkizi Bir "Femme Fatale" Olarak Zehra. *Yeni Türk Edebiyat Araştırmalar*, 4(7), 79-93.
- Gebauer, G. ve Wulf, C. (1995). *Mimesis Culture. Art. Society*. London: University of California Press.
- Giritli Aziz Efendi. (1973). *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* (A. Kabaklı, Haz.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, G. G. (1999). Osmanlı Dönemi Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlının 700. Yılı Özel Sayısı*, 185-202.
- Hacımuftoğlu, N. (1992). Bedî'. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 320-322.
- Hafız, M. (2016). Platon, Aristoteles ve Plotinus'ta Mimesis Teorisi. *Jornal of İslamic Research*, 26(1), 45-52.
- Hammond, R. (2001). *Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi* (U. Nutku, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- İbn Sînâ. (2017). *Aşkın Mahiyeti Hakkında: Risâle fi Mâhiyeti'l-Işk* (A. Ateş, İnc. ve Çev.) İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Kartal, A. (2007). Eski Türk Edebiyatında Mesnevî. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (10), 353-432.
- Kaya, M. (1995). Farabi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 12, ss. 162-163).
- Kefeli, E. (2012). *Batı Edebiyatında Akımlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kemalpaşazâde. (2022). *Zihni Varlık* (C. Özaykan, Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Köprülü, F. (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kutluer, İ. (2013). Zihin. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 44, ss. 405-407).
- Livingston, R. (1998). *Geleneksel Edebiyat Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Lukacs, G. (1985). *Roman Kuramı* (S. Ümran, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

- Moran, B. (2014). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Namık Kemal. (2021). *İntibah: Sergüzeşt-i Ali Bey* (F. Altuğ, Ed.). İstanbul: Can Yayınları.
- Nas, H. (2019). *Türk Edebiyatında Estetiğin Doğuşu*. Ankara: Hece Yayınları.
- Okay, O. (1991). Aziz Ali Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 333-334).
- Platon (2017). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ricoeur, P. (2016). *Zaman ve Anlatı 1* (M. Rifat ve S. Rifat, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taşkent, A. (2013). *Güzelin Peşinde Farabi, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Taşkent, A. (2019). *İbn Sînâ ve Fârâbî'nin Poetikaları Aristoteles'in Poetika'nın İslam Dünyasındaki Yansımaları*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Uşaklıgil, H. Z. (2016). *Nemide* (B. Sağıroğlu, Haz.). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2020). *Hikâye* (F. Gökçek, Haz.). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2021). *Kırk Yıl* (A. Uçman, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2021). *Servet-i Fünûn Yazıları 1 Estetik (Hikmet-i Bedayi)* (İ. A. Kumsar, Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yetiş, K. (1996). *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yusuf, M.H. (2013). *İbnü'l Arabî Zaman ve Kozmoloji* (K. Filiz, Çev.). İstanbul: Nefes Yayınları.

HALAÇÇADA ZAMAN CÜMLELERİ*

Hasan GÜZEL**

Öz: İran'daki diğer Türk dillerinden birçok yönden farklılaşan Halaçça irili ufaklı köylerde küçük bir nüfus tarafından konuşulmaya devam etmektedir. Sosyal işlevi daralan bu dil, İran'daki resmî ve prestijli dil Farsçanın etkisi altındadır. Eskicil özelliklerinin yanında Farsçayla olan bu asimetrik dil ilişkisi nedeniyle Farsçadan birçok dilsel birim kopyalanmıştır. Bu çalışma, belirteç cümlelerinin alt türü olan zaman cümlelerine odaklanmıştır. Veriler, bu tür cümlelerin Halaççada farklı stratejilerle kodlandığını göstermektedir. Halaçça hem Türkçe tipolojiyi takip ederek bitimsiz yapıları kullanırken hem de Hint-Avrupa dil tipolojisine uygun stratejiyi kopyalanmıştır. Halaççadaki Türkçe tipi zaman cümlelerinde zarf-fiil ekleri devreye girer. Bu tür yapılarda son takılar ve durum ekleri de stratejinin önemli bileşenleridir. Halaççada zaman işlevli bağımlı cümle kurmanın en yaygın yolu ise kopya bağlayıcıların kullanılmasıdır. Çalışmada sunulan örnekler alan araştırmasından elde edilen verilere dayanmaktadır. Çalışma, Türk ve İran dilleri etkileşimi üzerine yapılacak araştırmalar için katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Halaçça, İran'daki Türk Dilleri, Dil İlişkileri, Zaman Cümleleri, Belirteç Cümleleri.

Temporal Clauses in Khalaj

Abstract: Khalaj, still spoken by a small population in villages in Central Iran, differs in many ways from other Turkic languages in Iran. Under the influence of Persian, the official and prestigious language in Iran, this language's social function gradually diminishes. As a result of this asymmetrical linguistic contact with Persian, in addition to its archaic features, Khalaj has copied many linguistic units from Persian. This paper focuses on tense sentences, which are a subtype of the adverbial clause. The data show that such sentences are encoded with different strategies in Khalaj. On the one hand, Khalaj follows the Turkic typology in the use of non-finite structures, and on the other hand, Khalaj copies the strategy in accordance with the Indo-European language typology. Adverbial-verb suffixes are used in Turkic-type temporal sentences in Khalaj. In such structures, suffixes and case suffixes are also important components of the strategy. The most common way to construct dependent clauses with tense function in Khalaj is the use of copy connectives. The examples presented in the study are based on the data obtained

* Atıf Bilgisi / Citation: Güzel, H. (2025). Halaççada Zaman Cümleleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 49-64.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 02.08.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr.Öğr.Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, Ankara, Türkiye.
E-posta: hasan.guzel@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4201-8634.

from field research. The study contributes to future research on the interaction between Turkic and Iranian languages.

Keywords: Khalaj, Turkic languages in Iran, language contact, time clauses, adverbial clauses.

Giriş

Günümüzde, İran coğrafyasında, Save, Hemedan, Kum gibi büyük şehirlerin ortasındaki irili ufaklı birçok köyde konuşulan Halaçça, Göttingen Türkoloji grubunun 20. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı araştırmalara kadar Azericenin bir varyantı olarak görülmüştür. Halaçça, Oğuz dillerinde olmayan birçok özelliğe sahiptir. İlk Türkçedeki uzun ünlüleri korur, örneğin *va:r* “mevcut” ile *var-* “gitmek”. Dikkate değer bir diğer özellik de İlk Türkçe **p-* sesinin Halaççada *h-* olarak korunmasıdır, örneğin *hat* “at.”, *hadaq* “ayak”. Bazı biçimbilgisel özellikler açısından da Halaçça İran’daki diğer Türk dillerinden ayrılır. Çıkma durumunu için *-DA*, bulunma durumu için *-çA* ekinin kullanılması, Halaççayı özel kılmaktadır. Halaçça birçok eskicil sözcüğü korur, örneğin *hirin* ~ *hürün* “beyaz”, *baluq* “köy” (bk. Ragagnin, 2020). Yüzyıllar boyunca büyük ölçüde diğer Türk dillerinden izole bir şekilde varlığını sürdüren Halaçça, Farsça olan ilişkileri nedeniyle dil ilişkileri çalışmaları için zengin veriler sunmaktadır. Farsça yoğun etkisi nedeniyle, Halaççanın tipolojisi önemli ölçüde değişmiş, Farsçanın ses, biçim ve söz dizimi tipolojisine yaklaşmıştır. Bu baskının önemli sonucu olarak Farsçadan sayısız kopyalama yapmıştır. Örneğin, Halaç konuşurlar Farsçanın çekici olan seslerini kullanmaya devam ederken Türk dillerinin tipik sesleri olan (/ö/, /ü/, /ı/) sesleri çekici olmadığı için değiştirme eğilimine girmiştir. Farsçanın etkisiyle /ö/ / /ü/ > /ä/ / /i/ sesleri arasında da düzensiz bir değişim söz konusudur. Halaççadaki Farsça kopyaların çoğu, bağımsız biçimbirimlerdir. Örneğin, Hal. *lašgār* “asker” (<Fars. *laškar*), Hal. *guldān* “vazo”, Hal. *tōmān* (<Fars. *tūmān*) biçimbirimleri Farsçadan kopyalanmıştır: Yapısı basit olan dilbilimsel birimler hem yapısal hem de işlevsel özellikleriyle Halaççadaki yeni koda kopyalanmıştır. Bu birimler, Halaççanın sözdiziminde geniş kullanım alanına sahiptir. Birimler, bağımsız olabilecekleri gibi bağımlı da olabilirler. Örneğin Farsça en üstünlük işaretleyicisi *-tāri:n* Halaççaya kopyalanmıştır.

(1) Hal.

bə hāy bo:ztāri:nār

bu ay soğuk-EN-BİL

“Bu ay, en soğuktur.”

Ülkenin tek resmi dilinin Farsça olması, aile içi dışında bu dilin herhangi bir platformda öğretilmemesi dilin daralma sürecine girmesine neden olmuştur (Bosnalı, 2010, s. 81; Akkuş, 2021, s. 73, Güzel, 2020, s. 432; 2022, s. 99; Dolati, 2022).

1. Veri, Kapsam ve Teorik Arka Plan

Bu çalışmadaki veriler, değişik Halaç köylerinde yaşayan anadili konuşurlarına uygulanan anketlere dayanır. Katılımcılar 3 kadın ve 9 erkekten oluşmaktadır. Değişik yaş aralığındaki katılımcılar ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir:

Katılımcıların Özellikleri

1. R. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 20, Cinsiyet: Erkek.
2. S. F., Doğum Yeri: Feyzabad, Yaş: 75, Cinsiyet: Erkek.
3. D. F., Doğum Yeri: Baharistan, Yaş: 26, Cinsiyet: Erkek.
4. H. F., Doğum Yeri: Baharistan, Yaş: 41, Cinsiyet: Erkek.
5. M. F., Doğum Yeri: Kum, Yaş: 25, Cinsiyet: Erkek.
6. M. F., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 43, Cinsiyet: Kadın.
7. N. F., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 48, Cinsiyet: Kadın.
8. H. F. Doğum Yeri: Vaşqan, Yaş: 54, Cinsiyet: Erkek.
9. H. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 28, Cinsiyet: Erkek.
10. A. V., Doğum Yeri: Vaşqan, Yaş: 65, Cinsiyet: Erkek.
11. Y. F., Doğum Yeri: Fermehin, Yaş: 20, Cinsiyet: Erkek.
12. S. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 63, Cinsiyet: Kadın.

Bu çalışma kapsamında Halaçcadaki zaman işlevli bağımlı cümleler ele alınmıştır. Zaman işlevi, Halaççada hem bitimsizleştiricilerle hem de Farsçadan kopyalanan bağlayıcılarla kodlanmaktadır. Çalışmanın kuramsal alt yapısı Johanson'un kod kopyalama kuramı (2007) ve zaman işlevli cümleler üzerine yaptığı çalışmalarla şekillenmiştir. Anetshofer'in *Temporale satzverbindungen in altosmanischen Prosatexten* (2005), Aydemir'in *Çağdaş Türk Dillerinde Altasıralama Stratejileri* (2020) ve Gürkan'ın *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler* (2016) adlı çalışmaları örneklerin sınıflandırılmasında ve açıklamasında yön gösterici olmuştur. Bu çalışmada, özellikle Halaçça zaman cümleleri stratejilerinde dil ilişkilerine bağlı değişimler üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın konusu olan zaman işlevli bağımlı cümlelerinin zaman içerikleri Johanson'a göre görece zaman bağlamında ele alınmalıdır ve bu tür cümleler ile temel cümleler zamansal bir sıralama ilişkisi ile bağlantılıdır (1991, ss. 104-105). Burada bahsedilen zamansal sıralama *eşzamanlılık, öncekilik, sonrakilik*'tir. Cümlelerdeki zamansal sıralama ilişkileri yorumlanırken görünüş değerleri ile ilgili küçük bir bilgi vermek gerekmektedir. Özetlemek gerekirse Johanson, Türkçede üç görünüş değeri olduğunu düşünmektedir. Bunlardan ilki olan *Sınırlararasılık*, olayı başlangıç ve bitiş sınırı arasında yansıtan bakış açısidir (1999, s. 172). Türkçede kullanılan *-(y)ArAk*, *-(y)A ... -(y)A*, *-DXkçA* gibi zarf-fiil ekleri görünüş değerleri açısından sınırlararasılık bildirir. *Sınıra bakış*, eylemsel içeriğin gösterdiği ilgili sınıra ulaşıldığını öngörür ve böylece olayı bir bütün olarak sunar (Johanson, 1996, s. 246). *Sınırötesilikte* ise olay, başlangıç ve bitiş sınırlarından birinin aşıldığı noktada gözlemlenir. Burada önemli olan kritik

sınırın aşılmasıdır. Süreç, devre dışı bırakılarak bir bütün olarak yansıtılır (Johanson, 2001, s. 54; Aydemir, 2013, s. 19).

Zaman çizgisi üzerinde temel cümle ile yan cümledeki olaylar eşzamanlı gerçekleşebilir. Türkiye Türkçesindeki *-(y)ArAk*, *-(y)A* ... *-(y)A*, *-DXkçA* gibi zarf-fiil ekleri çoğunlukla *eşzamanlılığı* işaretlemektedir (Gürkan, 2016, s. 113).

(2) TTü.

Ali gülerek top oynuyordu.

(3) TTü.

Çocuk annesine ağlaya ağlaya bir şey anlatıyordu.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere yan cümledeki *gülme* (1) ve *ağlama* (2) olayları ile temel cümlelerdeki *oynama* (1) ve *anlatma* (2) olayları eşzamanlı gerçekleşmektedir. Yan cümledeki olaylar, temel cümledeki olaydan önce de gerçekleşmiş olabilir. Zamansallık bağlantısıyla üst cümleye bu şekilde bağlanan cümleler, *öncekilik* dışında üst cümleye sebep-sonuç, koşul vb. ilişkiler de içerebilir (Gürkan, 2016, s. 114). Çağdaş Türk dillerinde, *-(y)XncA*, *-DXğXndA*, *-DXktAn sonra*, *-GAn so:nda*, *-(X)r* ... *-mAz* gibi işaretleyiciler zamansallık temelinde yan cümledeki olay ile temel cümledeki olayı bağlantılandırmaktadır. Ayrıca yan cümlelerdeki olaylar kritik sınır aşıldıktan sonra gözlemlendiği için görünüş değeri açısından *sınırötesilik* içermektedir. Aşağıdaki cümlelerde *öncekilik* zamansal ilişkisiyle temel cümleye bağlanan yan cümleler bulunmaktadır. Yan cümledeki olayların kritik sınırı aşıldıktan sonra üst cümledeki olay gerçekleşebilmektedir.

(4) Tuv.

Kino körgenivis so:nda, silerge ba:r bis.

Sinema git-İF-AYR. sonra siz-YÖN. git-GEL 1ÇK.

“Filmi seyrettikten sonra size gideceğiz.” (Aydemir, 2009, s. 112)

(5) TTü.

Yemek piştikten sonra müşterilere servis edelim.

Bağımlı cümlede ifade edilen olay temel cümledekenden sonra gerçekleşmiş olabilir. Bu durumda bağımlı cümleler üst cümleye *sonrakilik* ilişkisiyle bağlanmıştır. Bağımlı cümledeki olay başlarken temel cümledeki olay bitmiştir. Örneğin Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bağımlı cümledeki eylem tabanına gelen *-DXğXndA*, *-DXğX zaman*, *-mAdAn* vb. zarf-fiil ekleri ile bu tür cümleler oluşturulur.

(6) TTü.

Yağmur yağmadan önce pencereleri kapattı.

(7) TTü.

Arif eve girdiği zaman hırsız çoktan kaçmıştı.

2. Bulgular

Türk dillerinde zaman cümleleri, farklı biçimlerle kodlanmaktadır. En yaygın stratejilerden biri, bitimsizleştiricilerin kullanılmasıdır. Bu, Halaççada da işlek olarak kullanılan bir yöntemdir. Bir diğer strateji ise farklı dillerden kopyalanan bağlayıcıların kullanılmasıdır. Halaççada Farsçanın yoğun etkisi nedeniyle kopya bağlayıcılar günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılır. Özellikle genç nüfusun konuşmasında bitimsizleştiricilerin kullanımının azaldığı ikame olarak kopya bağlayıcıların daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum kuşkusuz sadece Halaçça için değil İran'daki diğer Türk dilleri için de geçerlidir (bk. Johanson 1988, 1998; Doğan, 2015; Bağhirova, 2023).

2.1. Bitimsizleştiricilerle Kodlama

Halaççada zaman cümlesi kurmanın en temel yolu basit ya da birleşik yapılı zarf-fiil işaretleyicileri kullanmaktır.

2.1.1. Basit Zarf-fiil Ekleri İle Kodlama

Halaççada çok sık kullanılmayan basit zarf-fiil ekleri, diğer Türk dillerinde zaman içerikli bağımlı cümle kurmanın en temel yoludur. Temel cümleye zaman içerikli bir arka plan sağlayan bu tür cümlelerin Halaççadaki azlığı Farsçanın yoğun baskısı ile açıklanabilir. Aşağıdaki örnekte Telhab ağzından derlenen bir metinde katılımcı -iy (1) ve -A (2) işaretleyicileri ile zaman içerikli bir bağımlı cümle kullanmıştır. Telhab Köyü, İran'daki Azerbaycan Türkçesi konuşan Oğuz Türklerinin ile Halaçlar bir arada yaşadığı bir bölgedir. Bu nedenle bu biçimlerin Halaççada kullanımı dil ilişkileri ile açıklanabilir.

(8) Hal.

bo tayda yaşı bo curda keliy fehm etoriyz ki
 bu dağ-AYR. yağmur bu şekil-BUL gel-ZFE anla-şİM-1ÇK ki
 heva: ekki iç kin çeti:n olay
 hava iki üç gün zor ol-GEL.3TK

“Yağmur bu dağdan bu şekilde geldiği zaman anlıyoruz ki hava iki üç gün zor olacak.”

(9) Hal.

Mohammed mektepte kele xeleci sesiy zabt etgem
 Mohammed okul-AYR gel-ZFE Halaçça ses-İYE.3TK-BEL kayıt et-İST-1
 o: sizke yullayem
 ve siz-YÖN gönder-İST-1TK

“Muhammet okuldan gelince Halaçça ses kaydı yapayım, size göndereyim.”

2.1.2. Birleşik Yapılı Zarf-fiil Ekleri İle Kodlama

Halaççada, zaman cümlesi kuran bitimsizleştiricilerin çoğunluğu karmaşık yapılıdır. Bu yapılar -*D(X)KDA*, -*Duqey*, -*AndA* biçimlerinde de görüldüğü gibi isim-fiil ve durum eklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Aşağıdaki örneklerde -*D(X)KDA* karmaşık yapılı bir zarf-fiil eki temel cümlelerin önünde konumlanmıştır.

(10) Hal.

şi:ka:rçi a:hu balasiy va:qtuqta kerek uniy vurmaya
avcı ceylan yavru-İYE.3TK bak-ZFE gerek onu vur-OLZ-İST
“Avcı, ceylan yavrusunu gördüğünde onu öldürmemeli.”

(11)

Ezdevaç ettikte mederşoherimiz helmişetti,
İzdivaç et-ZFE kaynana-İYE.1ÇK öl-GEÇ-EKF.GEÇ.3TK
men bilmo:m hirkek terefiy ne şayo:rettik
ben bil-OLZ-GEN.1TK erkek taraf-İYE.3TK ne iste-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
“Evlendiğimde kaynanamız ölmüştü, erkek tarafının ne istediğini
bilmiyorduk.”

Farklı ağızlarda (Telhab, Feyzabad) karşılaştığımız -*duqey* de karmaşık yapılı bir zarf-fiil ekidir. Öncüldür ve eşzamanlılık temelinde bağımlı cümle kurar.

(12) Hal.

yayuş yayduqey işlemlar, yolqa tişmo:llar
yağmur yağ-ZFE çalış-OLZ.ŞİM.3ÇK yol-YÖN düş-OLZ.ŞİM.3ÇK
kiden ya: mera:sim etmo:llar
düğün BAĞ merasim et-OLZ.ŞİM.3ÇK
“Yağmur yağdığı zaman çalışmıyorlar, yola çıkmıyorlar düğün ya da
(başka) merasim yapmıyorlar.”

(13) Hal.

da:neşyaha varduqey xo:b o çay heyli ceva:nnettik
Üniversite-YÖN var-ZFE işte o vakit hayli genç-EKF.GEÇ.3TK
qo:madılar biz varsaq içger
izin ver-OLZ.GEÇ.3ÇK biz git-ŞART-1ÇK içeri
“Üniversiteye vardığımızda, o vakit çok gençtik, içeri girmemize izin
vermediler.”

Sık kullanılan karmaşık yapılı zarf-fiil eklerinden biri de -*maça*'dır (Doerfer, 1988, s. 126). Bu biçimbirim de bağımlı cümleler kurar. Yapının yer aldığı bağımlı cümle ile temel cümle eşzamanlı gerçekleşir. Kayıtlarımız bu biçimbirimin yer aldığı bağımlı cümlelerin temel cümlelerin önünde konumlandığını göstermektedir.

(14) Hal.

bi: çay içmeçe rexa:t olurattuq, bād istirâ:het ieterettik
bir çay iç-ZFE rahat ol-GEN-EKF.GEÇ.1ÇK sonra istirahat et-GEN.EKF.1ÇK
“Bir çay içince rahatlardık, sonra istirahat ederdik.”

(15) Hal.

kelmaci her bi:si bilir kelmaci ‘aksleri kiermeçe
Gelinbacı her birisi bil-GEN.3TK Gelinbacı fotoğraf-ÇK-BEL gör-ZFE
ba:ver et ya:daverlik etgey una
inan-EMİR.2TK hatırla-GEL.3TK ona
“Gelinbacı, her şeyi bilir, Gelinbacı fotoğrafları görünce inan
hatırlayacak.”

İran’daki Azerbaycan Türkçesinden Halaççaya (özellikle Telhab gibi sınır ağzlarında) kopyalanan *-AndA* günlük konuşma dilinde sık sık kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi öncül olan yani temel cümlenin önünde konumlanan bu yapıların zamansal işlevi vardır. Bu bağımlı biçimbirim eşzamanlılık kodlar.

(16) Hal.

hevke varanda telfon heç zad da yoq arti fa:mi:lim
ev-YÖN git-ZFE telefon hiçbir şey de yoq EKF-GEÇ.3TK aile-iYE.1TK
kermedim ke yeza: yeme:ge Mohsençe varmuşattular
gör-OLZ.GEÇ.1TKki yemek ye-iSF-YÖN Mohsen-YÖN git-GEÇ.EKF.GEÇ.3ÇK
“Eve gittiğimde, telefon falan hiçbir şey yoktu, ailem yemek yemeye
Mohsen’e gitmişti.”

(17) Hal.

bucur zendege edende xoşha:ller o hayo:llar
bu şekilde yaşa-ZFE mutlu-BİL.3ÇK ve söyle-şİM.3ÇK
hirin seqqa:liniz oldi kerek kideniyz olsa
beyaz sakal-iYE.2ÇK ol-GEÇ.3TK gerek düğün-iYE.2ÇK ol-ŞART
“Onlar bu şekilde yaşadıklarında mutlular ve (o an) diyorlar ki beyaz
sakalınız oldu, (artık) düğününüz olması gerek.”

Belirteç işlevli bağımlı cümle kuran bitimsizleştiricilerin önemli bir bölümünde ayrıca isim-fiil ve sontakılar birlikte kullanılır. Bu tip yapılar kuşkusuz zamansallık da bildirebilir. Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan *İsim-fiil + ayrılma + sontakı* yapılarının kullanım alanı, Halaççada da geniştir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi *-mAdA söre* , *-Duqte so:re* *-Duqte so:y* zamansallık bildirir.

(18) Hal.

devâ:yi hatmada so:re közüm hayrimo:r
ilaç-BEL at-ZFE sonra göz-İYE.1TK ağrı-OLZ.ŞİM.3TK
“İlacı attıktan sonra gözüm ağrııyor.”

(19) Hal.

Xuda A:damiy xalq ietmede so:re heyva:natıy xalq ietti
Tanrı Adem-BEL yarat-ZFE sonra hayvanlar-BEL yarat-GEÇ.3TK
“Tanrı, Adem’i yarattıktan sonra hayvanları yarattı.”

(20) Hal.

tiezi tırdıqte so:re hasa:rça işlettim
erken kalk-ZFE sonra avlu-BUL çalış-EKF.GEÇ.1TK
“erken kalktıktan sonra avluda çalıştım.”

(21) Hal.

ça:yi içduqte so:y yetüv muniy bi:bi
çay-BEL iç-ZFE sonra götür-EMİR.2TK bunu hala
“Çayı içtikten sonra bunu halana götür.”

İsim-fiil + durum eki + sontakı yapıları sonrakilik de bildirebilir. Aşağıdaki cümlelerde -mAdA ilger, -D(X)qDA ilger ile kurulan yan cümlelerdeki olay temel cümledeki olaydan önce gerçekleşmiştir.

(22) Hal.

Mohsen bi: da:na yetirdikte ilger alta ha:tu va:remuş
Mohsen bir tane alıp götür-ZFE önce altı at-İYE.3TK var-EKF.GEÇ.3TK
“Mohsen birini alıp götürmeden önce sekiz koyunumuz vardı.”

(22) Hal.

Serba:zi:luqqa varmada ilger kiden ettik
askerlik-YÖN git-ZFE önce düğün yap-GEÇ.1ÇK
“Askerliğe gitmeden önce düğün yaptık.”

(23) Hal.

heka:yet bucur taşyar hünmede ilger şa: Abbas
hikâye böyle dışarı çık-ZFE önce Şah Abbas
kesikiy toldardu diyile
elbise-İYE.3TK-BEL doldur-GEÇ.3TK piriñç-ARAC
“Şah Abbas dışarı çıkmadan önce elbisesini piriñç ile doldurdu.”

Halaçça fiillere gelerek kalıcı isimler türeten *gu* (örn *vîrgü* "vergi"), *-čA tā* kombinasyonuyla birlikte zaman ifade eden yan cümleler kurar (Doerfer, 1988, s. 125). Doerfer bu kullanımın sadece Xarrab varyantında tanıklandığını (belgelendiğini) ifade etmiştir ve örnekler (24, 25) vermiştir. Doerfer’in sadece Xarrab ağzında belgelediği bu kullanım Mansurabad varyantından derlenen metinlerimizde de tespit edilmiştir. (26) örneğinde *-GUçA ta* yapısında *ta*: biriminin düştüğü *-GUçA* biçiminin eş zamanlılık temelinde bir zamansallık bildirdiği tespit edilmiştir.

(24) Hal.

ta: baba nänä xabar olıyça ta: oıul helär
BAĞ baba anne haber ol-ZFE BAĞ oğul öl-GEN.3TK
“Ebeveynler duyana kadar çocuk ölür” kurar (Doerfer, 1988, s. 125).

(25) Hal.

ta: ora iergiçe ta: çaşıta so:y olmışarti
BAĞ oraya er-ZFE BAĞ öğle-AYR sonra ol-GEÇ-EKF.GEÇ.3TK
“Oraya ulaşana kadar öğleden sonra olmuştu.” (Doerfer, 1988, s. 125).

(26) Hal.

nese hişo:riy baluqqa varyuça kerek komek etiyam
ne iste-ŞİM.2TK köy-YÖN git-ZFE gerek yardım et-İST.1TK
çon baluqiy tema:misiy xelec tili hayir
çünkü köy-İLG tamam-İYE.3TK-İYE.3TK Halaç dil-İYE.3TK konuş-GEN.3TK
“Ne istiyorsan köye gittiğimde yardım etmeliyim, çünkü köyün tamamı
Halaçça konuşur.”

2.2. Bağlayıcılarla Kodlama

Türk dilleri bağlayıcılar açısından zengin değildir bu nedenle birçok bölgede farklı tipolojideki dillerle yoğun dil ilişki sonucunda bağlayıcılar kopyalamıştır. Bu bağlayıcılar Türkçenin söz dizimi tipolojisine uymadıkları için farklı tipolojideki bağımlı cümle tekniğinin de Türk dillerine geçmesine neden olmuştur. Bu kopya teknikler sadece Modern Türk dillerinde değil Eski Anadolu Türkçesi, Çağatayca gibi tarihî Türk dillerinde de görülmektedir (Johanson, 2021, ss. 145-146). Bu bağlayıcıların bir işlevi de zamansal içerikli bağımlı cümleler kurmaktır. Kazakça, Yakutça, Karayca gibi diller Slav dillerinden geçen (Johanson, 1997, ss. 117-118) kopya bağlayıcılar ile zamansal içerikli bağımlı cümleler oluştururken Halaçça, Kaşkayca, Özbekçe gibi diller Farsçadan kopyalanan bağlayıcıları kullanır. Farsça *ki*, adı geçen Türk dillerinin birçoğuna genel kopya olarak geçmiştir. Bu biçim, Halaççada farklı işlevlerinin yanında zaman cümleleri yapımında da kullanılır. Aşağıdaki cümlelerde olduğu gibi sıklıkla zamansal içerikli bağımlı cümleler kurar.

(27) Hal.

refi:ıiy ki kerdim munda iç yıl ilger
arkadaş-İYE.3TK-BEL ki gör-GEÇ.1TK bundan üç yıl önce
helmiş uylu ya:dımqa tüştü
öl-GEÇ.3TK oğul-İYE.3TK hatıra-İYE.1TK-YÖN düş-GEÇ.3TK
“Dostumu gördüğümde bundan üç yıl önce ölen oğlu aklıma geldi.”

(28) Hal.

ullariy ki hoqumuş bilmişemiş
onlar-BEL ki oku-GEÇ.3TK bil-GEÇ-EK.GEÇ.3TK
bo zeba:n-e farsi dayar

bu dil-İZF Fars değil-BİL.3TK

“Onları okuduğunda bunun Farsça olmadığını anlamış.”

Yukarıdaki örneklerle benzer şekilde (*çe*) *xaqte* (*ki/ke*) bağlayıcısı, Farsçadan Halaççaya kopyalanmıştır. Bitimli bir yapıyı üst/temel cümleye bağlar ve her zaman temel cümlelerin önünde konumlanan bu yapıların zamansal işlevi vardır.

(29) Hal.

vaqte ke ullar baluqqa kelmişetti hev
BAĞ ki onlar köy-YÖN gel-GEÇ.EKF.GEÇ.3TK ev
yapmuşsatular biz dünya:ça yuoqqattuq
yap-GEÇ-EKF.GEÇ.3ÇK biz dünya-BUL yok-EKF-GEÇ.1ÇK
“Onlar köye geldiklerinde ev yaptıklarında biz dünyada yoktuk.”

(30) Hal.

xolâ:sa vaqte ke hevke hâ:ya hólundum tiz
özetle BAĞ ki ev-YÖN geri dön-GEÇ.1TK diz
toqaqem heyli hayro:retti
kapak-İYE.1TK hayli ağır-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
“Özetle, eve geri döndüğümde diz kapağım çok ağrıyordu.”

Nadiren de olsa *vaqte* bağlayıcısı, bulunduğu bağımlı cümleyi temel cümleye zamansallık temelinde bağlamıştır. Bu yapıların kullanıldığı bağımlı cümleler de öncüdür.

(31) Hal.

ammâ: vaqte heküm biçüm oldu kinler esen dayar
ama BAĞ ekip biçme ol-GEÇ.3TK gün-ÇK kolay değil-BİL.3TK
“Ama, ekip biçme olduğu zaman günler kolay değil.”

(32) Hal.

vaqte xarid o furuş havul olmaz pulları
BAĞ alım ve satım iyi ol-OLZ.GEN.3TK para-İYE.3ÇK
deq olmaz o baluqça mallariy teqsim eto:llar
de ol-OLZ.GEN.3TK ve köy-BUL mal-ÇK-BEL pay et-GEN.3ÇK
“Alım satım iyi olmadığı zaman

Halaççada sıklıkla kullanılan *oçağ*, *oça* ya *uç* ($< o \text{ çağ}$ “o zaman”) yapısı zaman içerikli bağımlı cümleler kurar. Bu yapının kullanımı (o) *vaqte* (*ki*) yapısına benzemektedir. Yapının kullanıldığı yan cümle temel cümle eşzamanlı gerçekleşir ve yapının kullanıldığı bağımlı cümle öncüdür.

(33) Hal.

oçay ayut olattı yeni liba:s kederettiq,
BAĞ bayram ol-EKF.GEÇ.3TK yeni elbise giy-GEN.EKF.GEÇ.1ÇK
pu:lumuz va:rratti
para-İYE.1ÇK var-EKF.GEÇ.3TK
“Bayram olduğunda yeni elbise giyerdik, paramız vardı.”

(34) Hal.

oça: bera:-ye a:mu:zeş-e zeba:n-e xeleci şeer yazo:m
BAĞ için-İZF öğretim İZF dil İZF Halaçça şiir yaz-ŞİM.1TK
fıkr eto:m tilimiziy qolliy momkiner okubilir
düşün-ŞİM.1TK dil-İYE.1ÇK-BEL hepsi mümkün-BİL oku-YET-GEN.3TK
“Halaçça öğretmek için şiir yazdığım zaman dilimizin herkesin okuyabileceğini düşünüyorum.”

İran’daki Türk dillerinde Farsçadan kopyalanan bağlayıcı *ta* (ki) genellikle amaç işlevli yan cümleler kurar (Aydemir, 2020, s. 72; Güzel, 2021, ss. 109-110). Bu birimin amaç işlevli kullanımı Halaççada da çok işlektir. Bununla birlikte bu bağlayıcı İran’daki Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi zamansallık da kodlayabilir. Bağlayıcının bulunduğu yan cümle temel cümleden sonra gelebilir.

(35) Hal.

bö işiy kerdik tâ: kin battu
bu iş-BEL yap-GEÇ.1ÇK BAĞ gün bat-GEÇ.3TK
“Gün batıncaya kadar bu işi yaptık.”

(36) Hal.

siçqan iççe yaşo:r tâ: uniy hatar taşyar
fare içeri-BEL yaşa-ŞİM.3TK BAĞ onu at-GEN.3TK dışarıya
“Onu dışarı atıncaya kadar fare içinde yaşar.”

(37) Hal.

hişo:m Şa:nezer’iy mataliy hayyam
iste-ŞİM.1TK Şanezer-İLG masal-İYE.3TK söyle-İST.1TK
tâ: bu yol tikendi
BAĞ bu yol tüken-GEÇ.3TK
“Bu yol bitene kadar şanezer”ın hikayesini sana anlatmak istiyorum.”

Farsçadan bir kopya olan *qabl ez inke* (< Far. *qabl az inke*), İran’daki diğer Türk dillerinde olduğu gibi (Kıral, 2001, s. 124) Halaççada da kullanılır. Temel cümlelerin önünde yer alan bu tip yan cümlelerde bir “öncekilik” söz konusudur.

(38) Hal.

qabl ez inke hirkek terefiy qi:ziy kerir
BAĞ erkek taraf-İYE.3TK kız-BEL gör-GEN.3TK
o hi:şer ullarda bi:si ilçilikke varo:r
ve iste- GEN.3TK onlardan birisi elçilik-YÖN git-ŞİM.3TK

“Erkek tarafı kızı istemeden ve görmeden önce, birisi aracı olmaya gidiyor.”

(39) Hal.

u mari:zer çon bilmo:riy qebl ez inke Save:çe
BAĞ hasta-BİL çünkü bil-OLZ.GEN.2TK BAĞ Save:de
meyezemiz yuoq erti, xeyli beça:reluq çekmişeyz
mağaza-iYE.1ÇK yok EKF- GEÇ.3TK hayli biçarelik çek-GEÇ-1ÇK.
“O hastadır, çünkü bilmiyorsun biz Save’de mağaza açmadan önce çok çaresizlik yaşadık.”

Farsçadan kopyalan *be’d ez inke*, Halaçça ile Oğuzcanın etkileşim içerisinde olduğu Telhab köyünde kaydedilmiştir. Tebriz ve Erdebil gibi İran Azerbaycan Türklerinin yoğun olduğu bölgelerdeki günlük konuşma dilinde daha sık kullanılan bu birim Halaççada nadiren görülür. Azericeyi de çok iyi konuşan bir Halaç konuşurundan alınan kayıtlarda bu birimin yan cümleyi temel cümleye zamansallık açısından bağladığı tespit edilmiştir. Farsçada olduğu gibi bağlayıcının olduğu yan cümle öncüdür, temel cümleden önce yer alır.

(40) Hal.

birsi be’d ez inke rehmetke vardu, ubursi
birisi BAĞ rahmet-YÖN var-GEÇ.3TK sonraki
kin hetmo:llar
gün göm- EKF.ŞİM.3ÇK
“Biri öldükten sonra diğer gün gömüyorlar.”

(41) Hal.

be’d ez inke xemir yaparattı hikmeki
BAĞ hamur yap-GEN.EKF.GEÇ.3TK ekmek-BEL
yaparattı varrattuq hikmeki almaya
yap-GEN.EKF.GEÇ.3TK git-GEN.EKF.GEÇ.3ÇK ekmek-BEL al-İSF-YÖN
o şamça yimege
ve akşam-BUL ye-İSF-YÖN
“Hamur yaptıktan ve ekmek yaptıktan sonra ekmeği almaya ve akşam yemeğinde yemeğinde yemeye giderdik.”

İrandaki diğer Türk dillerinde olduğu gibi Halaççada da günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılan *moqe(y) ke ~ mogey ke*, temel cümle ve bağımlı cümledeki olayların eşzamanlı yapıldığı durumlar için kullanılır. Farsçadan kopyalanan bu yapı, hem genel kopya hem de *o mo:qe ki* (< Far. *moqei ki*) biçiminde karışık kopya biçiminde kullanılır. Bu yapıdaki *o*, Farsçadaki *-i* biçimbirimini ikame eder (Kıral, 2001, ss. 123-124). Bu yapının kurduğu yan cümle, temel cümleden genellikle önce kullanılır, yani öncüdür. Bununla birlikte yapının soncul olarak kullanıldığı örnekler de tespit edilmiştir.

(42) Hal.

mo:qey ki kelin tu:z o hikmeki eperetti,
BAĞ gelin tuz ve ekmek-BEL öp-GEN-EKF.GEÇ.3TK
tema:mⁱsu haylo:rretti
tamamı ağla-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
“Gelin tuz ve ekmeği öptüğü zaman hepsi ağlıyordu.”

(43) Hal.

o mo:qe ke hindi kerdi tayqa qâr kelyo:r
BAĞ çık-GEÇ.3TK gör-GEÇ.3TK dağ-YÖN kar gel-ŞİM.3TK
“Dışarı çıktığı zaman dağda kar yağdığını gördü.”

(44) Hal.

be'li: mo:qey ke ba:zar olattı, ferk yuoqqatti Torki:ler,
evet, BAĞ pazar ol-EKF.GEÇ.3TK fark yok-EKF.GEÇ.3TK Türk-ÇK
Farsi:ler kolliy kelletti
Fars-ÇK hepsi gel-GEN. EKF.GEÇ.3TK
“Evet, pazar olduğu zaman, fark yoktu, Türkler, Farslar hepsi gelirdi.”

Uzun bir geçmişî kullanım geçmişine sahip olan *qaçan* 'ne zaman' normalde varsayımsal formlarla birleşir, örneğin Çağ. *qaçan görse* “x gördüğü zaman”, *qaçan men öldüm erse* “öldüğüm zaman” (Johanson, 2021, s. 908). Bazı Çağdaş Türk dillerinde *qaçan* “ne zaman?” soru sözcüğü ile zaman işlevli yan cümleler sıklıkla kullanılmaktadır (Csató, 1998, s. 51; Menz, 2006, s. 150, Johanson, 2021, s.908).

(45) Tuv.

kažan kel-ır
zaman gel-GEN.3TK
‘X geleceği zaman’ (Johanson, 2021, s. 908)

Halaççada konuşma dilinde sıklıkla *her qaçan* veya *qaçan* ile zaman içerikli yan cümleler kullanılır. Bu birim ile ya bir zarf-fiil işaretleyicisi ile (-sA) ile birlikte kullanılır ya da bitimli bir cümleyi temel cümleye bağlar.

(46) Hal.

her qaçan içgülük suv hi:şeşe içger varibilmedi
her ne zaman içecek su iste-ŞART içeri git-YET-OLZ-3TK
“İçecek su istediği zaman içeriye gidemedi.”

(47) Hal.

qaçan yolamlıqiy yebul etse hikmeki
ne zaman kölelik-BEL kabul et-ŞART ekme-iYE.3TK
o puli deq var olmuş
ve para-iYE.3TK de var ol-GEÇ3TK
“köleliği kabul ettiği zaman ekmeği ve parası da olmuş.”

(48)

qaçan baluqça bi: heli mera:simiy olir

Ne zaman köy-BUL bir ölü merasim-İYE.3TK OL-GEN.3TK
 undiva:ra qara libas kederrettik
 onun gibi siyah elbise giy-GEN.EKF.GEÇ.3TK

Sonuç

İran coğrafyası, yüzyıllar boyunca Türkçenin değişik varyantlarını konuşan halkların yaşam alanı olmuştur. Halaçlar sahip oldukları dilleriyle bu coğrafyanın en özel gruplarından biridir. Yaşadıkları bölge nedeniyle diğer Türk topluluklarından büyük oranda izole bir şekilde varlıklarını yüzyıllarca sürdürmüş olan Halaçların hayatları son yüzyılda büyük değişim göstermiştir. Sosyoekonomik koşulların değişimi nedeniyle kırsal nüfus azalmış, büyük kentlere göç ile birlikte anadilin önemi azalmış ve resmi dil olan Farsça büyük oranda Halaçların iletişim dili olmuştur. İşlev alanı her geçen gün daralan Halaççanın ses, biçim ve söz dizimi Farsçanın etki alanına girmiştir. Eldeki çalışma, Halaççada zaman işlevli bağımlı cümleler üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde bitimsiz yapılar ele alınmıştır. Halaççada, basit zarf-fiil eklerinin neredeyse kullanılmadığı görülmüştür. -A ve -(i)y ekleri ile zaman cümleleri kurulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte karmaşık yapıli zarf-fiil ekleri ise zaman işlevli bağımlı cümle kuruluşunda sıklıkla kullanılmıştır. Bu tür zarf-fiil ekleri, *isim-fiil + durum eki*, *isim-fiil + durum eki + sontaki* veya gramerleşme ile oluşan yapılardan oluşur. Bu çalışmanın ikinci bölümünde ise Halaççadaki zaman işlevli bağımlı cümlelerin Türk dillerinin tipolojisinden farklılaşan yönlerine odaklanmıştır. Farsçanın, Halaçça üzerinde ne tür yapısal farklılıklara yol açtığı örneklerle gösterilmiştir. Farsça *ki*, *vaqte ki*, *bed ez inke* gibi yapıların Halaççaya kopyalandığı tespit edilmiştir. Bu yapılar, kullanıldığı bağımlı cümleleri zaman içeriğiyle üst/temel cümleye bağlar.

Yüzyıllar boyunca Türkçe konuşan grupların sürekli kitlesel yer hareketlerinin sayısız kültürel ve dilsel sonuçları olmuştur. İlişki kaynaklı değişimler farklı sosyokültürel koşullar altında farklı şekillerde tezahür etmiştir. İran-Türk etkileşiminin farklı bölgelerdeki etkileşimi ilişki kaynaklı değişim alanına büyük veriler sağlamaktadır. Bu çalışma bu etkileşimin küçük bir yönüne yoğunlaşmıştır.

Kaynakça

- Akkuş, M. (2021). İran’da Tehlike Altındaki Bir Türk Dili Değişkesi: Halaçça ve Halaç Dil Topluluğu. *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 55-77.
- Anetshofer, H. (2005). *Temporale satzverbindungen in altosmanischen Prosatexten*. Harrassowitz: Wiesbaden.
- Aydemir, İ. A. (2009). *Konverbien im Altai-Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Aydemir, İ. A. (2013). Türkçede Zarf-fiillerin Görünüş Değerleri. *Erdem*, 64, 15-30.
- Aydemir, İ. A. (2020). *Çağdaş Türk Dillerinde Altasıralama Stratejileri*. Ankara: Grafiker Yayınlar.
- Baghirova, B. (2023). *Dil ilişkileri Bağlamında Kaşkayca ve Farsça* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Bosnalı, S. (2010). Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış. *Bilig*, 53, 67-88.
- Csató, É. Á. (1998). Das gesprochene Halitsch-Karaimisch. J. P. Laut ve M. Ölmez (Ed.), *Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60 Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (ss. 63-75). Freiburg, İstanbul: Simurg.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doğan, T. (2015). Kaşkay Türkçesinde “Şart” Bildiren Yapılar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 85-99.
- Dolati, M. (2022). *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürkan, D. Ö. (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Güzel, H. (2020). Telhab Halaçları Üzerine Toplumdilbilimsel Bir Değerlendirme. E. Yılmaz, N. Tezcan ve N. Demir (Ed.), *Semih Tezcan ve Türkoloji* içinde (ss. 429-440). Ankara: Nobel Yayınları.
- Güzel, H. (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaçça* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- Güzel, H. (2022). Khalaj Literary Production in an Electronic Cultural Environment in the Context of Cultural Sustainability. *Milli Folklor*, 136, 94-108.
- Johanson, L. (1988). Iranian Elements in Azeri Turkish. E. Yarshater (Ed.), *Encyclopædia Iranica* içinde (C. 3, ss. 248b - 251a). London & New York.
- Johanson, L. (1991). Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991, 98-110.
- Johanson, L. (1996). Terminality operators and their hierarchical status. B. Devriendt, L. Goossens ve J. van der Auwera (Ed.), *Complex structures: A functionalist perspective* (Funtional Grammar Series 17) içinde (ss. 229-258). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Johanson, L. (1997). Kopien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen. D. Huber und E. Worbs (Ed.), *Ars transferendi. Sprache, Übersetzung, Interkulturalität* içinde (ss. 115-121). Frankfurt: Peter Lang.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20, 325-337.
- Johanson, L. (1999). Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic. A. Werner and L. Kulikov (Ed.), *Tense-aspect, transitivity and causativity, Essays in honour of Vladimir Nedjalkov* (Studies in Language Companion Series 50) içinde (ss. 171-184). Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Johanson, L. (2001). On three dimensions of aspectual teminality. W. Bisang (Ed.), *Aspects of typology and universals* içinde (ss. 53-62). Berlin: Akademie Verlag.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (N. Demir, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kıral, F. (2001). *Das gesprochene Aserbaidshanisch von Iran. Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Menz, A. (2006). On Complex Sentences in Gagauz. H. Boeschoten and L. Johanson (Ed.), *Turkic Languages in Contact* (Turcologica 61) içinde (ss. 139-151). Wiesbaden: Harrassowitz.

TÜRKİYE'DE ÇEVRE DİLBİLİM UYGULAMALARI*

Dilek TAHİR, Sedat ŞAHİN**

Öz: Dilbilimde yapısalcılığın kurucusu olarak kabul edilen Saussure'nin yöntemleri sosyal bilimlerin yanı sıra doğa bilimleri ve fen bilimlerinde de kullanılmıştır. Uygulamalı dilbilimin alt dallarından biri olan çevrebilim kavramını ise ilk defa Ernst Haeckel biyoloji alanında kullanmıştır ve ardından sosyal bilimler alanında yerini almıştır. Einar Haugen ilk kez çevre dilbilim kavramını kullanmış, Alwin Fill ise bu soyut anlayışı geliştirerek ve çevrebilimi temel alarak kavramı çevre ile dil düzlemine aktarmıştır. Çevre dilbilim, bir yandan hayvanların, bitkilerin, su, toprak vb. yaşam kaynaklarının tahribatı ve korunması üzerinde dururken, öte yandan dillerin zarar görüp yok olması konusuna vurgu yapmıştır. Dil, dünyanın her yerinde insan ile birlikte yaşayan bir olgu olduğundan, dilin yanlış kullanımı, unutulması ya da yok olması o dile mensup kişilerin de etkilenmesi anlamına gelebilir. Bu etkileme ve zarar görme sürecini engellemek adına, çevre dilbilim hakkında farkındalık yaratmak önem arz etmektedir. Türkiye'de birçok alanda çevrebilim açısından yapılmış çalışmalar bulunmasına rağmen, okullarda çevre konusu, dolaylı olarak farklı ders kitaplarının içinde ünitelerle sınırlı kalmıştır. Çevre dilbilim ise Türkiye'de arka planda kalmış, pek bilinmeyen bir bilim dalıdır. Dilimizi, kültürümüzü, çevremizi, hayvanları, yaşam kaynaklarımızı korumak, bu konuda farkındalık yaratmak ve daha bilinçli nesiller yetiştirmek adına okullarda çevre dilbilim derslerinin konulması, Türk toplumuna çevre dilbiliminin ve amaçlarının tanıtılması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Dilbilim, çevre, çevrebilim, çevre dilbilim, Fill.

The Application of Ecolinguistics in Turkey

Abstract: Natural sciences, physical sciences as well as in the social sciences have used the methods of Saussure, who is considered the founder of structuralism in linguistics. Einar Haugen was the first to use the concept of ecolinguistics but Alwin Fill developed this abstraction and, based on ecology, transferred the concept to environment and language. Ecolinguistics emphasizes, on the one hand, the destruction and protection of animals, plants, water, soil and similar living resources and, on the other hand, the damage and extinction of languages. If a

* Atıf Bilgisi / Citation: Tahir, D. ve Şahin, S. (2025). Türkiye'de Çevre Dilbilim Uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 65-76.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 03.04.2024 - 20.11.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Birinci Yazar: %50 İkinci Yazar: %50

Açıklama: Bu çalışma Dr.Öğr.Üyesi Sedat ŞAHİN danışmanlığında tamamlanan "Dijital Ortamda Çevre Dilbilim: Roblox'taki Bilişsel ve Dilsel Etkileşimler" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr.Gör.Dr., Gazi Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara, Türkiye.
E-posta: dilektahir@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7478-3656.

Dr.Öğr.Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: ssedat@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0009-0008-1353-1739.

language is forgotten or becomes extinct, the people who speak it may also be affected. In order to prevent this process of influence and damage, it is important to raise awareness about ecolinguistics. Although there are studies on ecology in many fields in Turkey, environmental issues taught at schools are limited to units in various textbooks. Thus, ecolinguistics has remained a relatively unknown branch of science in Turkey. The paper argues that to protect native language, culture, environment, animals and living resources, to elevate awareness on this issue and to raise more conscious generations, it is recommended to introduce ecolinguistic courses at school and that the general public should get informed about them.

Keywords: Linguistics, environment, ecology, ecolinguistics, Fill.

Giriş

Saussure 1907 yılı itibarıyla üç yıl boyunca Cenevre Üniversitesi'nde dilbilim dersleri vermiş, aniden hastalanıp hayatını kaybedince sekiz öğrencisi ders notlarını düzenleyerek 1916 yılında “Cours de linguistique générale” başlığı altında Genel Dilbilim Dersleri kitabını yayınlamıştır. Dilbilime getirdiği yeni anlayış, yapısalcılık olarak tanımlanmış, eleştiriler ve övgüler alan Saussure, modern dilbiliminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Yapısalcılık, Saussure'den önce de var olmasına rağmen, günümüz dilbilimin dört araştırma yöntemini karşılayamamıştır. “Bu konudaki ilk çalışmalar W. Humboldt, F. Bopp ve A. Schleicher tarafından yapılmıştır” (Şahin, 2014, s. 29). Felsefenin bir alt dalı olarak görülen yapısalcılık bu durumdan kurtulmuş ve dilin yapısının incelenmesine vesile olmuştur. Saussure dilin bir sistem olduğunu savunmuş ve yapısalcılığa yeni bir bakış açısı getirmiştir. Yapısalcı bakış açısı ile dili tarihinden bağımsız incelemenin yolunu açmıştır. Saussure, “[...] dilin kendi kendine yeten, bağımsız bir sistem olarak incelenmesi gerektiği tezini öne sürer” (Yüksel, 2019, s. 15). Önceden art zamanlı (*diachronisch*) incelenen dil onun çalışmalarıyla eş zamanlı (*synchronisch*) incelenebilmiştir. “Onun yapısal dilbilim çalışmaları sosyal bilimlerin pek çok alanında kullanılmasının yanı sıra, özellikle Levi Strausse'nin antropolojisi, Barthes'ın göstergebilimi, Derrida'nın yapı bozumu, Kristeva'nın metin çözümlemesinde karşımıza çıkar” (Bircan, 2015, s. 44). Dilbilim ve göstergebilim alanlarında yaptığı çalışmalarla, öne sürdüğü savlarla ve getirdiği yöntemlerle Saussure günümüze kadar gelmiştir. Dilbilim günümüzde “[...] felsefe, çeviri bilim, insanbilim, bilgisayar bilimleri, toplumbilim, psikoloji, sinirbilim, tarih ve dil öğretimi gibi farklı alanlarla etkileşime geçebilmektedir” (Karaca, 2020, s. 12). Bu alanlardan biri de çevredir. Çevre, “[...] insanların ve diğer canlıların hayatları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır” (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, s. 3). “Çevre kavramı, asıl olarak biyoloji bilimine ait bir kavramdır ve ekolojik kökenlidir. Canlının çevreye uyum davranışı olarak incelenmiş, oradan insan çevresi olarak diğer sosyal bilimlere yayılmıştır” (Kaypak, 2013, s. 19).

İnsanların çevre ile ilişkisi zamanla çevre sorunlarını da beraberinde getirmiştir. “İnsanın doğa ile ilişkisi, ondan yararlanma çabaları ile başlayıp, daha sonra bilimin gelişmesine paralel olarak onun üzerinde üstünlük kurma çabalarına dönüşmüştür” (Türküm, 1998, s. 172). Suyun, toprağın ve havanın kirlenmesi, kültürel çevrenin, doğal bitki örtüsünün ve hayvan türlerinin hızla yok olması ve günlük yaşantımızda gürültünün artması çevre sorunları arasında yer almaktadır ve canlıların yaşamını etkiler niteliktedir. Ayrıca iklim değişikliğinin artması da çevreye yönelik sorunların artmasına neden olmuştur. İnsanlar, mevsimlerin alıştıkları rutinin dışında seyretmesi sebebiyle aşırı yağışlı ya da aşırı kurak hava durumlarıyla karşılaşabilmektedirler. Bu durum da sel, toprak kayması, yangın gibi afetleri beraberinde getirmektedir. “Küresel ısınmanın ortaya çıkması, buzulların erimesi, deniz seviyelerinin yükselmesi ve büyük çaplı sel ve kasırga gibi doğal afetlerin yaşanması doğrudan doğruya iklim değişikliği ile ilişkilendirilmektedir” (Beşballı, 2023, s. 501). Bu çalışmada çevre sorunlarına farkındalık yaratmak, çevre ile dil arasındaki ilişkiyi açıklamak ve çevre dilbilime ışık tutmak adına çevre dilbilim başlığına yer verilecektir. Sonuç kısmında ise Türkiye’de çevre dilbilim uygulamaları ne zamandan beri, nasıl ve nerede gerçekleştiriliyor, üzerinde durulacak ve önerilerde bulunulacaktır.

1. Çevre Dilbilim

Çevrebilim kavramı ilk kez 1866 yılında Ernst Haeckel tarafından biyoloji bilimini tanımlamak için kullanılmıştır. 1970’lerde “çevrebilim” kült bir kelime haline gelmiş ve giderek diğer bilimsel alanları ifade etmek için kullanılmıştır (Fill, 1993, s. 1). 1970’li yıllarda bu kavram dille birlikte de kullanılmaya başlanmıştır. Einar Haugen ilk kez bir derste “Dilin Çevrebilimi/ An Ecology of Language” başlığını kullanmıştır (Fill, 1993). Haugen’e göre dillerin çevrebilimindeki konuları; dil değişimi, dil ölümü, dil planlaması, dil teması ve dil çatışmasıdır. Zamanla, Haugen’in dillerin çevrebilimine ilişkin fikri birçok sosyo-dilbilimci tarafından ele alınmış ve daha da geliştirilmiştir (Fill, 1993, s. 2). Fill’in (1993) çalışmasında yaptığı açıklamaya göre, Harald Hartmann 1980 yılında grupların veya bireylerin dilsel davranışlarını belirleyen ve bir tür dilsel davranış oluşturan sosyal, demografik, kültürel, politik, psikolojik, etkileşimsel ve dilsel değişkenleri “dilsel-ekolojik değişkenler” olarak adlandırmıştır. Denison, Hartmann’la karşılaştırdığında biyoloji ile dilbilim arasındaki paralelliği ortaya çıkarmış, nesli tükenmekte olan hayvan ve bitki türlerini "yok olmaya mahkûm" dillerle karşılaştırmıştır. Dwight Bolinger ise hava ve su kirliliği gibi ekolojik sorun ile dilin “kirliliği” arasında bir paralellik kurmuştur. Bolinger, dilin eylemlerimizi ve düşüncelerimizi nasıl belirlediğini ve bu nedenle reklamcılıkta, politikada ve günlük habercilikte bir manipülatör olarak kötüye kullanılabileceğini göstermek istemiştir (Fill, 1993, s. 3). 1987’de Fill, çalışmalarını “çevreye yönelik tehditler” ve “insanlar ve doğa” gibi modern çevre bilimsel temalara da dayandırmıştır. Çevre dilbilimin bu konuları başlangıçta

Bolinger ile benzer nitelikteydi (Fill, 1993, s. 3). “Dilin bu çevrebilimi, “dile” sahip olsun ya da olmasın, tüm varlıkların barış içinde bir arada yaşamasına hizmet eden bir bilim olma iddiasını ileri sürmektedir” (Fill, 1993, s. 3). Benzer bir yaklaşımla Wilhelm Trampe, açık bir “dil-dünya sistemi” modelinden yola çıkmakta ve dilsel eylemler ile “doğal çevrenin” zarar görmesi ve tahrip edilmesi arasındaki yakın bağlantıyı göstermektedir. 1985 yılında “Çevre dilbilim” terimi Claude Hagège tarafından insanlar, dil ve doğal koşullar arasındaki karşılıklı ilişkilerin bilimini tanımlamak için kullanılmıştır (Fill, 1993, s. 3). Fill ise 1993 yılında yazdığı kitabında “çevre dilbilim” kavramını detaylı bir şekilde incelemiş ve tanımlamıştır. “Çevre dilbilim, dil ve dünya arasındaki etkileşimin yönünü dikkate alan ve olgu ve ilişkilerin çeşitliliği adına küçük olanın korunmasını savunan dilbilimin bir dalıdır” (Fill, 1993, s. 4). Günümüzde çevre dilbilim hakkında yapılan kapsamlı çalışma Alwin Fill’e aittir ve bu çalışmada Fill’in 1993 yılında yazmış olduğu Çevre dilbilim (Ökolinquistik) başlıklı kitabından yararlanılmıştır. Bu çalışma kapsamında çevre dilbilim tarihsel dilbilim ile kıyaslanabilmekte ve çalışmanın içeriğinde çevre dilbilimin alt dalları ve dillerin çevrebilimi hakkında bilgiler yer almaktadır.

1.1. Çevre Dilbilim ve Tarihsel Dilbilim

Yapısalcı dilbilim, dili cümleler, sözcükbirimler, biçimbirimler ve sesbirimler gibi daha küçük öğeler halinde analiz eder, hiyerarşileri ve karşıtlıkları gösterir ve ikiliklerle çalışır; çevre dilbilim ise ayrılık yerine bağları, karşıtlıklar yerine ilişkileri vurgular ve her şeyden önce bunları art zamanlı veya eş zamanlı olarak mutlaklaştırmaktan kaçınır. Bu, her olgunun sadece komşu olgularla karşıt olarak görülüp bundan tanımlanmakla kalmayıp, aynı zamanda diyalektik bir verme ve alma süreciyle bütünleşmiş olarak düşünüldüğü anlamına gelir (Fill, 1993, s. 4).

Çevrebilim de yapısalcı dilbilim gibi sistem kavramını bilir. Ancak yapısalcılıkla karşılaştırıldığında ekosistem canlı, açık ve dinamik bir şeydir ve içinde “senkron” bir yaklaşımla gözden kaçırılan denge değişimleri ve etkileşimler meydana gelir (Fill, 1993, s. 5).

Yapısalcılıkta “çevre bilimsel olmayan” şey her şeyden önce eşzamanlı ve artzamanlı arasındaki karşıtlıktır. Çevrebilim art zamanlılık ve eşzamanlılığı birbirine bağlamaz; etkileşim ilkesine dayandığı için bu ayrımı bile kabul etmez. İncelenen unsurların kendi aralarındaki ilişkiler değil, bu unsurları değiştiren süreçler arasındaki etkileşimlerdir. Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür: Yapısalcılık suyun barajdaki durumunu (senkronizasyon) veya nehirdeki bir dalganın gelişimini (diachrony) inceler ve tanımlar; çevre dilbilim ise akışın kendisine bakar (Fill, 1993, s. 5).

Son cümle yapısalcılık ile çevrebilim arasındaki farkı açıkça ifade etmektedir. Bu ifadeye göre yapısalcılık dilin kökenindeki durumunu veya zaman içindeki gelişimini inceleyip açıklarken, çevrebilim dilin kendisidir. Yapısalcılığın aksine çevrebilim canlı, dinamik ve açık olana odaklanır ve araştırır.

Ögeleri, bağlamları içinde gören herhangi bir dilbilim, bazı açılardan yapısalcıdır. Aynı zamanda tarihsel dilbilime de atıfta bulunur, yani tarihsel dilbilimde ya belirli olgular farklı dillerdeki ifadeleriyle incelenir ya da bireysel dillerin tarihi takip edilir. Bu esnada karşılaştırma önemlidir (Fill, 1993, s. 5). Dil değişimi son zamanlarda dilin evrimi olarak görülmektedir. Ancak bu evrim, dillerin doğal seçim yoluyla giderek daha verimli duruma gelmesi anlamında değil, dil ve kültür arasında bir etkileşimin gelişmesi veya yakınlaşma ve uzaklaşmaların karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıkması anlamındadır (Fill, 1993, s. 5). Dillerin bir topluluktaki üstünlüğünün değişimiyle birlikte çevre bilimsel bakış açısı da ön plana çıkmıştır. “Çevre bilimsel bir perspektiften bakıldığında, konu dil tarihine geldiğinde, odak noktası bir dilin diğeri üzerindeki etkisinden ya da dillerin bireysel gelişiminden ziyade, belli bir alanda rekabet eden diller arasında işleyen baskı süreçleri ve direnme güçleridir.” (Fill, 1993, s. 6). Bu, çevre bilimsel açıdan bakıldığında, bir dilin diğeri üzerindeki etkisinin veya dillerin bireysel gelişiminin, dil tarihi açısından rakip diller arasındaki değişim ve eylemsizlik süreçlerinden daha az önemli olduğu anlamına gelir.

1.2. Çevre Dilbiliminin Alt Dalları

Diğer dilsel yaklaşımlarla karşılaştırıldığında, çevre dilbilim tek ve keskin bir şekilde tanımlanmış nesne alanıyla ilgilenen tamamen homojen bir bilim değildir; daha ziyade bir ilkenin dille ilgili bir dizi olguya uygulanmasıdır. Çevre dilbilim, biyoloji, antropoloji ve etoloji gibi alanları ifade eder, yani doğa ve kültür bilimlerinin yakınsamasına karşılık gelir (Fill, 1993, s. 7).

Dillerin çevrebilimi başlığı altında Haugen için dil çevrebilimi, biyolojik sinekoloji (Synökologie) anlamına gelmektedir. Bireysel konuşmacılar için diller ve lehçeler arasındaki etkileşimleri, aynı zamanda topluluk içinde de inceler (Fill, 1993, s. 7). Çevre dilbilimle ilgili diğer konular arasında nesli tükenmekte olan dillerin yok olması veya hayatta kalması, küçük dillerin yerini büyük ve ekonomik açıdan daha güçlü dillerin alması, dil topluluklarının birleşmesi ve azınlık dillerinin ortadan kaldırılması yer alır. Nasıl nesli tükenmekte olan hayvan ve bitki türleri insanların kendi arzuları için korunuyorsa, o zaman yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan dillerin korunması da en azından aynı derecede önemlidir; sonuçta, insanlar tarafından yaratılan ve kullanılan düşünme ve ifade biçimlerini korurlar, aksi takdirde kaybolacaklardır” (Fill, 1993, s. 8). Küçüklerin de en az büyükler kadar önemli olduğu düşünülüyorsa bu çevre dilbilimsel düşünme anlamına gelir. Çevre dilbilimsel yaklaşıma göre, yalnızca birkaç yüz konuşura sahip olan diller, dünya dillerine yönelik araştırmalarda olduğu gibi

bilimsel olarak önemsenmektedir (Fill, 1993, s. 8). Bu durum, ister küçük bir topluma ister geniş bir kitleye yönelik olsun, araştırma yaparken araştırmaya önem verilmesi ve dikkate alınması gerektiği anlamına gelir. Önemli olan çalışmanın boyutu değil işlevidir.

Fill'in (1993, ss. 8, 9) çalışmasında çevre dilbilimin alt alanları başlığı altında davranış dilbilimi (Etholinguistik), dil ve çatışma, gruplar arası dil, insanlar, hayvanlar ve bitkiler yer almakta ve açıklanmaktadır: Davranış dilbilimi, davranış bilimi ve dilbilimi birleştirir ve dilin insan davranışındaki rolünü dikkate alarak, genel olarak varsayıldığı kadar önemli veya sık olmayan bilgi alışverişini ortaya çıkarır. Şaka yapmak, tartışmak, sohbet etmek, hikâye anlatmak vb. aracılığıyla dilin bağlayıcı işlevi korunur ve sorgulama, açıklama, talep etme vb. gibi daha günlük işlevlere tahsis edilir. Davranış dilbilimi, bu dil işlevlerinin gelişiminin eksik olduğunu kabul eder ve küçük ve büyük topluluklarda insanların bir arada barış içinde yaşamasını sağlamak için anlaşmazlıkların nedenleri ve çatışmayı şiddetlendiren mekanizmalar hakkında farkındalık yaratır.

Dil ve çatışma dalları davranış dilbilimini takip eder. Davranış dilbilimi, toplumun korunmasına yönelik bir araç olarak dilin gelişimini incelerken, bu dal, bu aracın mevcut durumlarda işleyişi veya başarısızlığıyla ilgilenir. Çatışma ve barış araştırmaları teolojik, politik ve oyun teorisi konularıyla uzun süredir var olsa da dilbilimde yeterince ilgi görmemiştir. “Çevre dilbilimsel yaklaşımda dil, fiziksel şiddete karşı bir dengeleyici, saldırganlığın gücünü ortadan kaldıran bir tampon olarak görülmektedir. Öte yandan dilin kendisi de çatışmaları şiddetlendirebilmektedir” (Fill, 1993, s. 8). Bu başlık altında grupların bir arada yaşamasında sözlü gerginlik ve fiziksel şiddete geçişin, bireyin doğrudan veya dolaylı olarak değersizleştirilmesinin, dilsel saldırganlığın ve kişinin dil aracılığıyla kendi gücünü kullanmasının rol oynadığı söylenebilir.

Gruplar arasındaki dilsel etkileşim incelendiğinde, bu etkileşimlerde şiddet kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Bu bağlamda, özellikle cinsiyetler arasındaki dil kullanımı önemli bir inceleme alanı olmuştur. “Çevre dilbilim bu yönü dikkate alacak, ancak aynı zamanda ilişkileri birbirine bağlayan ve teşvik eden konuşmayı da inceleyecektir. Bu nedenle cinsiyetçiliklere dikkat çekilmeli ve dilsel güç stratejileri ortaya konulmalı, ancak konuşmanın ilişki kurucu unsurları da gözden kaçırılmamalıdır” (Fill, 1993, s. 9). Çevre dilbilim cinsiyete, yaşa, dine, mesleğe, uyuşa vb. göre bölünmüş gruplar arasındaki farklılıkları incelemektedir. Daha küçük veya fiziksel olarak daha aşağı gruplar için dilin koruyucu işlevine özellikle dikkat edilmektedir.

Dil, insanlar, hayvanlar ve bitkiler çevre dilbilimin temel alanlarından ve insanların, hayvanların ve bitkilerin bir arada yaşamasında dilin rolünü araştırır. “Dünyanın hemen her yerinde giderek kötüleşen çevre dilbilimsel sorunlarda dilin gizli ama etkili bir rol oynadığı çoğu zaman gözden kaçırılmaktadır” (Fill,

1993, s. 9). Başlangıç aşamasında, doğa insan ihtiyaçlarına göre tanımlanmakta ve sınıflandırılmaktadır. Bu yaklaşım, genel ve teknik dilde görülen uzaklaşma stratejilerini de içermektedir. İnsan merkezli bakış açısı, eski tarz dil eleştirilerine ya da sansüre yol açmaksızın farkına varılmalı ve sorgulanmalıdır. Öte yandan, dilin çevre odaklı yeni bir düşünce biçiminin gelişimine katkı sağlaması beklenmektedir (Fill, 1993, s. 9). Amaç insanı doğadaki diğer canlılardan ayırmaktır. Bu dal, doğaya kıyasla insan davranışının dilsel olarak önemsizleştirilmesini ve insanların büyüme fikirlerini istismar eden dilsel stratejileri açıklar.

Yani çevre dilbilimden bahsettiğimizde insanlar, insan grupları, toplum, hayvanlar, bitkiler, kısacası tüm dinamikleriyle yaşamın kendisi gerçekleşir. Sürekli değişen ve keşfedilecek yeni konuların hazinesidir.

1.3. Dillerin Çevrebilimi

Her zaman paralel olarak yan yana var olan toplumdilbilim ve psikodilbilim, dilbilimin bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Haugen (1972a), çalışmasında sosyal ve psikolojik çevredeki dil ile doğal çevredeki hayvan ve bitkilerin yaşamı arasındaki paralelliği fark eden ilk kişi olmuştur. “Psikolojik yönü, bu dillerin ve lehçelerin “temas halinde” olduğu, birbirini etkilediği veya yerine geçtiği konuşmacıların iki ve çok dilliliğiyle ilgilidir. Sosyolojik yönü [...] etkileme ve yerine geçme süreçlerinin aynı şekilde gerçekleştiği devletler, kültürler, coğrafyalar gibi topluluklardaki dillerle ilgilidir” (Haugen, 1972b, s. 325). Haugen’in bu açıklamalarına göre insanların birden fazla dil konuşması dilbilimin psikolojik yönünü göstermektedir. Sosyolojik tarafı ise kültür, çevre, bölge vb. içinde yer alan yaşayan toplulukların etkileşim ve yer değiştirme süreçlerini kapsamaktadır. Her iki yönü de yaşamın bir parçası olarak insan yaşamında devam eden süreçlerdir ve güncel ve dinamik kalacaklardır. Pek çok araştırmacı Haugen’in bu açıklamalarına öncülük etmiş ve onların bu konuyu araştırmalarına ve bu savı geliştirmelerine olanak sağlamıştır.

1.3.1. Dillerin Psikodilbilimsel Çevrebilimi

Toplum dilbilimle karşılaştırıldığında, çevrebilim bir sistem olarak çok dillilik yönü psikodilbilim alanında daha az başarıya sahipti. Bunun nedeni beyindeki etkileme, yer değiştirme ve etkileşim süreçlerinin gerçekte nasıl işlediğinin yeterince tanınmaması ve araştırılmaması olabilir (Fill, 1993, s. 12). Ancak beynin diğer tüm alanlarında olduğu gibi psikodilbilimsel alanlarda da işleyen etkileme, bastırma ve etkileşim süreçleri araştırma açısından önemli sayılabilmektedir. Birçok durumda, zihinsel alanda “yer değiştirme” ve “rekabetin” olmadığı, nöron ve sinapsların çokluğu nedeniyle beynin “sınırsız kapasiteye” sahip olduğu yönünde bir görüş vardır (Fill, 1993, s. 12). Bu nedenle süreçler bağımsız olarak ele alınmış ve araştırılmış olabilir.

Uriel Weinreich, insan beynindeki sesli iletişim üzerine klasik bir araştırma gerçekleştirmiştir. Dillerin bireysel konuşmacıdaki karşılıklı etkileme süreçlerini araştırmış ve etkileyerek yapılan sistem değişikliğine vurgu yapmıştır (Fill, 1993, s. 12). Fill'e (1993, s. 12, 13) göre Weinreich'in sorusu ve yöntemi çevre bilimsel olmaktan çok yapısalcıdır ve dilin çeşitli düzeylerinde meydana gelen müdahaleler, bunları destekleyen yapısal nedenler ve faktörlerle ilgilenmektedir. Zamanla Vildomec'in (Fill, 1993) iki ve çok dilli kişilerinin incelemeleri, yapısalcı müdahale sorununa ve kontrol düzeyindeki dalgalanmaların çevre bilimsel yönüne yapılan vurguya değinmek amacıyla açıklanmıştır.

Günümüzde çok dillilik, çevre bilimsel olarak dil yeterliliğinin niceliksel ve işlevsel olarak değişebileceği ama aynı zamanda kaybolabileceği bir süreç olarak görülmektedir. Çok dillilik her insan tarafından farklı algılanmaktadır. Wandruszka'sı bunu bir örnekle açıklamaktadır: Dilbilimsel açıdan, iki ana dilli olduğunu iddia eden bireyler, dil öğrenme süreci hakkında eksik bir kavrayışa sahip olabilirler çünkü kişi her iki dili de iyi konuştuğunu söylese de yalnızca birinde düşünür ve akıcı bir şekilde konuşur (Wandruszka, 1979). Bu durumun yanı sıra kişi konuştuğu dillerin aksanlarından da etkilenebilir. Fill (1993, s. 13)'e göre, Vildomec yaptığı çalışmada, ana dili Lehçe olan ve aynı zamanda Fransızca, Almanca ve İngilizce de konuşabilen İngiliz yazar Joseph Conrad'ın İngilizceyi Polonya aksanıyla konuştuğunu belirtmiştir. İyi derecede İngilizce konuşabilmesine rağmen ana dilinin baskın olması aksanını etkilemektedir.

Çok dillilik denilince akla gelen kişiler de çok dil bilenlerdir (polyglotlardır). 50 dil konuşan dünyaca ünlü Belçikalı bilim adamı Johan Vandewalle ve 68 dil konuşan Alman diplomat Emil Krebs (1867-1930) gibi çok dilli kişiler birçok dile hâkim olmuştur. Yalnızca iki dil konuşan kişiler bile diller arası etkileşimi akıcı bir şekilde yaşarken, çok fazla dil konuşanların sorun yaşamaması muhtemeldir. Leopold (1939-1949), kızı Hildegard'ın iki dilliliğine ilişkin ayrıntılı belgeleri dört ciltte sunmuştur ve [...] dillerin karıştırılması, çeviriler, geçici unutma ve yeniden edinim olarak yansıyan “iki dilin etkileşimini” tartışmaktadır (Fill, 1993, s. 14).

1.3.2. Dillerin Toplumdilbilimsel Çevrebilimi

Toplumdilbilim ile psikodilbilim arasında kesin bir ayrım yoktur. “Haugen'in hayvan ve bitki türlerinin hayatta kalma mücadelesi ile diller arasındaki rekabet arasındaki karşılaştırması, psikolojik ortamdan ziyade sosyal çevreye daha kolay uygulanabilir ve bu nedenle sosyodilbilimciler arasında psikodilbilimden daha fazla ilgi görmüştür” (Fill, 1993, s. 15). Denison, son yıllarda değişen iklimi göz önüne bulundurarak, insanların nesli tükenmekte olan dilleri ve nesli tükenmekte olan hayvan ve bitkileri korumak ve kurtarmak için çaba sarf etmesi gerektiğini savunmuştur (Fill, 1993, s. 15).

Bu faktörlere dayanarak Fill’in Çevre Dilbilim (Ökoluinguistik) (1993, ss. 16, 17) adlı kitabında Haugen, dilin yüksek statüsünün sınırlı derecede aşinalığa yol açtığını ve bunun tersinin de geçerli olduğunu belirtir. Mackey ise diller arasındaki büyük benzerliklerin diğer dili öğrenmeyi kolaylaştırdığını belirtmektedir. Ayrıca süper diller olarak adlandırdığı İngilizce, Fransızca ve İspanyolcanın herhangi bir çevre dilbilimsel süreçteki etkisine dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, kültürel, dini ve ekonomik faktörler de dil üzerinde etkili olmaktadır. Farklı dil gruplarına mensup kişiler arasındaki evlilik sıklığı da dili etkileyen faktörler arasındadır. Son olarak Denison, dillerin ve lehçelerin bir arada var olduğuna, bir dilin ve onun lehçesinin dillere direnme ve yabancı müdahale gücüne sahip olduğuna değinmektedir.

Kısaca, dil çeşitli faktörlerden etkilenmekte ve bu nedenle zamanla zarar görebilmekte ve yok edilebilmektedir. Bu tehlikenin önüne geçebilmek için dillerin korunması, zarar görmemesi ve yok olma tehlikesine karşı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

1.3.3. Türkiye’de Çevre Dilbilimi

Günümüzde Türkiye’de çevre konusu iletişim fakültelerinde, mühendislik alanlarında, siyasette, ekonomide ve okul kitaplarında yer almaktadır. Buna yönelik yapılmış çalışmalardan biri “Çevre Bilim ve Teknoloji” isimli kitaptır. Bu kitapta Akdoğan Eker ve diğerleri (2018) sürdürülebilir çevreye, turizm kaynaklı çevre sorunlarına, inşaat sektöründe atıkların kullanımına, küresel plastik kirliliğine, ekonomik gelişme ve çevre kirliliği arasındaki ilişkiye, yenilebilir enerji kaynaklarının sürdürülebilir çevre üzerindeki rolüne, içme suyu ve atık su konusunda yapılmış çalışmalara değinmiştir. Tunçer (2019) ise “Çevrebilim Eğitiminde Sinemadan Yararlanmak” başlıklı çalışmasıyla birlikte kentsel çevre sorunlarını ele alan filmlerle çevrebilime ışık tutmak istemiştir. Sencar (2007) yaptığı “Türkiye’de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi” başlıklı yüksek lisans çalışmasında Türkiye’de görülen çevre sorunlarına yönelik çözüm amaçlı yapılmış çalışmaları, çevreyi koruyarak kalkınma ilkesini ve çevre koruma politikalarındaki yerini araştırmıştır. Bunun yanı sıra Tombul (2006), “Türkiye’de Çevre İçin Eğitime Verilen Önem” başlıklı yüksek lisans tezinde çevre- eğitim ilişkilerini incelemiş, çevre eğitiminin amaç ve ilkelerini tespit ederek çevre eğitiminde gerçekleştirilen uluslararası çalışmaları açıklamıştır. Ayrıca Türkiye’de çevre eğitimi adına bazı bakanlık ve kuruluşların yapmış olduğu çalışmalara değinilmiştir. Bunların yanı sıra çevrenin siyasi ve mali açıdan ele alındığı çalışmalarda hazırlanmıştır. Bunlardan biri Ulukent’in (2010) yazmış olduğu “Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Türkiye” başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu tezde çevre sorunlarını çözmek adına ortaya çıkan yeni gereksinimler, uygulama esnasında çalışılan politikalar, uluslararası iş birliği girişimleri ve Türkiye’nin çevre konusunda Avrupa Birliği mevzuatı ile uyumu araştırılmıştır. Diğer çalışmada ise Karakuzu (2010) “Türkiye’de Çevre

Politikalarının Gelişimi ve Çevre Vergilerinin Uygulanabilirliği” başlıklı yüksek lisans teziyle Cumhuriyet dönemi itibariyle Türkiye’de uygulanan çevre politikalarının gelişimini açıklamış ve çevre politikalarının mali araçlarından biri olan çevre vergilerinin uygulanabilirliğini değerlendirmiştir. Türkiye’de okullarda uygulanan çevre eğitimi araştırıldığında ise Demir ve Yalçın’ın (2014) “Türkiye’de Çevre Eğitimi” başlıklı çalışması incelenebilir. Buna göre, günümüzde Millî Eğitim Bakanlığı’nın uyguladığı ilk- ve ortaöğretim ders programları incelenmiş ve çevre eğitimi adı altında zorunlu ya da seçmeli bir ders bulunmamıştır. Ayrıca hayat bilgisi, sosyal bilgiler, coğrafya, fen bilgisi/ fen ve teknoloji, biyoloji, sağlık bilgisi ve kimya gibi derslerde farklı ünitelerde çevre ile birtakım ilişkilendirmeler yapılmış ve çevreyle doğrudan ya da dolaylı ilişkili olan kazanımlar olduğu açıklanmıştır. Fakat yapılan bu çalışmaların tümü sadece çevre bilim konusuyla alakalı olup çevre dilbilimini içermemektedir. Çevre dilbilim konusunu baz alan çalışmalar araştırıldığında Miçooğulları’na (2021) ait “Çevre Dil Bilimi Bağlamında David Crystal’in “Dillerin Katli” Adlı Eseri Üzerine Bir Analiz” başlıklı makale karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkçeye “Dillerin Katli” başlığıyla çevrilen eser aracılığıyla dil ölümü konusunda farkındalık yaratmak ve dil ölümünü önlemeye yönelik alınacak tedbirlerde çevre dilbiliminden yararlanmaktır. Diğer bir çalışmada ise Boz (2013), “Dillerin Kaybolması ve Çevre Dil Bilimi” başlıklı yazısında çevre dilbilimine ve dillerin kaybolmasına değinmiştir. Görüldüğü üzere her ne kadar çevre teması birçok alanda kullanılıyor ve farkındalık yaratılmak isteniyorsa da çevre dilbilim Türkiye’de arka planda kalmış bir bilim dalıdır. Bu sebeple başta okullar olmak üzere, Türk toplumuna ışık tutmak ve bilinçlendirmek adına çevre dilbilimin tanıtılması ve amaçlarına değinilmesi gerekmektedir. Zira çevre dilbilim sadece doğanın zarar görme ve yok olma tehlikesine vurgu yapmamakta, aynı zamanda dillerin asimile olma ve zamanla yok olma durumlarının da üzerinde durmaktadır. Teknoloji ve uzay çağı olarak adlandırabileceğimiz günümüzde, insanların farklı kültürlere ait bilgilere ulaşması ve farklı dillere maruz kalması yaygınlaşmıştır. Böyle bir zamanda Türkçe’nin farklı dillerin etkisiyle daha az ya da yanlış kullanılması zamanla dilin tahribatına ve unutulmasına neden olabilir. Bu durumun önüne geçmek ve ana dilimiz olan “Türkçe’nin” doğru kullanılması ve öneminin anlanması adına, okullarda ders olarak çevre dilbilimin eklenmesi yerinde bir karar olacaktır.

Sonuç

Türklerin geleneğinde çevre kutsal olarak kabul edilirken, bu kutsallık günlük hayatın her alanında kendisini göstermektedir. Özellikle dil alanında Türklerin farklı boylarını, sosyal gruplarını kapsayan dil araştırmalarında, çevreyi dil kullanarak anlamlaştıran Sosyalekt (özel dil ya da grup dili) kavramı atasözlerinde ve deyimlerde oldukça yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Binyıllardır göçebe olarak yaşayan Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra doğaya ilişkin atasözleri ve deyimleri kullanmaktan ve yeni dil yapıları meydana getirmekten vazgeçmemiştir. Bu zengin kültür ve bu kültürle birlikte var olan dil büyük bir oranda çevreye ilişkin tanımlamaları, olguları ve yapıları içinde barındırır. Sanayileşmeyle birlikte üniversitelerde gelişen çevrebilim ve sonrasında çevre dilbilim ilkokuldan yükseköğretim kurumlarına kadar didaktik bir anlayışla öğretilmeye kuramsal olarak başlanmıştır. Dünyada birçok yükseköğrenim kurumunda çevre bilim ve çevre dilbilim zorunlu dersler arasında yer almaktadır. Çevreye ilişkin oldukça zengin kavramları ve ifade şekillerini barındıran Türk Kültürü ve Türk Dili, çevre bilimin bir alt bilimi olan çevre dilbilim ile yeni bir araştırma alanına kavuşacaktır. Kuramsal olarak henüz yeni ortaya çıkan dilbilim yöntemleri bakımından uygulamaları yeni şekillenen çevre dilbilim Türkçeye ve Türkiye’ye her anlamda olumlu katkıları olacak bir bilim alanıdır. Bu bağlamda küreselleşen dünyanın etkisiyle farklı dillerin kullanımının artması Türkçe’ye verilmesi gereken önemi ön plana çıkarmaktadır. Tüm dünya dillerinde olduğu gibi Türkçe’nin de tahrip olma tehdidi ile yüz yüze olduğu unutulmamalıdır. Sonuç olarak Çevre dilbilim, hem anadilimiz olan Türkçe’nin önemine vurgu yapacak hem de çevre bilincini ön plana çıkararak, insanların su, toprak, hava, bitki gibi doğal kaynakları koruması konusunda farkındalık yaratacaktır. Bu alan çevreye bilimsel olarak dil açısından nasıl yaklaşılabileceğinin önünü açacaktır. Ülkemize ve dilimize sağlayacağı katkılar düşünülerek, çevre dilbilimin ders olarak okullarda verilmesi, ayrıca kamu spotları, afişler vb. aracılığıyla halkın bilinçlendirilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Beşballı, S. G. (2023). Çevre Sorunları Çerçevesinde Küresel İklim Değişikliği. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 500-521.
- Bircan, U. (2015). Saussure’de Dil, Dilbilim ve Göstergebilim. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13(25), 43-66.
- Boz, E. (2013). Dillerin Kaybolması ve Çevre Dil Bilimi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (746), 60-63, Ankara.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. Çevre. 21 Ocak 2024 tarihinde file:///C:/Users/ASUS/Desktop/01_cevre_brosur-20191128080426%20%C3%A7evre%20ve%20%C5%9Fehircilik%20bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf adresinden erişildi.
- Demir, E. ve Yalçın, H. (2014). Türkiye’de Çevre Eğitimi. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, (2), 7-18.
- Eker, A. A., Türkdöğ, F. İ., İskender, F. G., Tüfekçi, N. ve Övez, S. (2018). *Çevre Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Güven Plus Grup Danışmanlık A.Ş. Yayınları.
- Fill, A. (1993). *Ökoluistik: Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Haugen, E. (1972a). *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen* (A. S. Dil, Ed.). Standford: Stanford University Press.
- Haugen, E. (1972b). *The Ecology of Language*. Standford, CA: Standford University Press.
- Karaca, K. (2020). Dilbilimin Yabancı Dil Öğretimi Çalışmalarındaki Yeri. *Genç Dilbilim Yazıları*, 1, 11- 23.
- Kaypak, Ş. (2013). Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 17-34.
- Miçooğulları, M. (2021). Çevre Dil Bilimi Bağlamında David Crystal’ın “Dillerin Katli” Adlı Eseri Üzerine Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (5), 462-487.
- Sencar, P. (2007) *Türkiye’de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi* (Yüksek lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.
- Şahin, S. (2014). *Göstergebilim ve Tarihsel Gelişimi (Semiyotik, Semiyoloji)*. Ankara: Hacettepe Yayınları.
- Tombul, F. (2006). *Türkiye’de Çevre İçin Eğitime Verilen Önem* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Türküm, A. S. (1998). Çağdaş Toplumda Çevre Sorunları ve Çevre Bilinci. *Çağdaş Yaşam Çağdaş İnsan. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi İlköğretim Öğretmenliği Lisans Tamamlama Programı* içinde (ss. 165-181). Eskişehir.
- Ulukent, A. N. (2010). *Avrupa Birliği Çevre Politikaları* (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.
- Wandruszka, M. (1979). *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*. München, Zürich: Piper.
- Yüksel, U. S. (2019). Saussure’ün Dil Bilimi Düşüncesi. *Onto Online Psikoloji Dergisi*, 17, 15-19.

CEZAYİR'DE OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR ESER: KASBAH BERRANİ CAMİİ*

*Fatih KUYUCUOĞLU***

Öz: Afrika kıtasının yüz ölçümü en fazla ülkesi Cezayir, tarih boyunca birçok uygarlık ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Akdeniz çevresinde konumlanan Cezayir ve Anadolu arasında günümüze kadar daima siyasi ilişkiler kurulmuş, sanatsal ve kültürel etkileşim süregelmiştir. Cezayir halkı, 1519 yılında gönderdiği bir mektup ile Osmanlı hâkimiyetini kendi isteğiyle kabul etmiş ve 1830 yılına kadar imparatorluğa bağlılığını sürdürmüştür. Üç yüz yılı aşkın zaman diliminde dönemin üslup ve mimari anlayışına göre farklı amaç ve kullanımlar için yapılar inşa edilmiştir. Şehirlerde, Osmanlı dönemindeki imar faaliyetlerinin çeşitliliği ve çokluğu gözle görülmektedir. Osmanlı kent dokusunun ana karakterini oluşturan cami odaklı mimari gelişim, Osmanlıya bağlı varlığını sürdüren Cezayir’de de benzer özelliklerle karşımıza çıkar. İki kültür arasındaki mimari etkileşim daha çok plan, kitabe, taç kapı, minare, kubbe, mahfil gibi mimari öğelerde ve malzeme-teknikte kendisini gösterir. Ayrıca kemer, kavsara, niş, ikiz kemer, çini süsleme, kubbe kasnağı, dilimli kubbe gibi yapı unsurlarındaki etkileşimler de dikkati çeker. Bu dönemde başkent Cezayir’de Kasbah denilen bölgede birçok yapı inşa edilmiştir. Berrani Camii, bu örnekler arasında yerini alır. Çalışmamızdaki eser; plan, mimari, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri bakımından ayrıntılı bir şekilde tanıtılıp kapsamlı bir değerlendirme yapılarak Anadolu Türk mimarisi çerçevesinde etkileşimleri ve önemi ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu, Akdeniz, Cezayir, Berrani Cami, kültürel ilişki, sanatsal etkileşim.

An Ottoman Era Monument in Algeria: Kasbah Berrani Mosque

Abstract: Algeria, the largest country in square meters in Africa, historically hosted numerous civilizations and states. Situated on the Mediterranean, Algeria has always maintained political, artistic and cultural interactions with Anatolia. In 1519, the Algerian people voluntarily accepted Ottoman rule and remained loyal to the empire until 1830. Over the course of more than three centuries,

* Atıf Bilgisi / Citation: Kuyucuoğlu, F. (2025). Cezayir’de Osmanlı Dönemine Ait Bir Eser: Kasbah Berrani Camii. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 77-106.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 03.07.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors’ Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama: Bu makale, Prof.Dr. Murat ÇERKEZ danışmanlığında tarafımda hazırlanmakta olan “Cezayir’deki Osmanlı Mimarisi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü doktora öğrencisi.
E-posta: fatihkuyucu20@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8719-3682.

different structures were built for different purposes, reflecting the architectural styles of the time. The diversity and abundance of Ottoman construction is evident in the urban centers. The mosque-centered architectural development characteristic of the Ottoman urban structure is also present in Algeria, which remained under Ottoman influence. Architectural interactions between the two cultures are prominently seen in elements such as plans, inscriptions, monumental gates, minarets, domes, galleries, and construction materials and techniques. Influences are also evident in structural elements such as arches, niches, twin arches, ceramic decorations, dome drums, and ribbed domes. During the ottoman period, many structures were built in the Kasbah area of the capital, Algiers, including the Berrani Mosque. This study will present the mosque in detail in terms of its plan, architecture, materials, techniques and decorative features, providing a comprehensive evaluation within the framework of Anatolian-Turkish architecture in order to reveal its interaction and significance.

Keywords: Ottoman Empire, Anatolia, Mediterranean, Algeria, Berrani Mosque, cultural relations, artistic interaction.

Giriş

Bu çalışmada Cezayir'in Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olduğu dönemde başkent Cezayir'de inşa edilen Berrani Camii mimari, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri açısından incelenerek eserin cami mimarisindeki yeri ve önemi anlatılarak tanıtılması amaçlanmıştır.

Kasbah denilen bölge, günümüzde başkent Cezayir'de bulunan ve tarihi kent dokusunun merkezini oluşturan bir tepe üzerine konumlanmıştır (Fotoğraf 1-2). Kale, kuzeyde sahil şeridinden güneye doğru devam eden yamacın en yüksek noktasına kurulmuştur. Dönemin yönetim merkezini (sarayı) içinde barındıran iç kale (ahmedek) ve onu dıştan kuşatarak sahil şeridine kadar uzanan dış surlar, şehir merkezini oluşturur (Fotoğraf 3). Bu bölgeye dönemin ihtiyaçlarına göre inşa edilen yapıların bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlar çarşı, dükkân, konut, balıkhane, liman, cami, hamam, askeri kışla, saray, çeşme, türbe gibi farklı türde yapılardır. İç kale ise bey sarayı, cami, tophane, hamam, kışla, barınaklar, mescit ve çeşme gibi unsurların bulunduğu bir yaşam merkezidir (Fotoğraf 4). Aynı zamanda devletin idare merkezi ve beyin ikametgahı olan iç kale, bu bölgenin çekirdeğini (merkezini) teşkil eder (Dursun, 1993, ss. 497-499).

Fotoğraf 1. Sahildeki Yeni Camii minaresinden tarihi Kasbah Bölgesine kuzeyden bakış.

Fotoğraf 2. Berrani Camii minaresinden sahile bakış.

Fotoğraf 3. Başkent Cezayir Kasbah'daki dış surlar.

Eser başkent Cezayir'de tarihi Kasbah denilen bölgede kalenin doğu sur duvarının dışında, doğu kale kapısının ön tarafında, Muhammed Taleb Caddesinde ve doğuya meyilli bir arazide yer alır. Şehre gelen yabancıların barınabileceği bir alt kat ve harim kütesini ihtiva eden bir üst kat ile birlikte iki katlı fevkani bir yapıdır.

Cami, 1653 yılında inşa edilmiştir (Devoulx, 1870, s. 234; Hac Saeed, 2015, s. 78; Farhi, 2017, s. 42). Kitabede ismi geçen Hüseyin Bey'in, eseri onarım mı yaptırdığı ya da yeniden inşa mı ettirdiği tam olarak belirlenememektedir (Tütüncü, 2013, ss. 347-348). Ancak bu tarihin El Berrani kelimesi Arapça "dış", "dışarı¹" anlamına gelmektedir. Cami, konum itibarı ile kalenin hemen dışında yer aldığından adının da buradan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Önceki dönemlerde şehre gelen yabancıların salgın hastalık taşıma ihtimallerine karşı şehre yani kaleye hemen alınmadığı ve belli bir süre karantinada tutulduktan sonra alındığı bilinmektedir. Bu sürede yabancıların kalabilmeleri ve ibadet edebilmeleri için alt kat barınma (karantina), üst kat ise cami olarak planlanmıştır. Yapı adından da anlaşılabacağı üzere kalenin dışında, kapı açıklığının takriben yirmi metre doğusunda yer alır. Ayrıca kale içerisinde girişten hemen sonra bey ve şehir halkı için inşa edilmiş bir cami daha bulunmaktadır.

¹ Berrani kelimesinin Arapça sözlük anlamı <https://tr.glosbe.com/tr/ar/Berran%C3%AE> (erişim tarihi 06.05.24).

Fotoğraf 4. Berrani Camii konumunu gösteren uydu görüntüsü Kaynak: 07.02.2024 tarihinde <https://www.google.com/maps/place/Mosqu%C3%A9+El+Berrani> adresinden erişildi.

Cami günümüze sağlam bir şekilde ulaşmakla birlikte mevcut izlerden zaman içerisinde çeşitli müdahaleler gördüğü anlaşılmaktadır. Ziyaretimiz sırasında yeni bir onarım çalışması devam ettiğinden eser ibadete ve ziyarete kapalı durumda idi². Caminin vaktiyle doğu ve batı cephelerdeki kapı açıklıklarının yukarısında yer alan ancak günümüzde her ikisi de Cezayir Ulusal Eski Eserler ve İslam Sanatları Müzesinde bulunan iki mermer levha üzerindeki Arapça yazılı onarım kitabeleri bulunmaktadır. Kitabelere göre eserin 1818 yılında son Osmanlı Dayısı Hüseyin Bey tarafından genişletildiği tespit edilebilmektedir. Ayrıca Cezayir’in Fransızlar tarafından 1830 yılında işgal edilip Osmanlı Türk hakimiyetine son verilmesinin ardından askerlerin konakladığı bir kışlaya çevrilmiştir. Yapı 1839 yılında “*Saint Croix*” veya “*Kutsal Haç*” adını alarak Katolik kilisesine dönüştürülmüştür (Devoulx, 1870, s. 235, Ben-Hamouche, 2019, s. 1³, Hac Saeed, 2015, s. 83, Farhi, 2017, s. 43). 1962 yılında Fransız işgalinin sona ermesiyle tekrar aslına uygun şekilde cami işlevi kazandırılmıştır.

Yapının 1818 yılı yazılı iki adet kitabesi günümüze ulaşmıştır. İlk kitabesi enine dikdörtgen mermer bir levha üzerine altı kartuş şeklinde nesih hat ile Arapça

² Bölgeye ziyaretimiz 2 Ekim 2022 tarihinde gerçekleşmiştir. Camiyle aynı avlu içerisinde caminin güneydoğu kısmında imamın evi yer alır. İmam evine kuzeydoğudan bitişik imam tarafından çocuklara dini eğitimin verildiği yüksek duvarları olan düz örtülü süslemesiz tek gözlü bir oda bulunur.

³ Mustafa Ben-Hamouche, (2019, Nisan). Berrani Camii. 10.11.2023 tarihinde <https://ar.wikipedia.org> adresinden erişildi.

yazılıdır. Kitabe metninde “Hayır ve hasenat sahibi es-Seyyid Hüseyin Paşa, - Allah onu en yüce derecelere yükseltsin- (ahirette) Livâu’l-hamd sancağına sahip olan ve şefaata edecek olan Hazret-i Muhammed’in (s.a.v.) şu sözüne sıkıca sarılmıştır: Kim Allah için bir mescid binâ ederse Allah da ona cennette bir ev yapacaktır. Sene: iftihar ve şeref sahibi (Hazreti Muhammed’in) hicretinin 1233’üncü senesi” yazar (Tütüncü, 2013, ss. 347-348). Kitabe metni, mermer levhanın ortasındaki yine enine dikdörtgen ikinci bir panonun içeresine alt ve üst kenarları uzun, yan kenarları oval biçimlenen ince profillerle sınırlandırılmış iki sütun ve üç satır halinde işlenmiştir. Metnin etrafı da kare ve dikdörtgen küçük levhalar halinde kesilmiş mavi zemin üzerine beyaz renkli harflerle “Sabır selamettir. Müjdele ey delikanlı! Sevinç illa ki gelecektir” yazan çinili bir şeritle çerçevelenmiştir (Fotoğraf 5), (Tütüncü, 2013, s. 348). Daha önce batı cephedeki kapı açıklığının yukarısında yer almakla birlikte (Fotoğraf 6), günümüzde Cezayir Ulusal Eski Eserler ve İslam Sanatları Müzesine kaldırılmış olan ikinci bir kitabesi de ilk kitabeyle aynı içeriğe ve görünüme sahiptir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 5. Berrani Camii kitabesi (erişim tarihi 10.11.2023).

(https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF_%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%8A#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Plaque_Casbah_Berrani_Mosque_20.JPG)

Fotoğraf 6. Berrani Camii güneybatı cepheden genel görünüş, Kaynak: 10.11.2023 tarihinde

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/02/Mosqu%C3%A9_Jamaa_Berrani.jpg adresinden erişildi.

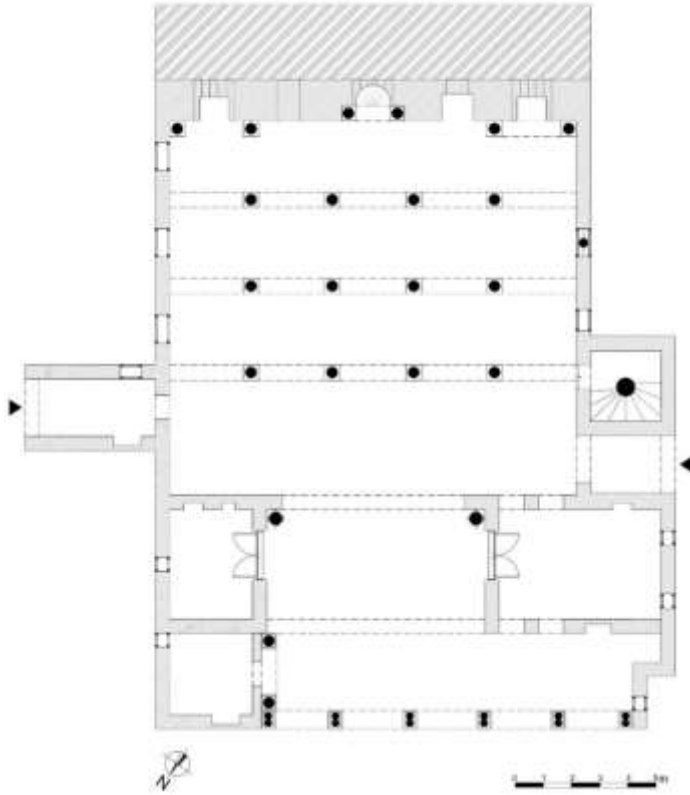
Fotoğraf 7. Berrani Camii güneybatı cephedeki kitabe, 10.11.2023 tarihinde

https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF_%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%8A#/media/%D9%85%D9%84%D9%81:Plaque_Casbah_Berrani_Mosque_30.JPG adresinden erişildi.

Yapının inşasında düzgün kesme taş, kaba yonu taş, tuğla, mermer, ahşap, cam, alçı ve demir (pencere demir parmaklıkları) kullanılmıştır. Taş beden duvarlarında, tuğla minarede, mermer malzeme ise taşıyıcı ve mihrapta kullanılmıştır.

Cami kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen plan ve prizmal bir kütleyle sahiptir (Çizim 1). Harim mekânı 14,46 X 13,31 m ölçülerindedir ve mihraba paralel dört sahindan oluşur. On iki mermer sütunla taşınan içten düz ahşap tavanlı dıştan ise sac levha kaplı bir çatıyla örtülüdür. Harime giriş kuzeybatıdaki ana girişten ve kuzeydoğu-güneybatı duvarlarına açılan iki kapıdan sağlanır. Minare, harim kütesinin güneybatı duvarının yaklaşık batı ucunda ve camiye bitişik konumla yerleştirilmiş şerefesi bulunmayan bir unsurdur. Son cemaat yeri kuzeybatıda yer alır ve minarenin de bulunduğu güneybatı kenarına kadar uzanır. Kuzeydoğu ve güneybatı yanları kapalı olmakla birlikte kuzeybatı kenarı altı çifte sütuna oturan yarım daire kemerli bir revak şeklindedir. Ayrıca doğu yanında sonradan bölünmek suretiyle yapıldığı anlaşılan küçük bir oda mevcuttur. Son cemaat yeri ile harim mekânı arasında; ortada kuzeydoğu-güneybatı yönünde dikdörtgen planlı bir giriş ünitesi ile bunun hemen iki yanında kuzeydoğudaki kuzeybatı-güneydoğu, güneybatıdaki kuzeydoğu-güneybatı yönünde dikdörtgen planlı, düz tavan örtülü birer oda mevcuttur.

Arazinin eğiminden dolayı cephelerdeki kot farkı rahatlıkla algılanabilmektedir. Cepheler son derece sadedir. Cephe yüzeyleri çimento harcı ile sıvanarak beyaz badana yapılmış durumdadır. Ancak dökülmüş sıva yüzeylerinden inşa malzemesi belirlenebilmektedir. Buna göre duvarlar çoğunlukla moloz taş örgülü olmakla birlikte köşe bağlantıları düzgün kesme taşlarla sağlanmıştır. Caminin cepheleri esasen asimetrik bir düzenlemeye sahip olup farklılık sergilemektedir. Yapı kütle düzeni itibarı ile kuzeybatı ve güneybatıda iki, güneydoğu ve kuzeydoğuda ise üç kademeli bir görünüş sergiler. Bu kütle tasarımı içerisinde alt kademe barınma mekanları, üst kademe ise harim ünitesi ve örtü sistemi olarak düzenlenmiştir.

Çizim 1. Berrani Camii Planı (Fatih Kuyucuoğlu, 2 Ekim 2022).

Kuzeydoğu cephe kot farkından dolayı iki katlı düzenlenmiş, alt kat mekanlara girişler bu cephede yer almaktadır. Cephenin üst kenarına yakın bir konumla yeşil-beyaz renkli küçük dikdörtgen çini levhalarla oluşturulmuş zikzakların meydana getirdiği ince yatay bir kuşak görülür. Bu kuşağın hemen üst kenarı ince düz bir silmeyle sınırlandırılmış ve bunun da yukarısına tuğlaların sivri köşeleri dışa gelecek şekilde yüzeyden taşkın ve yatay yerleştirilmesiyle bir kirpi saçak (testere dişi) dizisi oluşturulmuştur. Cephe boyunca devam eden kirpi saçak ve renkli çini dizisi cepheye hareketlilik kazandıran plastik bir unsur olarak sadece bu cephede dikkati çeker. Bu kompozisyonun sadece kuzeydoğu cephede kullanılmasının nedeni yapının denize bakan cephesi olması ve alt kattaki barınma ünitelerine girişlerin buradan sağlanması dolayısı ile insanların ilgisinin burada yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır (Fotoğraf 8).

Yapının kuzeydoğusunda, arazinin eğiminden kaynaklanan kot farkı nedeniyle cephede üst katı teşkil eden harim mekanına irtibat sağlayabilmek amacıyla bir

kapı açıklığı bulunur. Kapı, cephe aksı ortalanarak konumlanmış ve büyük bir giriş ünitesi şeklinde düzenlenmiştir. Bu ünite doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve yaklaşık 3 m cepheden taşıntılı büyük bir kütleyle sahiptir. Giriş kütle, kot farkı nedeniyle zeminden yüksekte olup batı kenarı duvar örgüsünden ibaret üzenkilere oturmaktadır. Doğü kenarı ise sadece bu üniteyi taşıyabilmek amacıyla yapılmış tuğla örgülü büyük bir ayağa yarım daire kemerlerle oturtulmuştur.

Fotoğraf 8. Berrani Camii kuzeydoğu cepheden detay⁴.

Cephenin alt seviyesinde tonoz örtülü dikdörtgen planlı barınma ünitelerine geçişi sağlayan beş kapı mevcuttur. Kapılar her biri yaklaşık eş büyüklükte boyuna dikdörtgen basit birer açıklıktır ve tuğla örgülü sövelere sahiptir (Fotoğraf 9). Kapı açıklıklarının yukarısında kuzeydoğudaki kapıdan itibaren yan yana sıralanan boyuna dikdörtgen küçük üç pencere açıklığı yer almaktadır. Alt kademeyi oluşturan bu kütle, düz yüzeyli ince bir silmeyle sınırlandırılmıştır. Harim kütesine ait ikinci katta toplam beş pencere açıklığı mevcuttur. Pencerelerden üçü cepheden taşıntılı giriş kütleinin güneydoğu yanında ikisi ise kuzeybatı yanında yer almaktadır. Kapıların tamamı boyuna dikdörtgen birer açıklığa sahip olmakla birlikte kuzeybatı yandakiler daha küçük boyutludur (Fotoğraf 10-11).

Kuzeydoğu cephede harim mekanına irtibatı sağlayan giriş kütleinin kuzeybatı kenarı sade bir görünüşe sahip iken güneydoğu kenarında, güneybatıya yakın konumla boyuna dikdörtgen küçük bir pencere açıklığı vardır. Kütleinin kuzeydoğuya yönelen cephesinde kapının çevresi sarı kufeki taş malzemeli ve

⁴ Bu çalışmada kullanılan bütün fotoğraflar tarafımca arazi çalışmaları sırasında çekilmiştir.

yarım daire kemerli büyük bir kapı açıklığı mevcuttur. Kemer, iki yanda profilli başlıklara ve kaidelere sahip birer ayağa oturmaktadır. Üst kenarı profilli silmelerden ibaret bir saçakla sınırlandırılmıştır. Kapı kütesinin ayak, kemer ve kemer köşeliklerindeki bütün yüzeyler oyularak kabartılmış süsleme programına sahiptir. Süslemenin esasını kıvrım dal ve yapraklardan oluşan bitkisel motifler teşkil eder. Ayaklardaki süslemeler bordürlerin üst kenarında birer palmetle son bulur. Ayrıca başlıkların ön yüzlerinde küçük birer rozet ile başlık silmesinin alt kenarında, burmalı bir silme görülmektedir. Kemer kilit taşına altı kollu yıldız çiçeği ile bunun hemen altına da ince profillerle konturlanan bir hilal yerleştirilerek adeta ay-yıldız tasviri işlenmiştir. Süsleme kompozisyonları ince profillerle çerçevelenmiştir (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 9. Berrani Camii alt katta bulunan hücrelerin giriş kapı ve pencerelerinden detay.

Fotoğraf 10. Kuzeydoğu cephedeki pencerelerden detay.

Fotoğraf 11. Kuzeydoğu cephe

Fotoğraf 12. Berrani Camii kuzeydoğu kapıdan detay

Güneydoğu cephe daha sade bir görünüşe sahiptir (Fotoğraf 13). Cephe, zeminden yarıya kadar yükselen ve sonradan örüldüğü anlaşılan kalın bir duvarla desteklenmiştir. Cephe yüzeyinde farklı yerlerde eklenen duvar çıkıntıları ve nişler görülür. Duvarı desteklemek için yapıldığı anlaşılan bu asimetrik eklentiler yüzeyde farklılık gösterir. Duvarın alt seviyesinde düzensiz aralıklarla yerleştirilmiş ve fonksiyonları tam olarak belirlenemeyen basit küçük nişler dikkat çekmektedir. Çatı seviyesine yakın konumla yerleştirilmiş tamamı boyuna dikdörtgen dokuz küçük ve iki büyük pencere mevcuttur. İki büyük pencere cephe aksına göre simetrik konumlandırılmıştır. Küçük pencereler ise duvar kenarları ile bu büyük pencereler arasına üçerli olarak simetrik düzenle açılmıştır. Pencerelerin üst kenarları aynı hizada sıralanmıştır.

Fotoğraf 13. Berrani Camii güneydoğu cepheden detay

Güneybatı cephe, görünüş itibarı ile kuzeydoğu cepheyle benzer özellikler sergilemekle birlikte kot farkından dolayı alt kata ait pencere ya da kapı bulunmamaktadır. Bu cephe aynı zamanda kalenin giriş kapısı ile karşı karşıyadır. Cephenin eksenine yaklaşık konumla kare planlı minare kütlesi yer almaktadır. Kütleden itibaren cephede bir kademelenme meydana gelmiştir (Fotoğraf 14). Sıvasız yüzeylerden görülebildiği kadarıyla kesme taş malzemeli olduğu anlaşılan kütle, cami ana kütesinden daha yüksek bir gövdeye sahiptir. Mevcut durumdan anlaşıldığı kadarıyla esasen kaide olan kütle aynı zamanda gövdeyi de teşkil edecek şekilde yükseltilmiş ve üst kenarı basit bir şerefe olarak değerlendirilmiştir. Şerefe kısmı sekizgen planla tasarlanmış ve korkulukları tuğla ile örülmüştür (Fotoğraf 15). Günümüzde yer yer dökülen ve restorasyon nedeniyle üzeri kapatılan ancak eski fotoğraflardan varlığı görülen üst seviyede düz bir silmeyle sınırlanan karo çinilerden oluşan pano dizisi minareyi çepeçevre kuşatmıştır. Şerefeye irtibat, çekirdeği ve basamakları taş malzemeli bir merdivenle sağlanmaktadır. Aynı zamanda minare kapısı da harim mekanına açılmaktadır. Şerefenin asli halinde bu şekilde mi tasarlandığı

ya da tarihi belirlenemeyen bir dönemde yıkılıp yeniden mi yapıldığı anlaşılamamaktadır.

Fotoğraf 14. Güneybatı cepheden genel görünüş, (erişim tarihi 10.11.23).
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ar/1/1e/Vue_Casbah_Berrani_Mosque_50.JPG

Fotoğraf 15. Minarenin şerefe kısmından detay

Güneybatı cephe, minare kaidesinden itibaren dik açılı bir kırılma ile kademelenme yapmaktadır. Kaideden itibaren devam eden güneybatı bölümü daha içerlek bir duvar kütesine sahiptir. Ayrıca cephenin kuzeybatı kenarı tekrar küçük bir kırılma ile girintilenmiş ve böylece binanın batı köşesi kısmen kademelendirilmiştir. Cephede ikisi daha içerlek olan güneydoğu bölüm yüzeyinde, ikisi kaide ile aynı düzlemde devam eden duvar yüzeyinde ve biri de kuzeybatı köşedeki kademeli yüzeyde olmak üzere toplam beş pencere mevcuttur. Pencereilerin hepsi boyuna dikdörtgen basit birer açıklığa sahiptir. Güneydoğu uçtaki ilk pencere diğerlerine göre daha büyük boyutludur.

Güneybatı cephede minare kaidesinin hemen kuzeybatı yanında harim ile irtibatı sağlamak üzere yerleştirilmiş bir giriş ünitesi yer almaktadır. Bu giriş ünitesi kuzeydoğu-güneybatı yönünde dikdörtgen planlı, üzeri kirişleme ahşap tavanlı küçük bir hacimden ibarettir. Giriş ünitesi ile kapı açıklığı tamamen beyaz mermer malzemelidir ve boyuna dikdörtgen bir kütle şeklinde düzenlenmiştir (Fotoğraf 16). Kapı, iki yanda duvara bitişik kare kesitli birer ayağa oturan yarım daire kemerli bir açıklığa sahiptir. Ayakların cephe yüzeyinden taşkın başlık ve kaideleri iki kademelidir ve profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kemer ile ayak yüzeyleri ince profillerle konturlanan madalyonlar içerisinde çiçek kabartmaları ile bezenmiştir. Her bir madalyon ince birer şeritle birbirine bağlanarak düğümlenmiştir. Madalyonların arasındaki yüzeylerde boş kalmayacak şekilde yapraklarla dolgulanmıştır. Hem kemer de hem de ayaklardaki bu süsleme kompozisyonu ince silmelerle çerçevelenmiştir. Kapının üst kenarı iki kademeli bir tepelikle taçlandırılmıştır. Tepeliğin ilk ve üst kademesi aşağı doğru daralan ince silmelerden oluşmaktadır. Alttaki kademe üst kenarı fistolu alt kenarı ise inci dizisinden oluşan ince bir şeritle sınırlandırılmış düz yüzeyli geniş bir silme şeklindedir. Kemer ile bu tepeliği tam eksende birbirine bağlayacak şekilde yerleştirilmiş büyük bir kilit taşı dikkat çekmektedir. Yüzeyden taşkın kilit taşına ucu aşağı doğru yönelen yüksek kabartmalı bir akant işlenmiştir. Kilit taşının üst kenarı yine ince silmelerden ibaret küçük bir tepelikle vurgulanmıştır. Kemer köşeliklerinde süsleme kompozisyonuna zenginlik katacak şekilde simetrik konumla işlenmiş birer hilal motifi görülmektedir (Fotoğraf 17). Kapının bu kadar süslü olması kaleye yönelmesinden ve kaleden camiye girişin bu kapıdan sağlamasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde Cezayir Ulusal Eski Eserler ve İslam Sanatları Müzesinde yer alan çini kitabelerden biri vaktiyle bu kapı üzerinde bulunmaktaydı (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 16. Güneybatı kapısından detay.

Fotoğraf 17. Güneybatı kapısından süsleme detayı

Kuzeybatı cephe, yol nedeniyle kısmen kot altında kalmıştır. Cephe, diğerlerine göre daha hareketlidir. Son cemaat yeri cepheye hâkim konumlu, beş açıklıklı bir revak şeklinde düzenlenmiştir (Fotoğraf 18). Revak, cepheye hâkim konumlu olmakla birlikte doğu kenarı arkasındaki üniteden dolayı düz bir duvar

yüzeyi halinde devam eder. Revak, kuzeydoğu ve güneybatı yanlarda duvarlara bitişik birer, arada ise serbest konumlu dört çifte sütuna oturan yarım daire kemerli beş açıklıktan oluşmaktadır. Sütunlar beyaz mermer malzemelidir. Revak kemerlerini taşıyan bu sütunlar, önlü-arkalı birbirine bitişik bir çift halinde ve araları doldurularak yerleştirilmiştir. Gövdeleri burgulu bu sütunlar düz yüzeyli birer kaide ile uçları volütlü kabartmalarla süslü başlıklara sahiptir. Ayrıca kufeki kesme taştan yapılmış, ön ve arka yüzleri düz, doğu ve batı yanları profilli silmelerle hareketlenmiş ikinci birer kaide ve başlık da dikkati çekmektedir (Fotoğraf 19).

Son cemaat yeri kuzeydoğu-güneybatı yönünde dikdörtgen planlı ve üzeri kirişleme ahşap tavanlı bir hacimden ibarettir. Güneybatı duvarında hemen hemen zeminle bitişik, boyuna dikdörtgen bir pencere açıklığı mevcuttur. Bu pencerenin daha önceki fotoğraflardan hareketle sonradan açıldığı rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Mekânın güneybatı köşesi kısmen girintilidir. Bunun güneydoğu yanındaki duvar yüzeyinde dikdörtgen kesitli bir niş bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu kenarında, arkadaki küçük odaya irtibat sağlayan yarım daire kesitli küçük bir açıklık bulunur. Bu açıklığın önüne, buna bitişik olmak üzere yarım daire kemerli ve oldukça zengin alçı süslemelere sahip bir kemer kütlesi yerleştirilmiştir (Fotoğraf 20). Yayı zikzaklı yivlerle biçimlendirilen kemer, iki yanda kamış örgülü ve alçı kaplamalı birer sütuna oturmaktadır. Sütunlar mevcut durum itibarı ile çimento harcı kullanılarak yenilenmiş prizmal birer kaideye sahiptir. Başlıklar dahil olmak üzere kemer ve kemerin yukarısındaki tavana kadar yükselen duvar yüzeyinde alçıdan kalıplama tekniğiyle yapılmış yoğun bir bitkisel süsleme programı görülür. Dekoratif kemerin yukarısındaki duvar yüzeyine yan yana sıralanmış yarım daire kemerli üç pano içerisine ajur tekniği kullanılarak yapılmış geometrik ve bitkisel süslemeli şebekeler kompozisyonun ana unsurunu teşkil etmiştir. Bu panolardan ortadaki iri birer palmet ve rumilerden oluşmakta iken yandakilerde altlı üstlü yerleştirilmiş çok kollu büyük birer yıldız motifinden meydana gelir. Sütun başlıkları, kemer, kemer köşelikleri, panolar ve bunların duvarlara bitişen kenarları, yüzeyinde yine çoğunlukla palmet, rumi ve kıvrım dalların yer aldığı bordürlerle çerçevelenmiştir. Kemer köşeliklerine ayrıca merkezi konumla sekiz kollu birer çiçek motifi işlenmiştir. Dekoratif kemerin hemen yukarısında diğerlerinden farklı olarak araları yine bitkisel süslemeli “*Kelime-i tevhid*” yazan bir bordür uzanır. Süsleme programının en üstündeki mukarnaslı bir bordürle duvar sınırlanmıştır (Fotoğraf 21).

Fotoğraf 18. Son cemaat yerinden genel görünüş.

Fotoğraf 19. Son cemaat yerindeki sütun detayı.

Fotoğraf 20. Son cemaat yerindeki kemer kütlesi

Fotoğraf 21. Son cemaat yerindeki kemer kütlesinden süsleme detayı

Son cemaat yerinin kuzeydoğu yanında, dekoratif süslemeli kapı açıklığından geçilen ve muhtemelen cami görevlilerine ait bir oda mevcuttur. Bu oda kare planlı, kirişleme ahşap tavanlı küçük bir mekandır. Kuzeybatı duvarında eksenden güneybatıya kaydırılmış küçük bir niş mevcuttur. Kuzeydoğu duvarının güneydoğu ucunda ise pencere açıklığı yer alır. Duvarlar sıvalı ve beyaz badanalı sade bir görünüşe sahiptir. Son cemaat yeri ile harim mekânı arasında üç bölümlü bir düzenleme mevcuttur. Bu düzenleme içerisinde kuzeydoğu ve güneybatı yanlarda birer oda yer almaktadır (Fotoğraf 22). Odalara çift kanatlı her birinin yüzeyi enine ve boyuna geometrik panolara ayrılmış ahşap bir kapıyla geçiş sağlanır. Panoların yüzeyleri de baklava dilimleriyle hareketlendirilmiştir. Güneybatıdaki odanın kapısı, karşısındakiyle benzer özellikler taşır. Ancak kuzeydoğudaki kapı açıklığının çevresi örüldüğü için daha dardır. Bu odalardan kuzeydoğu kenardaki kuzeybatı-güneydoğu, güneybatı kenardaki ise kuzeydoğu-güneybatı yönünde dikdörtgen planlıdır. Her ikisi de kirişleme ahşap tavanlı bu odalar caminin müstemilatı olarak kullanılmaktadır. Güneybatı yandaki odanın kuzeybatı ve güneydoğu duvarlarında karşılıklı simetrik yerleştirilmiş ikişer kapı mevcuttur. Ayrıca bu odanın güneybatı duvarında iki pencere yer almaktadır. Ortada yer alan, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bölüm daha büyük bir hacme sahiptir ve esasen harime geçiş ünitesi niteliğindedir. Bu ünitenin kuzeydoğu ve güneybatı köşelerine küçük birer sütun yerleştirilmiştir. Sütunlar silmeli silindirik birer kaide ile uçları volütlü birer sütun başlığına sahiptir. Başlıkların da üzerinde kandillik olarak kullanılması muhtemel ince ikişer levhadan ibaret birer konsol yer almaktadır (Fotoğraf 23). Buradaki boyuna dikdörtgen büyük bir açıklıktan harim mekanına geçilir (Fotoğraf 24).

Fotoğraf 22. Harimden kuzeybatı bölümüne genel bakış

Fotoğraf 23. Harime geçiše sađlayan bölümde bulunan sütunçeden detay

Fotoğraf 24. Kuzeybatıdan harime genel bakış

Harim, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikdörtgen planlı ve kirişleme ahşap tavanlı bir mekandır. Mihraba paralel uzanan, yarım daire kemerli üç sıra sütunla dört sahna ayrılmıştır. Her sırada tamamı mermer malzemeli dörder sütun mevcuttur. Sütunlar profilli birer başlık ile kaidelere sahiptir. Ayrıca her kemer birbirine ahşap gergilerle bağlanmıştır. Kuzeybatıdaki sahnın diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur (Fotoğraf 24).

Duvarlar çimento harcı ile sıvalı ve beyaz badanalı son derece sadece görünüşlü düz yüzeylerden ibarettir. Pencere dış kütledeki aynı düzen ve görünüşü sergilemekle birlikte bunlardan güneybatı duvarın güneydoğu yanındaki pencere farklı bir görünüş sergiler. Pencere açıklıklarından güneybatı duvarın güneydoğu kenarındaki hariç hepsi dış kütledeki ile aynı görünüşü yansıtır. Güneybatı duvarın güneydoğu kenarındaki pencere ise dış kütlede boyuna dikdörtgen bir açıklık şeklinde biçimlenir. Harime yönelen yüzeyi burmalı bir sütünce ile ikiye ayrılan kaş kemerli ikiz pencere şeklinde düzenlenmiştir. Kemer ayrıca üzengileri "S" şeklinde biçimlendirilmiş birer konsola oturtulmuştur. Sütünce silmeli birer başlık ve kaideye sahiptir. Başlık kısmı sırasıyla ön yüzü düz, alt kenarı iç bükey kavisli ve daha geniş düz yüzeyli ince bir silmeyle biçimlendirmiştir. Silmelerin altındaki yüzey ise dışa ve yukarı bakan uçları volütlü birer C kabartması ve bunun alt yandaki başlığın en alt kısmı ise akant yaprakları ile hareketlendirilmiş profil silmelerle

biçimlenmiştir. Kaide üst kenarı yüzeyleri silindirik bir silmeyle sonuçlanan kübik bir kütleden ibarettir. Sütunçe, biri ince biri kalın olmak üzere birbirine dolanarak aşağıdan yukarı yükselen silmeler halinde burgulu gövdeye sahiptir (Fotoğraf 25).

Fotoğraf 25. Harim güneybatı duvarındaki ikiz pencereden detay

Kuzeydoğu yanda kuzeybatı kenara yakın konumla dış kütledeki giriş ünitesine irtibatı sağlayan boyuna dikdörtgen bir kapı açıklığı yer alır. Kapı açıklığının hemen etrafında sıvasız yüzeylerde kesme taş malzemeli yarım daire kemerli yüzeyel bir niş dikkati çekmektedir. Bu da kapı açıklığının asli hâlinde esasen yarım daire kemerli açıklık şeklinde olduğunu düşündürmektedir (Fotoğraf 26). Güneybatı duvarda kuzeybatı kenara yakın konumla yarım daire kemerli iki kapı açıklığı mevcuttur. Bu açıklıklardan kuzeybatı uçtaki giriş ünitesine, güneydoğusundaki ise minareye irtibatı sağlamaktadır (Fotoğraf 27). Güneydoğu duvarda boyuna dikdörtgen üç dolap nişi mevcuttur. Mihrabın güneybatısında alt seviyede diğerlerine göre daha büyük dikdörtgen kesitli, çinisiz-düz sıvalı ve boyalı düz lentolu niş açılmıştır. Nişlerden her iki

kenardakinin yüzeyleri, bitkisel süslemeli küçük kare levhalar halindeki çinilerle kaplanmıştır (Fotoğraf 28). Ayrıca her ikisinin önünde iki mermer sütuna oturan mızrakucu formlu dekoratif birer kemer kütsesi bulunmakla birlikte kuzeydoğudakinin kemeri günümüze ulaşamamıştır. Sütunlar burgulu gövdelerle volütlü başlıklara ve silmeli kaidelere sahiptir. Güneybatıdaki kemerin yüzeyi de giriş ünitesinin kuzeydoğu yanındaki kemerde olduğu gibi yoğun bitkisel süslemeye sahiptir (Fotoğraf 29). Ayrıca kemerin iç kenarı dilimlerle, üzengileri ise C ve S kıvrımlı profillerle hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 30).

Mihrap, güneydoğu duvar eksenine yerleştirilmiş, atnalı kemerli dilimli kavsaralı yarım daire bir niş şeklindedir. Nişin birbirine bakan her iki kenarına mermer malzemeli, silmeli başlık ve kaidelere sahip birer sütun yerleştirilmiş ve kemer üzengileri de bu başlıklara oturtulmuştur. Kemer üzengileri C ve S kıvrımlı profillere sahiptir. Kavsara alçı malzemeye dolgulanmış sekiz dilimli bir görünüş sergiler (31).

Harim tavanının Ocak 2016 yılında çökmesiyle yeniden restorasyona başlanmıştır. Eserde mahfil, minber ve vaiz kürsüsü bulunmamaktadır.

Fotoğraf 26. Kuzeydoğu kanattaki giriş kapısı

Fotoğraf 27. Güneybatı kanattaki girişten ve minare kapsından detay

Fotoğraf 28. Güneydoğu kanadın kuzeydoğu köşesinde bulunan çini kaplı niş

Fotoğraf 29. Güneydoğu kanadın güneybatı köşesinde bulunan kemer kütesinin genel görüntüsü

Fotoğraf 30. Güneydoğu kanadın güneybatı köşesinde bulunan kemer kütesinden detay

Fotoğraf 31. Mihrap

Değerlendirme ve Sonuç

Cezayir’in Osmanlı Devleti’ne bağlı olduğu dönemde inşa edilen camilerin Anadolu örnekleriyle olan benzerlikleri dikkati çeker. Mimarideki etkileşim plan, kütle, malzeme-teknik, süsleme, mimari form ve biçimlerde karşımıza çıkar. İnşa edilen yeni camiler daha çok Anadolu’dan Cezayir’e göç eden Hanefi mezhebine mensup Türkler içindir ve var olan camiler maliki mezhebindeki yerel halk tarafından kullanılmaktadır. Böylece bu camiler, baninin zevk ve isteklerine göre inşa edilerek Anadolu’daki biçim ve formlar buraya taşınmıştır. Cezayir’deki ilk Osmanlı yapıları hakimiyete bağlı olarak sahil şehirlerindeki limanlara yakın yerlerde yoğunlaşır. Başkent Cezayir’deki Kasbah bölgesinde yerleşim ve mimari sahilden başlayarak kentin içine doğru yayılır. Mostaganem’in Türk hakimiyetine girmesiyle birlikte sahil şeridinde limana yakın kurulan Türk mahallesine bu dönemde Bâb-ı Âli (Ayn Sefra) denilerek imar faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Vahran’ın İspanyollardan alınmasından sonra yoğun bir şekilde imar ve iskân faaliyetine girilmiş ve sahile hâkim tepeye bey sarayı inşa edilmiştir (Dursun, 1993, ss. 497-499; Harekât, 2006, ss. 136-138; Kavas, 2012, ss. 618-619).

Çalışmamızın konusunu oluşturan Berrani Camii, Cezayir’de Osmanlı hakimiyeti döneminde inşa edilen yapılardan biri olarak karşımıza çıkar. Yapının banisi ve inşa tarihiyle ilgili bilgiler veren kitabesi sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Cami birçok onarım geçirmiş ve farklı dönemlerde başka amaçlar için kullanılmıştır. Eser, 1830 yılında Fransız hakimiyetinin başlamasıyla birlikte 1830-1839 yılları arasında Fransız askerlerinin konakladığı askeri kışla olarak kullanılmıştır. 1839 yılında “Saint Croix” veya “Kutsal Haç” adını alarak Katolik kilisesine dönüştürülmüştür (Ben-Hamouche, 2019, s. 1; Hac Saeed, 2015, s. 83; Farhi, 2017, s. 43). İncelememiz sırasında devam eden restorasyon çalışmalarında ahşap tavan örtüsü tamamen yenilenmiştir. Harim kütesinin kuzeybatısında bulunan bölümün sonradan mı eklendiği tam olarak tespit edilememektedir.

Berrani Cami güneydoğu kuzeybatı yönünde dikdörtgen planlı ve mihraba paralel uzanan kemerler silindirik gövdeli mermer sütunlarla taşınır. Üç sütun dizisiyle harim kütesi dört sahına ayrılmıştır. Anadolu’da bu plan farklı dönemlerde birçok yapıda karşımıza çıkar. İlhanlılar döneminde Niğde valisi Seyfettin Sungur Bey, 1335 yılında kendi adını taşıyan bir cami inşa ettirmiştir. Ancak Sungur Bey Camii, büyük bir yangın geçirmiş ve günümüzdeki planı 18. yüzyılda şekillenmiştir. Kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı harim kütesi, doğu batı yönünde mihraba paralel atılım gösteren kemerlerle altı sahına bölünmüştür. Karamanoğulları beyliği döneminde inşa edilen Bor Hacı Hocenti Camisi 1410-1411 yılında inşa edilmiştir. Harim kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı ve mihraba paralel beş ayak dizisiyle altı sahına ayrılmıştır. Karaman’ın Kazımkarabekir ilçesindeki Büyük Cami, 15. yy’da inşa edilmiş ve

kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı harim mihraba paralel uzanan dört sahından oluşur. Konya'nın Ereğli ilçesine bağlı Kutören Kasabası'nda bulunan Kutören Camii, 1897 yılında inşa edilmiştir. Kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı harim mihraba paralel uzanan dört sahından meydana gelir. Sivri kemerler ortalarda serbest sütunlara yanlarda ise duvarlara oturur ve ahşap kirişleme tavanlı bir harim kütesine sahiptir (Gabriel, 1962, ss. 32-41; Öney, 1989, s. 11; Şaman Doğan, 2003, s. 159; Dülgerler, 2006, ss. 28-103; Karpuz, s. 2009, c. 3, ss. 1808-1810).

Berrani Caminin güneybatı duvarının güneydoğu ucuna yakın konumla üst seviyede boyuna dikdörtgen boyutlu bir pencere açıklığı bulunur. Pencere, ortasında bulunan bir sütunçeye oturan iki kaş kemerle/ikiz pencereye dönüştürülmüştür. Aynı düzenleme Anadolu'da farklı yapı türlerinde birçok örnekte karşımıza çıkar. Osmanlı Beyliğinin erken döneminde Bursa'da 1365-1366 yılında inşa edilen Murat Hüdavendigâr Camii üst katının kuzey cephesinde ortadaki sütuna oturan iki kaş kemer ile ikiz pencere düzenlemesi ortaya çıkmıştır. Aynı düzenleme Karamanoğulları Beyliği döneminde inşa edilen 1409-1410 tarihli Niğde Ak Medresenin giriş bölümünde üst seviyedeki galerili kısımda da görülür. Bunun dışında 1417 tarihinde yenilenen Bursa Orhan Camii giriş revakının yanlarındaki iki sivri kemerin ortada sütuna oturduğu ikiz pencere düzenlemesinde görülür (Şaman Doğan, 2001, ss. 212-213; Özbek, 2002, ss. 39-45, 67-75; Aslanapa, 2011, ss. 222-224; Kuyucuoğlu, 2019, ss. 99-101, 159-161).

Cezayir camilerinde alçı, ucuz ve kullanımı kolay olduğu için tercih edilen malzeme olmuştur. Alçı süslemeler, mihraplarda, duvarlarda, kubbe gibi örtü sistemlerinin içlerinde, sütun ve paye gibi taşıyıcıların kaplamasında, kemer ve kirişlerin yüzeylerinde kullanılmıştır. Berrani Camii hariminde bulunan süs kemeri, Anadolu'da benzeri olamayan bir unsur olarak da karşımıza çıkar. Alçı süslemeler kazıma, kalıplama, malakâri ve ajur tekniğinde yapılmıştır. Alçı; ekonomik olmasının yanı sıra zamandan tasarruf ve mermer, taş, çini gibi malzeme yetersizliklerinin sonucunda tercih edilen bir iç dekorasyon malzemesidir. Ancak diğer malzemelerden farklı alçıya bağlı geliştirilmiş bir motif veya kompozisyon düzeni olmayıp tamamen taş ve çini gibi unsurlarda var olan motif ve kompozisyonlar kullanılmaya devam edilmiştir. Anadolu camilerinde alçı malzeme kullanımı, bol ve ucuz malzeme olması nedeniyle oldukça yaygındır. Anadolu'da özellikle küçük boyutlu camilerde alçı malzeme kullanımı yapının farklı yerlerinde görülmekle birlikte genel olarak mihraplarda yoğunlaşmaktadır (Alp, 1995, ss. 32-35; Karaçağ, 2002, ss. 20-21, 287; Aybek, 2011, ss. 15-34).

Mermer malzeme, Cezayir'de Osmanlı döneminde inşa edilen camilerde daha çok mihrap ve taşıyıcılarda görülür. Mihraplar, genel olarak mermer malzemeyle kaplanmıştır. İncelediğimiz yapının mihrabı da mermerdir. Harim

ile son cemaat yeri örtüsünü taşıyan sütunlar da mermer malzemedir. Ayrıca son cemaat yerinde görülen yüzeyi burgulu çifte sütun uygulaması Anadolu’da örneği olmayan bir unsur olarak karşımıza çıkar. Mermer malzeme kullanımı, Anadolu’da zengin mermer yatakları ve erişilmesi kolay bir malzeme olması nedeniyle oldukça yaygındır. Mihrap, 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra cami mimarisinde kullanılmaya başlar ve 14. yüzyıl sonunda kible yönünü belirten bir unsur olarak mimarideki yerini alır. Başta cami olmak üzere mescit, türbe, kervansaray mescidi, medrese, dar-ül huffaz, dar-üz zikr gibi birçok farklı yapı grubunda kible tayini için kullanılmıştır. Anadolu’da harim mekânında girişten sonra doğal bir yön vurgusu içerisinde mihraba yönelim söz konusudur. Birçok yapıda mihrap önü bölümü, harimin diğer örtü unsurlarından farklı olarak kubbeyle örtülerek vurgulanmıştır. Mihrapta malzeme kullanımı bölge ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Bu dönemde Orta Anadolu mihraplarında taş kullanımı yaygınken diğer bölgelerde çini, çini mozaik, ahşap, mermer ve alçı gibi farklı malzeme kullanımları görülür. 15. yüzyıldan başlayarak inşa edilen camilerin çoğunda mihraplar mermer malzemelidir (Öney, 1989, s. 30; Bakır, 2000, ss. 27-31)

Türk dönemi Cezayir mimarisi, üç ana grupta toplanmaktadır. Bunlar dini mimaride camiler, sivil mimaride saraylar ve askeri mimaride kışlalar şeklinde gruplandırılabilir. Bu yapılar, strüktür ve planda abideviliği yakalamaktan ziyade işlevsel ve ekonomik gerçekliğe dayalı dönemin koşullarına göre biçimlenmiştir. Buna bağlı olarak elde edilmesi kolay ve ekonomik, alçı malzemeli süslemeler ve çini karolar oldukça yaygın kullanıma sahiptir. Berrani Cami plan ve strüktür bakımından son derece sade bir görünüme sahipken harimde görülen süs kemerleri ve müştemilat kapısı çevresindeki zengin alçı kompozisyonu dikkati çeker. Ayrıca son cemaat yerindeki helezonik gövdeli çifte sütunlar plastik etki yaratan unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Kaynakça

- Alp, S. (1995). *Ahşap ve Alçı Süslemeciliğinde Çelebi Mehmed Dönemi Süsleme Repertuarı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Aslanapa, O. (2011). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aybek, E. (2011). *Erken Dönem Osmanlı Camilerinde Alçı Süsleme Sanatı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.
- Bakır, Ö. (2000). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ben-Hamouche, M. (2019, Nisan). Berrani Camii. 10.11.2023 tarihinde https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF_%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%8A adresinden erişildi.

- Berrani Camii Konumu. 07.02.2024 tarihinde
<https://www.google.com/maps/place/Mosqu%C3%A9+El+Berrani/@36.7844104,3.0557094,15z/data=!4m6!3m5!1s0x128fb3b60619c1d7:0xc6e43a4c212cf67218m2!3d36.7844104!4d3.0557094!16s%2Fg%2F11kjl1h23?entry=ttu>
 adresinden erişildi.
- Devoulx, A. (1870). Les Édifices Religieux De L'ancien Alger. *Revue Africaine*, XC, 234-237.
- Dursun, D. (1993). Cezayir. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 497-499). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dülgerler, O. N. (2006). *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Farhi, F. (2017). *Osmanlı Döneminde Cezayir'deki Osmanlı Camileri ve Yapıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ziane Achour Üniversitesi. Djelfa.
- Gabriel, A. (1962). *Niğde Türk Anıtları*. Ankara: Bengi Matbaası.
- Hac Saeed, M. (2015). *Osmanlı Döneminde Kasbah Camileri, Tarihi, Rolü ve Mimarisi Yapıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cezayir Achour Üniversitesi. Cezayir.
- Harekât, İ. (2006). Müstegânim. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 32, ss. 136-138). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaçağ, A. (2002). *Beylikler Devri Mimarisinde Alçı Süslemeler: Metin -1*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Karpuz, H. (2009). *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Konya 42, I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kavas, A. (2012). Vehrân. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 618-619). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuyucuoğlu, F. (2019). *Karamanoğulları-Osmanlı Siyasi ve Kültürel İlişkileri: Niğde Ak Medrese* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özbek, Y. (2002). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şaman Doğan, N. (2001). Bursa Murad Hüdavendigar Cami ve Niğde Ak Medresenin Düşündürdükleri. M. Denктаş ve Y. Özbek (Ed.), *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları* içinde (ss. 211-220). Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şaman Doğan, N. (2003). Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 150-166.
- Tütüncü, M. (2013). *Cezayir'de Osmanlı İzleri (1516-1830) 314 Yıllık Osmanlı Hakimiyetinde Cezayir'den Kitabeler, Eserler, Meşhurlar*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

TEKFURDAĞI (RODOSCUK) ÂYÂNI OSMAN AĞA VE MUHALLEFÂTI*

Şeyda Şerife GÜL**

Öz: Bu çalışmada, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar aralıklarla Tekfurdağı (Rodoscuk) âyânlığı görevini yapan Osman Ağa'nın âyânlık süreci ve müsâdere olunan malları ele alınmıştır. Bu çalışmanın âyânlar hakkındaki literatüre Tekirdağ özelinde yapılan bir mikro çalışma ile katkı sağlanması amaçlanmıştır. Osman Ağa'nın âyânlık süreci üç ayrı safhada gerçekleşmiştir. Âyânlığının ilk safhası Ağustos 1793- Mart 1795 tarihleri arasındadır ve bu safhada Osman Ağa yoğun bir faaliyet halinde değildir. Osman Ağa'nın âyânlığının ikinci safhası Ağustos 1798- Mayıs 1800 tarihleri arasındadır ve Midilli Adası'na sürgün edilişiyle sonuçlanmıştır. Tekfurdağı'na döndükten sonra Osman Ağa 20 Temmuz 1802- 6 Temmuz 1806 tarihleri arasında üçüncü kez Tekfurdağı âyânı olarak sahnededir. Osman Ağa'nın muhalefât kaydı 26 Nisan 1808 tarihlidir ve malları müsâdere edilmiştir. Tekfurdağı sabık âyânı Osman Ağa'nın menkul ve gayrimenkul mallarının değeri 50.663 guruştur ve muhalefât kaydında yer aldığı şekliyle *deyn terekesine müsâvî* yani borçları terekesine eşit olarak kaydedilmiştir. Çalışma sonucunda, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde âyânlık yapmış olan Osman Ağa'nın sosyal ve ekonomik hayatından hareketle, söz konusu dönemin mikro düzeyde bir panoraması ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tekfurdağı, âyân, Osman Ağa, muhalefât, müsâdere, Midilli.

Osman Agha the Âyân of Tekfurdağı (Rodoscuk) and His Estate

Abstract: This study examines the ayanship process and confiscated properties of Osman Agha, who served as the notable of Tekfurdağı (Rodoscuk) during irregular intervals from the end of 18th century to the beginning of 19th century. The purpose of this study is to contribute to the literature on notables with a micro study conducted specifically about Tekirdağ. Osman Agha's ayanship took place in three different phases. The first phase of Osman Agha's ayanship was between

* Atıf Bilgisi / Citation: Gül, Ş. Ş. (2025). Tekfurdağı (Rodoscuk) Âyânı Osman Ağa ve Muhalefâtı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 107-128.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 05.01.2024 - 25.11.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama: Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'nde Prof.Dr. Emine Erdoğan Özünlü danışmanlığında yapılan "Nizam-ı Cedid'den Asakir-i Mansure'ye Kadar Tekfurdağ (Tekirdağ)'da İki Ayan: Osman Ağa ve Çelebi Süleyman Ağa" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü doktora öğrencisi.
E-posta: seydaar1992@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8896-9294.

August 1793 and March 1795 when he was not engaging in an intensive activity. The second phase was between August 1798 and May 1800 and it resulted in his exile to Lesbos. After returning to Tekfurdağı, Osman Agha became an âyân of Tekfurdağı for the third time between 20 July 1802 and 6 July 1806. Osman Agha's inheritance record dated April 26, 1808, lists his confiscated properties. The value of the moveable and landed properties of Osman Agha, a former notable of Tekfurdağı, was estimated at 50,663 gurus, and his debts were recorded as equal to his estate. The paper will attempt to provide a micro-level panorama of the period in question, based on the social and economic life of Osman Agha, a notable of the Ottoman Empire in the early 19th century.

Keywords: Tekfurdağı, âyân, Osman Agha, inheritance, confiscation, Lesbos.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel düzeninde mühim değişimlere sahne olan 18. yüzyıl, *âyân çağı* olarak isimlendirilmektedir ve bu tabir yerli ve yabancı tarihçiler arasında umumî bir kabul görmüştür: (Midhat Kemal, 1334; Akdağ, 1963, ss. 51-61; McGowan, 1994, ss. 637-758; Mert, 1999, ss. 174-180; Özdeğer, 2003, ss. 29-42). Âyân sözcüğü Arapça göz manasına gelen ayn sözcüğünün çoğuludur. Âyân kavramı erkân, eşraf ve vücûhla eş anlamlıdır. Âyân bilhassa halkın gözünde itibar ve soy sop bakımından sivrilmiş olan kimseleri tanımlamak amacıyla kullanılan bir tabirdir. İlk İslâm devletlerinde görülen bir müessese olan âyânlık, Anadolu Selçuklu Devleti'nden Osmanlılar'a geçmiştir (Mert, 1991, s. 195; Köprülü ve Uzunçarşılı, 1979, s. 40; Bowen, 1986, s. 778). Albert Hourani, âyân için “yerel ileri gelenler” tabirini kullanmaktadır (Hourani, 1968, s. 48).

18. yüzyıla kadar şehrin nüfuzlu kişileri için âyân ve eşraf ifadesi kullanılmıştır. Nitekim Osmanlı klasik döneminde eşraf ve âyân hakkında yazmış olduğu makalesinde, Özer Ergenç, âyândan birinin şehir kethüdası olarak atandığını, her mahallenin muhtelif ihtiyaçlarını görmek ve bu arada vergisini ödemek amacıyla oluşturulmuş olan “mahalle avârız” akçası vakıflarının ve diğer vakıfların tevliyet ve nezâreti ekseriyetle âyân kişiler aracılığıyla yürütüldüğü şehre gelen gıda maddelerinin ve çeşitli ürünlerin pazar fiyatlarının belirlenmesinde, alıcı ve satıcının mağdur olmaması amacıyla eşraf ve âyândan kişiler kadı ve muhtesibin yanında bulunmakta, halkı ilgilendiren mevzularda, resmî vazifelilerin reâyâ ile münasebetlerinde âyân ve eşrafın mühim vazifesi olduğunu ifade etmektedir. Aynî vergilerin toplanmasında kritik öneme sahip hasat zamanının belirlenmesinde âyân-ı vilâyetin tanıklığı öngörülmekte ve ancak ondan sonra ürünün toplanabileceği ve vergilerin alınabileceği karara bağlanmaktadır. Ülkenin para düzeni, iktisadi yaşamı ve toplumsal ilişkiler ile alakalı mevzularda eşrafla âyânın öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca şehrin muhafaza edilmesi, adaletin sağlanması, şehirdeki her kademeden yöneticiden kanunlara ve şer' e ters düşen davranışta bulunanlar olduğu takdirde, görevden alınmasının sağlanması veya daha yetenekli şahısların vazifelendirilmesi gibi şehir sakinlerinin

hükümdardan talepleri, ekseriyetle âyân ve eşraf tarafından arz edilerek gerçekleştirilmekteydi (Ergenç, 1982, ss. 107-112). Özetle söylemek gerekirse, âyânlar bu dönemde idarî bakımdan herhangi bir nüfuz ve yetkiyi haiz olmasalar da, özellikle devlet otoritesinin taşrada tesisi ve sürdürülebilirliği hususunda yerel idarecilerin mühim yardımcılarıdır. Ayrıca bu dönemde kurumlar, vazifelerini gerektiği gibi yaptıkları için, âyânların toplumdaki nüfuzu yaşadıkları bölge sınırları içerisinde kalmıştır (Mert, 1991, s. 196).

18. yüzyılda âyânlar, kendi bölgelerinde muhassıl, mutasarrıf, voyvoda, mütesellim ve vali gibi vazifeleri uhdesine alarak devamlı olarak yöneticilik yapmaları sonunda yerel hanedanlar haline gelmiş ve bunu yaparken halka zulmetmişler, dolayısıyla “derebeyi ve mütegalibe” olarak anılmaya başlamıştır. Âyân-ı vilâyet olarak da bilinen bu grubun içinde ilmiye mensupları, kapıkulları ve bunların azledilmiş ve emeklileriyle çocukları, esnafın önde gelenleri, tüccar ve mültezimler bulunmaktaydı (Mert, 1991, ss. 195-196). Kısaca belirtmek gerekirse, bulunduğu bölgede vazifeleri, mensup oldukları aile veya şahsi vasıflarından ötürü halkın itibarını kazanmış, sözü dinlenir olan herkes bu tanımlama içerisinde bulunmaktaydı.

Âyân olarak adlandırılan bu zümrelerin zuhuru ve yükselişlerinin sebepleri hususunda çeşitli görüş ve teoriler ortaya konmuştur. Bunlar biri mukâta‘a diğeri çiftlik olmak üzere başlıca iki ana kategoride toplanmış gözükmektedir. Âyânların servet ve kudret kaynağının iki sebebi birleştirerek açıklayan tarihçiler de vardır (Nagata, 1997, s. 5). 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı klasik düzeninde meydana gelen bozulmalar âyân zümresi lehine gerçekleşmiştir. Çünkü âyânların konumları ehemmiyet kazanmaya başlamış ve servet sahibi olmalarıyla birlikte tedrici olarak artmıştır. Murabahacılığın yanında âyânlar iltizam¹ yoluyla iktisadî yönden güçlenmişlerdir. 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına dek iltizamda denenmeye başlanan usul malikâne sistemidir. Bu sistemin gayesi sıklıkla değişen mültezimlerin daha fazla kâr sağlamak amacıyla zarar verdiği vergi kaynağını ihya ve idame etme amacıyla değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamaktır (Genç, 2014, ss. 100-101). Netice itibarıyla, mâlikâneleri elde eden âyân zümresi zenginleşmiş ve servetlerini oğullarına aktararak güçlü hanedanların doğmasına neden olmuşlardır. Aynı dönemde arpalık uygulaması da yaygınlık kazanmıştır. Sefere gitmeleri veya farklı vazifeleri olması hasebiyle kendisine tahsis edilen hasların başında duramayan veya durmayı yeğlemeyen

¹ Mukâta‘a gelirlerin tahsili için uygulanan en yaygın yöntemlerden biri de iltizam usulüdür. İltizam lüzum kökünden türemiştir ve üzerine alma, gerekli sayma, taraf tutma gibi manaları bulunmaktadır. Terim olarak özel bir şahsın devlete ilişkin herhangi bir vergi gelirini toplamayı belli bir senelik ücret mukabilinde üzerine alması manasındadır. Bu işi yapan kişi mültezim olarak adlandırılır. Furuht, ihâle, tevcih, deruhde ve taahhüd tabirleri de iltizamla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bk. (Genç, 2000, ss. 154-158; İnalçık, 1959, ss. 29-46).

beylerbeyiler ve paşalar; kendileri adına haslarının gelirini toplamayla görevlendirilen ve aynı anda onların vekili olarak idare edecek şahısları bu bölgelere göndermeye başlamışlardır. Yani buraların yönetimi için kendilerinin yerine, bir mütesellim veya müsellim bir vekil atamışlardır. Bu kişiler ilk başlarda beylerin veya paşaların kapı halkından kişilerken, kısa zaman sonra bu vazifeler âyânın eline geçmiş ve âyânların taşra idaresinde ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Sonuç olarak, 18. yüzyılda âyânlar, mütesellimlik ve voyvodalık gibi vazifelerini uhdelere almışlar ve taşra idaresini elinde tutan birincil güç olarak sahnededirler (İnalçık, 1977, ss. 30-36).

Âyânlığın ne zaman ortaya çıktığı hususunda ise kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Âyânlığın doğuşuyla ilgili ilk defa 1680'li yıllarda yapılan âyânlık seçimleri ve âyânlığın resmi hale geldiği iddia edilen 1726 tarihi zikredilmektedir. Zira devlet 1726 senesinde sancaklardaki bir takım nüfuzlu hanedanlara derecesine göre bazı idarî yetkiler tanınmış ve böylece âyânlık meşru bir hal almıştır. Ayrıca âyân statüsünün resmileşmesi, taşra iktidar sahiplerinin yönetime katılmalarını sağlayan bir diğer mühim aşama olmuştur (Yaycıoğlu, 2018, s. 569). 18. yüzyılın ortalarına doğru, Bâbüâlî'nin taşradaki gücünün gittikçe azalmasıyla, iyice güçlendikleri görülen âyânların görev ve sorumlulukları da artmış ve âyânlar, merkezî idare için taşrada emirlerin yerine getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca âyân bulunduğu yerin ve devrin koşullarına bağlı olarak reayanın koruyuculuğu, şehir idareciliği ve mütegalibelik gibi farklı rollere de bürünmüştür.

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Tekfurdağı'nda Osmanlı taşra idaresinde Osman Ağa ön plana çıkan âyânlardan biridir. Osman Ağa dağlı eşkıyasının müdafaasında bulunarak Midilli'ye sürgün edilmesine rağmen sürgünden döndükten sonra üçüncü kez âyân olarak sahnede yer almıştır.

Tekfurdağı Âyânı Osman Ağa Hakkında

Tekfurdağı âyânı Osman Ağa'nın ne zaman ve nerede doğduğu hususunda bilgi bulunmamaktadır. Arşiv belgelerinde Osman Ağa'nın devlet hizmetinde görevlendirildiği görülmektedir. Osman Ağa ile ilgili en eski tarihli belge 27 Kasım 1792 (12 Rebûlâhîr 1207) tarihlidir ve bu belgede Tekfurdağı kazasının penbe (pamuk) resminin toplanması vazifesinin Tekfurdağı sakinlerinden olan Dergâh-ı Âli Kapucubaşılarında Osman Ağa'ya bırakıldığı yer almaktadır (BOA. AE.SSLM.III.135-8195-1,2). 7 Aralık 1792 (22 Rebûlâhîr 1207) tarihli başka bir belgede ise, Filibe ve Tatarpazarı ambarlarında toplanan zahirelerin İstanbul'a nakli hususunda zahire kabzına Osman Ağa memur edilmişti (BOA. C.DH. 122-6058).

Osman Ağa'nın âyânlık dönemine dair en eski tarihli belge ise 22 Ağustos 1793 (14 Muharrem 1208) tarihine aittir². Arşiv belgelerinde Osman Ağa'ya ait ilk veriler, Tekfurdağı (Rodoscuk) havalisinde devlet düzenine uygun hareket eden bir âyân görüntüsündedir. Osman Ağa ve Çelebi Süleyman Ağa'nın âyânlık süreçleri iç içe geçmiş durumdadır. Zira 22 Mart 1795 (1 Ramazan 1209) tarihli hükmün şühûdü'l-hâl kısmında *Çelebi Süleyman Ağa* (BOA. RŞS, nr. 7417; 5b/1) âyân olarak yer almaktadır ve Osman Ağa'nın ikinci âyânlık sürecinin başladığı 7 Ağustos 1798 (24 Safer 1213)³ tarihine değin Tekfurdağı âyânıdır. Tekfurdağı sabık âyânı olarak kayıtlarda geçen Osman Ağa'nın 22 Mart 1796 (13 Ramazan 1210) Yeni Han yakınında duhan (tütün) dükkânı bulunmaktaydı⁴.

Osman Ağa, donanmanın kalyonları ve askerin tayinatları için de önemli görevler üstlenmekteydi.⁵ Tekfurdağı İskeleyi'ne bağlı kazaların zahirelerini iskeleye gönderilmesi ve indirilmesi için her sene bir sürsat mübaşiri tayin olunmuştur. 11 Temmuz 1799 (7 Safer 1214) tarihli belgede ordu-yı hümayûn lazımesi için iskelede pişirilmesi istenen mîrî peksimetin pişirilmesi için tertip olunan külliyetli arpanın satın alımı ayrıca sürsat mübaşirliği vazifesini de Osman Ağa yerine getirmekteydi (BOA. AE.SSSL.M.III. 24-1386/1).

Osman Ağa'nın âyânlık vazifesine son veren hadise dağlı isyanları/eşkıyalarıyla alakalıdır. Dağlı isyanları Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa 1791 tarihinde ortaya çıkmıştır. Dağlı isyanları, III. Selim'in saltanatı boyunca sürmüş ve II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında sona ermiştir. Yirmi yıla yakın sürmüş olan, devleti uzun süre uğraştırmış ve yıpratmış olan bu isyanlar, Rumeli'nin düzenini bozmuştur (Özkaya, 2020). 25 Mayıs- 3 Haziran 1800 (Evâil-i Muharrem 1215) tarihli kayda göre, Osman Ağa, dağlı eşkıyasının Tekfurdağı havalisine saldırısında, ahaliyle beraber dağlı eşkıyasını savunmuş, eşkıya tarafına akçe desteğinde bulunmuş ve eşkıyayı cesaretlendirmiştir. Bu nedenlerle Midilli Adası'na sürgün edilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 210/864, s. 106). 18 Haziran 1800 (25 Muharrem 1215) tarihli kayıta ise, Osman Ağa'nın Midilli Adası'na sürgünün acilen olduğu ve yerine âyânlık nizamına uygun birinin seçilmesi istenmiştir (BOA. RŞS. nr. 7422; 50a/1).

² Başkentteki sakinlerin zaruri ihtiyaçları için Tekfurdağı İskeleyi'ne bağlı kazalardan birbiri ardına gelen zahirelerin temiz ve ayıklanmış olarak İstanbul'a yollanması hususundadır Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA). Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iyye sicili nr. 7416; 23b/1). (Bu defterler bundan sonra RŞS, olarak kısaltılacaktır.) Metinde kullanılan şer'iyye sicilleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nde bulunan nüshalar referans alınarak kullanılmıştır.

³ Bk. BOA. RŞS, nr. 7420; 56b/1.

⁴ Bk. BOA. RŞS, nr. 7417; 54b/4.

⁵ Tekfurdağı'nda on bin kantar peksimet pişirilmesine memur edilmesi bunlardan biriydi (BOA. C.AS.1049-46093).

Osman Ağa, Midilli Adası sürgün hayatı devam ederken 13 Haziran-23 Haziran 1800 (Evâhir-i Muharrem 1215) tarihli kayda göre, Limni Adası'nda 37,8 metre uzunluğunda bir fırkateynin inşasına ihtimam ve dikkat eylemesi şartıyla serbest bırakılmıştır (BOA. AE.SSSLM.III.372/21221-1). Osman Ağa'nın fırkateynin inşasında çalışacak nitelikli eleman bulma sorununun, zaman zaman işçiler tarafından sömürülmeye çalışıldığı görülmüştür. Zira, fırkateyn inşası için tayin olunan mühendis, kalfa, dağ mimarı ve burgucu amelelerin tayinatları ve maaşları hususunda canib-i miriden tahsis buyrulan maaşlarını ellerinde olan senedleri göstererek almaları gerekiyordu. Fakat senetlerde belirtilenden fazlasını talep etmek için, senetleri göstermekten kaçındıkları Osman Ağa tarafından şikâyet edilmiştir (Ekinci, 2013, s. 34). Bununla birlikte, Osman Ağa fırkateynin inşasında görevlilerin her bir sınıfına ne miktar maaş tayin buyrulduğu hususunda Başmuhasebeden malumat istemiştir. Osman Ağa'ya tayinat ve maaşları hususunda bilgi verilmiştir (BOA. C.BH. 117/5672-1,2).

Osman Ağa'nın Limni Adasında başka hizmetler bulunduğu dair diğer bazı bilgiler vardır⁶. Osman Ağa'nın 1801'de ihtiyar, alil (hastalıklı) ve muhtaç olmasından dolayı fırkateyn inşasından affını istediği görülmektedir (BOA. C.BH.150/7159-1). Bunun üzerine, 23 Kasım 1801 (17 Receb 1216) tarihli belgeye göre, Osman Ağa görevden azledilmiş, ancak fırkateyn inşasına devam edilmiştir. Bu belgeden hareketle, söz konusu bilginin yanı sıra, bahsi geçen fırkateynin Limni Adası'nda 37,8 metre olarak inşa edilmesinin planlandığı, masrafları için de yedi bin beş yüz gurus ve üç yüz kantar ham demir verildiği tespit edilmiştir (BOA. AE.SSLM.III. 128/7806-1).

15 Ocak 1802 tarihli belgede de Limni Adası'nda fırkateyn inşasına memur olan Tekfurdağı önceki âyânı Osman Ağa'nın af edildiği ve İstanbul'a döndüğü ve yerine sonraki bina emini gelene kadar ahaliden Hacı Halilzade Hacı Mehmed Ağa vekil tayin edildiği görülmektedir (BOA. C.BH.123/5950-1,2,3). Tekfurdağı'na döndükten sonra Osman Ağa'nın üçüncü kez Tekfurdağı âyanlığına getirildiği tespit edilmiştir: 20 Temmuz 1802 (19 Rebülevvel 1217) tarihli hükümde Osman Ağa'ya Dergâh-ı muallâm kapucubaşlarından Tekfurdağı âyanı izzetlü Osman Ağa şeklinde hitap edilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7426; 2b/2). 6 Temmuz 1806 (19 Rebülâhir 1221) tarihli belgenin, Osman Ağa'ya "Tekfurdağı âyanı" olarak hitap edildiği son belge olduğu saptanmıştır (BOA. RŞS, nr. 7427; 182/2).

⁶ 9 Temmuz 1801 (27 Safer 1206) tarihli belgede Osman Ağa, Limni Adası'nda çekirge istilasıyla oluşan kıtlık ve pahalılık nedeniyle, hem işçilerin akvât-ı yevmiyelerine (geçim, rızık) yardım, hem de fukaranın hayır duasını almak için Tekfurdağı'nda bulunan çiftliklerinden iki bin kile hinta (buğday) ve bin kile şairin (arpa) Limni Adası'na nakline müsaade buyrulmasını arzuhalinde yazmıştır (BOA. C.BH. 210/9811).

Osman Ağa'nın Muhallefâtı

Tekfurdağı sabık âyânı Osman Ağa'nın muhallefât bedeli 50.663⁷ guruştur. Osman Ağa'nın muhallefât bedelini hemen hemen aynı dönemde yaşamış ve devlet tarafından malları müsâdere edilmiş olan âyân terekeleriyle karşılaştırmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz. 1742 yılında Akşehir âyânından katlanan Hacı Paşazâde Ahmed Bey'in malları devlet tarafından müsâdere edilmiş ve menkul ve gayrimenkul mallarının değeri 11.602 guruştur (Cevger, 2019, ss. 54-58). 18. yüzyılda Ayıntab şehrinin önde gelen aileler arasında olan Battalzâde ailesinin üçüncü kuşağına mensup olan Osmanlı kaynaklarında "Ayıntab Âyânı" olarak hitap edilen Nuri Mehmed Paşa, 1791 yılında idam edildiğinde devlet tarafından mevcut serveti ve malı mülkü müsâdere edilmiştir. Paşa'nın iki farklı tereke defterinde bulunan servetinin toplamı 16.450 guruştur (Çınar, 2005, ss. 449-452). 18. yüzyılın sonlarında Antalya sancağı âyânı iken mütesellimliğe yükselen Ebubekir Ağa'nın muhallefât defterine göre malları, eşyaları ve nakitleri eksiktir ve toplam muhallefât değeri 38.750 guruştur (Çelik, 2022, s. 151). 1808 tarihli Havza ve Köprü (Gedegra) kazaları âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin Ağa'nın malvarlığı ise 17.527 guruştur (Cezar, 1977, s. 57). Mezkûr âyânların malvarlıkları Osman Ağa'nın malvarlığının yanında oldukça mütevazı kalmıştır. 1814 tarihli Yenişehir (Bursa) âyânı Sarıcaoğlu Osman Ağa'nın dört ayrı defter biçiminde tahrir olunmuş mal varlığına biçilen değer asgarî 173.622,5 guruştur (Küpeli, 2011, s. 260). İştib âyânı ve mübayaacısı Nazırzade Mehmed Ağa'nın 1777 tarihli muhallefâtı ile ilgili olarak, Nazırzade'nin ailesi ilk başta muhallefâtı satın alma konusunda gönülsüz davranmıştır. Daha sonra ise, malların başkalarına satılma ihtimali ortaya çıkınca 220.000 guruş bedel karşılığında muhallefâtı satın almışlardır (Karasu, 2022, s. 2434). Çapanoğulları, 18. yüzyıldan itibaren Bozok bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. 1765'te idam edilen Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın muhallefât değeri 347.466,5 guruş 12 paradır (Polat, 2015, ss. 90-99). 1813'te vefat eden Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın oğlu, Çapanoğlu Süleyman Bey'in muhallefâtı ise 500.000 guruş bedel karşılığında varislerine terk edilmiştir (Polat, 2017, ss. 412-419). 1816 yılında Saruhan Mütesellimi iken vefat eden Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'nın muhallefâtı ise 2.164.391,5 guruştur (Nagata, 1997, s. 177). Yine 1823 yılında idam edilen Edremit âyânı Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın muhallefâtı ise 691.529 guruştur (Faroqhi, 1998, s. 98). Tekfurdağı sabık âyânı Osman Ağa'nın muhallefâtını örnek verilen son altı âyân ile karşılaştırdığımız takdirde Osman Ağa'nın servetinin çok büyük bir meblağa sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Lügatte "geride kalan; geriye bırakılan" manalarındaki muhallef tabirinin çoğul halî olan muhallefât sözcüğü yerine belgelerde tereke (terike) ve metrûkât

⁷ Belgede 50.915 guruş olarak kayıtlıdır. Bk. (BOA. RŞS, nr. 7428; 54b/1).

sözcükleri dahi kullanılmıştır (Özcan, 2020, s. 405). Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve içtimaî tarihi için mühim kaynaklardan biri olan muhalefât, kassam, tereke gibi isimlerle de zikredilen kaynaklar, şer'îyye sicilleri içerisinde dağınık bir halde bulundukları gibi, bazı büyük şehirler için ayrıca tutulmuş seriler biçiminde de bulunabilirlerdi (Barkan, 1966, s. 1). Tereke kaydı ekseriyetle dört ana bölümden oluşmaktadır. Öncelikle vefat eden şahsın ismi, kayıt tarihi, meskûn olduğu mahalle, lakap veya unvanı, mesleği, vazifesi ve vârislerinin isimleri bulunmaktadır. Tereke kaydının ikinci bölümü ise müteveffanın miras bıraktığı malların dökümünü içermektedir. Hayattayken sahip oldukları gayrimenkuller, köleler, ticarî emtia, üretim ve yatırım araçları, kitaplar, ev eşyaları, mutfak araçları, her türlü kişisel eşya, alacakları, nakit mevcutları ve diğer miktarları ve parasal değerleriyle beraber kaydedilmiştir (Bozkurt, 2013, s. 203). Bu bağlamda tereke kayıtları ışığında hem vefat edenlerin yaşamına dair önemli veriler edinilirken hem de belirli bir devirde ve bölgede toplumun çeşitli zümreleri arasındaki servetin dağılımı ve unsurlarının inceleneceği gibi, maddi kültürü oluşturan öğelerin niteliği, hayat, konfor ve lüksün seviyesi, silahların ve elbiselerin çeşitleri ile üretim vasıta ve kapasiteleri, kredi şekilleri gibi önemli konular hakkında da bilgi edinilebilmektedir (Barkan, 1966, s. 2). Tereke kaydının üçüncü bölümünde, borç, vasiyet, resim ve harçlarla, diğer giderler; son bölümde ise varislere taksim olunan miras payları bulunmaktadır (Bozkurt, 2013, s. 203).

26 Nisan 1808 (29 Safer 1223) tarihli hükümde Osman Ağa'nın muhalefât kaydına ulaşılmıştır (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3, 54a/1, 54b/1). Osman Ağa'nın muhalefâtı, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda Rodoscuk Şer'îyye sicillerinde 7428 numaralı defterin 53b/3, 54a/1 ve 54b/1 numaralı sayfalarında bulunmaktadır. Sabık âyân Osman Ağa *bâ emr-i fedâ azm-i bekâ olub* yani tabii bir ölüm hadisesi sonucunda vefat etmiştir. Osman Ağa'nın malları *cânib-i mîrîden zâbt* olunmuştur. Bir diğer ifade ile müsâdere edilmiştir. Bununla beraber, cezalandırma gayesinin görüldüğü belgelerde müsâdere tabirinden ziyade, *cânib-i mîrîden zabt* tabiri kullanılmaktadır (Kalıpçı, 2013, s. 12).

Müsâdere, Arapça “meydana çıkma, olma” anlamındaki “südûr” sözcüğünün “mufâ'ale” veznindedir ve işteşlik belirtir. Ekseriyetle, özel mülkiyetin bir bedel ödenmeksizin, devlet ya da hükümdar adına alınması anlamında kullanıldığı gibi, kanunlarla yasaklanan mal ve eşyaların devlet tarafından zapt edilmesi, manasında da kullanılmıştır (Ünal, 1987, s. 95; Telci, 2007, s. 145). Osmanlı Devleti'nde özellikle Fatih Sultan Mehmed devrinden (1451-1481) itibaren düzenli bir şekilde uygulanan müsâdere 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile yürürlükten kaldırılana kadar dört asır boyunca tatbik edilmiştir (Öğün, 2006, s. 67). Müsâdere, ceza olarak ve ölüm halinde uygulanmıştır. Başlangıçta ihanet, devlet malını zimmetine geçirmek ve asilerin cezalandırılması vb. suçlar

nedeniyle yalnız bir ceza olarak kullanılan müsâdere daha sonra özellikle 16. yüzyıldan itibaren kul sisteminin yerleşmesi sonucunda padişah, devlet hizmetinde bulunanların tabii mirasçısı sayılmağa başlamıştı (Mumcu, 1963, ss. 149-150). Dolayısıyla kişinin Osmanlı padişahının kulu olması, mallarına el konulmasında önemli sebeplerin başında gelmekteydi. Zira kişinin devlet hizmetini ifa etmekle, mevcut serveti ve zenginliğinin kaynağında devlet malı olanların malları müsâdere edilmekteydi (Telci, 2007, s. 147; Başarır, 2016, s. 63). 17. yüzyılın başlarından itibaren devletin iktisadî, idarî ve askerî açıdan yaşadığı sancılı bir dönüşüm neticesinde müsâdere usulü merkezî otoriteye siyasal güç kazandırmanın yanı sıra hazineye gelir sağlamak için uygulanmıştır. Ayrıca bu yüzyılda ulema sınıfı da müsâdere usulü kapsamına alınmıştır (Öğün, 2006, s. 67). 1683’de Avusturya ile başlayan ve 1699’da Karlofça Anlaşmasıyla son bulan 16 yıllık savaş sürecinde ve 1710-1718 Avusturya savaşları sırasında devletin iktisadî sıkıntılarından dolayı müsâdere usulünde önceki devirlere kıyasla büyük bir artış yaşanmıştır (Öğün, 1999, s. 377). Bu gelişmelere paralel olarak 17. yüzyılın sonlarından itibaren “âyân” olarak adlandırılan sınıfın serveti de müsâdere edilmiştir. Yavuz Cezar, gerektiğinde âyânların mahallî otoritelerinden idarî, askerî ve malî hususlarda faydalanan devletin, öldüklerinde âyânlıklarını suç sayarak sağlıklarında onları ya cezalandıramadığı veya cezalandırmak çıkarına ters düştüğü için ölümlerinde muhallefâtlarına el koyarak bir ceza uyguladığını dile getirmektedir (Cezar, 1977, s. 49). Ali Yaycıoğlu, 1760’lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nin büyüyen mali krize karşı aldığı belki de en önemli tedbirlerden biri olarak büyük bir müsâdere uygulaması başlattığını ve bu uygulamanın III. Selim (1789-1806) devrinde doruğa ulaştığını belirtmektedir. Ayrıca Yaycıoğlu, Osmanlı Devleti’nin bu müsâdere dalgasında, ayanın eceliyle ölümünün ardından servet sahibi olması, zenginliğin kaynağının devlet malı olması (serveti mirîden olmağla) gibi gerekçelerin yanı sıra bazı durumlarda isyan, köylülerin bastırılması veya devlete ihanet iddialarıyla ceza hukuku ve isyan hukukuna dayalı başka gerekçeler ürettiğini de ifade etmiştir (Yaycıoğlu, 2012, ss. 26-27). II. Mahmud (1808-1839) devrinde bir âyânın ölümü terekenin devlet tarafından müsâdere edilmesi için yeterli olmuş ve bu dönemde müsâdere usulü âyânların tasfiye sürecinde etkin bir rol oynamıştır (Öğün, 2006, s. 67). Devletin Osman Ağa’nın mallarına el koyma sebebi ne olabilirdi? İncelediğimiz belgelerde çok bariz bir gerekçe belirtilmemekle birlikte, Osman Ağa’nın yaşam öyküsünden hareketle devletin vermiş olduğu bazı görevleri yerine getirmemesi ya da dağlı isyanları sırasında devlete karşı sergilediği yaklaşımdan dolayı devletin mallarını müsâdere etmesinin gerekçeleri olarak ileri sürülebilir.

Malları müsâdere edilecek şahsın cezalandırılma ve yakalanma gibi bir durumu yoksa, eceliyle ölmüşse, Osman Ağa örneğinde olduğu gibi, doğrudan tahrir işiyle vazifeli bir mübâşir atanır, görev tanımı yapılır ve ilgili mahale gönderilirdi (Telci, 2007, s. 151). 26 Nisan 1808 (29 Safer 1223) tarihinde müsâdere işlemi

Tekfurdağı âyânı Çelebi Süleyman Ağa, mübâşir buyrulan “Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn’dan Mehmed Emin Beğ ve Şemseddin Efendi tarafından tayîn edilen çukadârları ve cümle vücûh-ı âhâlî marifetleriyle” gerçekleştirmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3). Sabık âyân Osman Ağa’nın gerek şehir merkezinde ve gerekse Hayrabolu kazasında bütün eşyaları, malları, çiftlikleri, arazisi, hayvanları ve hububatları vs. sahip olduğu her şey ortaya çıkarılıp, tek tek tespit edilip, bilirkişi tarafından benzerine göre takdir edilen kıymeti belirlendikten sonra, borçları ve alacakları da dâhil olmak üzere Der‘aliyye’ye takdim olunmuştur. Muhallefât kaydında yer alan bilgilere göre vârisleri eşi Fatma Hanım, büyük kızı Fatma Hanım ve küçük oğlu İbrahim Bey’dir.

Osman Ağa’nın muhallefât verilerini oluşturan unsurlar ve kıymetlerini şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

Tablo 1. Osman Ağa’nın Muhallefâtının Genel Dağılımı

Muhallefâtın türü	Değeri (guruş)	%
Gayrimenkulleri	41.600	82,11
Cariyeleri	1.200	2,37
Giyim Kuşam	2.912	5,75
Kitapları	60	0,12
Silahları	390	0,77
Hayvanları ve At Takımları	633	1,25
Ev Döşemesi	2.237,50	4,42
Mutfak Eşyaları	841	1,66
Diğerleri	226	0,45
Alacakları	563,5 ⁸	1,11
Tereke Toplamı	50.663 ⁹	100
Borçlar Toplamı	49.405 guruş 33 pare ¹⁰	

⁸ Belgede 583,5 guruş olarak kayıtlıdır. Bk. BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1.

⁹ Belgede 50.915 guruş olarak kayıtlıdır. BOA. RŞS, nr. 7428; 54b/1.

¹⁰ Belgedeki rakamlara göre toplam 50.015,5 guruştur. Bk. BOA. RŞS, nr. 7428; 54b/1.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Tekfurdağı sabık âyânı Osman Ağa'nın menkul ve gayrimenkul mallarının değeri 50.663 guruştur. Osman Ağa'nın muhallefâtının %82,11 gibi çok büyük miktarını gayrimenkulleri oluşturmaktadır. Bunun haricindeki diğer bütün mal varlığı %15,52'lik bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlar sırasıyla %5,75'i giyim kuşam, %4,42'si ev döşemesi, %2,37'si cariyeleri, %1,66'sı mutfak eşyaları, %1,25'i hayvanları ve at takımları, %1,11'i alacakları, %0,77'si silahları, %0,45'i diğerleri ve %0,12'si kitaplarından meydana gelmektedir. Bu tasnif şu şekilde detaylandırılabilir:

1. Gayrimenkulleri

Osman Ağa, Tekfurdağı'nın Câm'i-i Vasat Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Muhallefâtın tespiti sırasında bahsedilen mahallede sınırları belli olan evin dışındaki müstemlatı ile beraber eşi Fatma Hanım'ın olduğu hüccet-i şer'iyye ile belirlenmiş ve kaydedilmiştir. Bu eve 6.250 guruş değer biçilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Ancak Osman Ağa'nın evinin mimari nitelikleri hususunda muhallefât kaydından herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Osman Ağa'nın Tekfurdağı'nda İbrahim Beğ Mahallesi'nde bulunan mahzenine 350 guruş değer biçilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

Osman Ağa'nın muhallefâtı içerisinde kıymet bakımından en büyük kalemi Hayrabolu kazasında bulunan üç adet çiftliği oluşturmaktadır. Osman Ağa'nın Hayrabolu kazasına bağlı Çit köyündeki çiftliği dâhilinde bulunan hayvanları, ekinleri, aletleri ve arazisine toplam tahmini 15.000 guruş değer biçilmiştir. Yine Hayrabolu kazasına bağlı Karayahşi köyündeki çiftliği dâhilinde bulunan hayvanları, ekinleri, aletleri ve arazisine toplam tahmini olarak 10.000 guruş kıymet biçilmiştir. Osman Ağa'nın bir diğer çiftliği Hayrabolu kazasına tâbi Yörgüç köyündeydi ve bu çiftlik dâhilinde bulunan hayvanları, aletleri, ekinleri ve arazisine toplam tahmini olarak 10.000 guruş takdir edilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Fakat Osman Ağa'nın bu çiftliklerinin kaç dönümden oluştuğu, yetiştirilen hububat vs. mahsulün ne olduğu, tarımla alakalı teçhizat ve küçük veya büyükbaş hayvanlarla alakalı teferruatlı bir kayıt bulunmamaktadır.

2. Cariyeleri

Osman Ağa'nın iki tane Fedaî ve Müşerref adlarında zenci cariyesi vardı. Bu cariyelerin terekede yazılan değeri altı yüzer guruşdan toplam 1.200 guruş idi. Ayrıca muhallefâtta Fedaî isimli cariyenin bulunduğu kısma “oğluna hediye eylediği haber virirler” şeklinde şerh düşülmüştür (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

3. Giyim Kuşam

Osman Ağa'ya ait giyim eşyaları bize devrin giyim tarzıyla alakalı bilgi verecektir. Öncelikle Osman Ağa'nın muhallefâtında bulunan kürklerin sayısı dikkat çekicidir. Osman Ağa'nın müsta'mel (kullanılmış) veya köhne (eski) olarak kaydedilmiş olan 18 adet kürkünün toplam değeri 1755 guruştur. Osman

Ağa'nın sahip olduğu bu kürkleri; vaşak, nafe¹¹, samur, pehle¹², kakum¹³, karsak¹⁴ ve sincap gibi hayvanların derilerinden imal edilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3-54a/1). Osman Ağa'nın kürklerini kıymet bakımından incelediğimizde en pahalıları 250'şer guruş değerindeki samur kürk (*müsta'mel biniş samur kürk*) ve nafe kürk (*nafe biniş kürk*) tür (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3). Günümüzde kıyafetin görünen dış kısmı kürk olduğu halde o zaman kürk içte, yani astar gibi kullanılmıştır. Bunun için de kaynaklarda daima kaplı olduğu kumaşın cinsi belirtilerek kaydedilmiştir (Kütükoğlu, 2018, s. 169). Meselâ Osman Ağa'nın kürkleri arasında da çuka¹⁵ kaplı 70 ve 300 guruş değerinde 6 adet kürkü bulunmaktadır. Osman Ağa'nın muhalefât kaydından kürklerini cebe ve biniş gibi kıyafetlerle kullandığı görülmektedir. Ayrıca Osman Ağa'nın köhne ve müsta'mel olarak kaydedilmiş ve vaşak, nafe ve samur kürkünden yapılmış olan toplam değeri 220 guruşa tekabül eden dört adet kayışı da kayda geçmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3).

Muhalefât kaydına anteri olarak kayda geçen 8 adet entarinin toplam değeri 168 guruşa tekabül etmektedir. Entari önden açık, genellikle ayak bileklerine kadar inen ve uzun kollu giysilerdir. Entari mevsimine, giyildiği yere ve giyen şahsın maddi durumuna bağlı olarak değişik kumaş türlerinde olabilmekteydi (Kütükoğlu, 2018, ss. 167-168). Osman Ağa'nın entarileri arasında en değerlisi 35 guruş olan sevâi (Develioğlu, 1992, s. 1133) yani bir çeşit ipekli kumaştan yapılmış olardı. Osman Ağa'nın diğer entarileri ise taraklı¹⁶, işleme, beyaz ve alacalı kumaştandı (BOA. RŞS. nr. 7428; 53b/3-54a/1). Entari adı verilen giysinin üstüne giyilen ve entariye benzeyen kaftanlar da önleri açık, yakasız, boyu uzun üst giysisidir. Kaftanların kolları kısa veya uzun olabilmekteydi. Kaftanlar, Osmanlı kıyafetleri içerisinde önem atfedilen ve daha çok itibarı temsil eden bir giysidir (Görünür ve Ögel, 2006, s. 62). Osman Ağa'nın da 25'er guruş değerinde iki adet alaca kaftanı bulunmaktaydı (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3). Osman Ağa'nın kıyafetleri arasında yer alan kaba kalın kumaştan bilhassa kaba şayaktan dikilmiş olan palto olarak tanımlanan kaput (Koçu, 1969, s. 146) Osman Ağa'nın muhalefâtında *müsta'mel sâye-i kaput ve başlık ve kese* şeklinde kaydedilmiş ve 180 guruş değer biçilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3). Osman

¹¹ Tilki, tavşan samur ve benzeri hayvanların göbek bölgelerinden çıkan kürk adına denmekteydi. Bk. (Pakalın, 1993b, s. 642).

¹² Tilkinin yan bölgesinden çıkan kürktür. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 364).

¹³ Kuzey bölgelerde yaşayan, siyah kuyruklu, sansara benzer, sansara benzer, derisi çok makbul bir hayvan. Bk. (Develioğlu, 1992, s. 580).

¹⁴ Karnı beyaz, tilkiye benzer bir tür hayvan ve ve postu kürk olur. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 1020).

¹⁵ Çuha yahud çuka has yünden dokunmuş kumaş. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 519).

¹⁶ Tarak dişi şeklinde klapdan işlemeli olmasından dolayı taraklı denilmiştir. Bk. (Pakalın, 1972, s. 400).

Ağa'nın kıyafetleri içerisinde şali¹⁷, çuka ve sandallı¹⁸ kumaşlardan yapılmış olan cebe, biniş¹⁹, çakşır²⁰ ve şalvarları 400 guruş değer biçilmiştir. Ayrıca 40 guruş değerindeki müsta'mel 2 adet don ve 3 adet gömlek de kayıtlarda yer almaktadır. Osman Ağa'nın muhallefâtı içerisinde toplam 31 guruş değerinde 8 adet sarı çizmesi, 60 guruş değerinde 5 adet köhne sarığı, 3 guruş değerinde köhne kavuğu, 5 guruş değerindeki gümüş mühür yüzüğü kayıtlara geçirilmişti. Osman Ağa'nın giyim eşyalarının toplam kıymeti 2912 guruşa tekabül etmektedir (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3-54a/1).

4. Kitapları

Osman Ağa'nın muhallefâtında iki adet kitap bulunmaktadır: En'âm-ı Şerîf ve Şifâ-i Şerîf. En'âm-ı Şerîf En'âm sûresinin Yâsîn ve Mülk sûreleriyle beraber bir mecmua halinde yazıldığı bir dini duâ kitabıdır (Işık, 1995, s. 170) ve Osman Ağa'nın muhallefâtında cild 1 şekilde kaydedilen En'âm-ı Şerîf 10 guruş değerindedir. Kadı İyaz'ın Şifâ-i Şerîf (Kandemir, 2010, ss. 134-138) adlı dinî kitabı ise 50 guruş değer biçilmiştir. Osman Ağa'nın kitaplarının toplam kıymeti 60 guruştur (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3). Osman Ağa'nın muhallefâtında sadece iki adet dinî içerikli kitabın bulunması, okuma kültürünün nispeten sınırlı olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

5. Silahları

Osman Ağa'nın muhallefâtı içerisinde ateşli ve kesici silahları mevcuttu. Ateşli silahları içerisinde 20 guruş değerinde bir adet boyly tüfek, 25 guruş değerinde bir adet karabina tüfek ve 20 guruş değerinde iki adet tüfek toplamda 65 guruş değerinde dört adet tüfeği ve 80 guruş değerinde 1 çift simli piştoğ (tabanca) ve 10 guruş değerinde 1 çift kubur vardı. Kesici silahlar içerisinde 30 guruş değerinde 1 adet simli bıçak, 40 guruş değerinde simlice gaddare²¹ ma' topuz²², 5 guruş değerinde frengi gaddare (?) 10 guruş değerinde köhne gaddare ve 150 guruş değerinde 1 adet simli pala yer almaktaydı. Osman Ağa'nın silahlarının toplam kıymeti 390 guruştur (BOA. RŞS, nr.7428; 54a/1).

¹⁷ Kaşmir keçisi kılından yahud tifikten mamul ince bir kumaş. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 766).

¹⁸ İpekli ve pamuklu eski bir kumaş. Bu kumaş yolluydu ve bir yolu ipek, bir yolu pamuktu. Dallı ve benekli olanları da vardı. Bk. (Özen, Mart 1980/1981, s. 331).

¹⁹ Cüppeden daha geniş ve kolları daha uzun olan bir giyecek. Bk. (Pakalın, 1993a, s. 235).

²⁰ Paçaları mestli ve dar bir çeşit şalvar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bk. (Pakalın, 1993a, s. 323).

²¹ Ağır ve her iki yanı keskin bir nevi kılıç. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 962).

²² Uçu tokmaklı sopadan ibaret eski harb aleti. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 890).

6. Hayvanları ve At Koşum Takımları

Osman Ağa'nın kayıtlara geçen 1 adet 60 guruş değerinde kır bargiri, 120 guruş değerinde bir adet camus ineği ve 100 guruş değerinde bir adet kula²³ feresi (atı) vardı. Ayrıca 150 guruş değerinde bir adet koçu²⁴ kayıtlarda yerini almıştır. Zenginlik ve statü göstergesi bir başka eşya çeşidiyse at koşum aletleridir. Binek hayvanlarına ait olan rikâb (üzengi), eğer, başlık, sinebend (göğüs bağı) ve benzeri koşum takımları kayıtlarda yerini almıştır: 10 guruş değerinde 1 çift köhne haleli rikâb, 90 guruş değerinde haleli sinebend ve başlık, 20 guruş değerinde başlık ve sinebend, 3 guruş değerinde köhne dizgin ve kolan, 20 guruş değerinde haleli sinebend ve başlık, 20 guruş değerinde Selanikkari köhne haşe²⁵ ve 40 guruş değerinde eğer takımı Osman Ağa'nın hayvanları ve at koşum takımlarının değeri 633 guruştur (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Görüldüğü üzere, Osman Ağa'nın at koşum aletleri sadeydi ve muhtemelen günlük kullanım içindi.

7. Ev Döşemesi

Ev eşyaları kişinin günlük hayatı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Osman Ağa'nın muhalefâtı içerisinde tekstil ürünlerinin fazlalığı dikkat çekmektedir.

Tereke defterlerinde evin yapısal bir parçası olarak kabul gören sedirler yer almamaktadır. Sedir klasik Osmanlı evinde, odaların en önemli oturma bölümünü meydana getiren ahşap mimarî unsur olarak tanımlanmaktadır (Bozkurt, 2011, s. 250). Bununla birlikte sedirin döşemesini oluşturan yastık, minder, şilte ve mak'ad gibi geleneksel Osmanlı maddi kültür unsurları olan mefruşat çeşitlerinin Osman Ağa'nın muhalefâtında yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca muhalefât kayıt altına alınırken yastık, şilte, mak'ad, minder, keçe, hasır, ihram, kilim ve seccade gibi mefruşat eşyalarının bir arada yazıldığı ve toplam 1568 guruş kıymet biçildiği tespit edilmiştir. Bunlar arasında 109 adet yastığın 63 tanesi kadife, 11 tanesi köhne kadife, 13 tanesi köhne, 7 tanesi beledi²⁶, 6 tanesi köşe, 4 tanesi yeni yüz, 4 tanesi basma ve 1 tanesi de baş yastığı olarak kaydedilmiştir. Bu yastıklar arasından hem minder hem de döşek olarak kullanılabilen şilte Osman Ağa'nın muhalefâtında toplam 16 adetti. Bu şilteler arasında herhangi bir özelliği belirtilmeyen 4 adet şilte, 1 adet santrancı, 2 adet basma, 1 adet basma penbe, 8 adet mak'ad şiltesi bulunmaktaydı. Bununla birlikte bir çeşit minder olan mak'adların sayısı 21 idi ve 3 adet köhne basma mak'ad, 1 adet basma çuka mak'ad, 14 adet çuka mak'ad ve 3 adet müsta'mel çuka mak'ad olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1-54b/1).

²³ Kızıl ile boz renkleri arasında bir renk. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 1112).

²⁴ Eskiden kullanılan arabalardan birinin adıdır. Aslı koçidir. Bk. (Pakalın, 1993b, s. 286).

²⁵ Bu terim hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

²⁶ Bir çeşit yerli kumaş, çit bezi de derler. Bk. (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 301).

Muhallefâtta yer alan minderlerin sayısı 28 idi ve bu minderlerden 13 tanesi memlû (dolu) ve 2 tanesi de sarı minderdi (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1-54b/1). Osmanlı toplumunda yüzyıllardır kullanılan iskemle, Osman Ağa'nın muhallefâtında iki adet köhne iskemle şeklinde bulunmaktaydı. Sedire veya yere serilen yün yaygı olan ihram (Develioğlu, 1992, s. 499) 3 adet olup ikisi köhne ihram olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

Geleneksel Osmanlı maddi kültür unsurlarının başında yer alan kilim, hasır, keçe, seccade ve halı gibi geleneksel yaygılar, odaların tabanını örtmesi, ısı yalıtımının sağlamasının yanı sıra dekoratif amaçlarla da kullanılmıştır (Bozkurt, 2011, s. 278). Osman Ağa'nın muhallefâtında yer döşemesinde kullanılan kilimin sayısı 2 adet olup köhne kilim ve kilim olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Yer döşemesinin bir diğer unsuru olan yünden dövme suretiyle yapılan kumaş olan keçe (Pakalın, 1993b s. 236) 8 adet olup içlerinde 100 guruş değerinde müsta'mel Selânik keçesi en pahalısıydı (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1-54b/1). Yer döşemesinde kullanılan hasır da hasır ve köhne hasır olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Bir evin vazgeçilmez unsurlarından olan halının muhallefâtta yer almaması dikkat çekicidir. Yukarıda ifade edildiği üzere hem yaygı olarak hem de namaz kılmak için kullanılan seccade Osman Ağa'nın muhallefâtında dört adetti. Bu seccadelerden ikisi seccade diğer ikisi de Banaluka'da üretilmiş olup Banaluka seccade ve müsta'mel Banaluka seccade olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1-54b/1). Banaluka'dan gelen bir kumaş türünden imal edilmiş bir seccade olduğu anlaşılmaktadır. Terekeyi maddi kültür göstergeleri olarak değerlendirdiğimizde uzak diyarlardan gelen ürünlerin Tekirdağ gibi bir liman kentinde bulunuyor olması şehrin geniş bir ticaret ağı içerisinde olduğunu göstermektedir. Zira Tekirdağ, hem sarayın hem de İstanbul'un iâşesi için yiyecek ve ham madde sağlayan limanlardan biri olmuş ve Rumeli'den gelen başta hububat olmak üzere çeşitli maddelerin düzenli olarak başkente ulaştırılmasında mühim roller üstlenmiştir (Faroqhi, 1979-1980, ss. 139-154).

Evlerde kullanılan yatak takımları yastık, yorgan, döşek ve çarşaflardan oluşmaktaydı. Osman Ağa'nın muhallefâtında 23 adet yorgan mevcuttu: 1 basma tennure²⁷ yorgan, 15 adet müsta'mel ve köhne olarak kaydedilmiş çarşafıyla beraber yorgan ve 7 adet çarşafıyla kaydedilmiş olan yorgan (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1-54b/1) Osman Ağa'nın yatak eşyaları içerisinde 5 adet döşeği bulunmaktaydı. Bunların ikisi memlû (dolu) beledi döşek ve diğer üçü de beledi döşek olarak kaydedilmiştir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1). Tüm bu eşyalara biçilen değer 385 guruştur.

²⁷ Bu terim hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

Osman Ağa'nın muhallefâtında ev eşyaları arasında 27 tane makrama²⁸ dikkat çekmektedir. Bunların biri çuka köhne makrama kesesi, diğerleri sadece makrama olarak kaydedilmiştir. Makramaların yanı sıra 6 adet havlu, biri köhne berber peşkiri olmak üzere 3 adet peşkir, 2 adet futa (peştamal) 1 adet köhne abdest çukası, iki adet sofra ve köhne basma bohça da muhallefât kaydında geçmektedir. Tüm bu eşyalara biçilen değer 90 guruştur (BOA. RŞS, nr. 7428; 53b/3-54a/1). Osman Ağa'nın muhallefâtında mefruşat eşyası içerisinde yer alan kapı ve pencere perdelerine rastlanılmamıştır.

Osmanlı'daki geleneksel aydınlatma araçları ekseriyetle mum, çıra, şamdan, kandil, fener ve benzeri araçlardan teşekkül etmekteydi (Oral, 2016, s. 9). Osman Ağa'nın muhallefâtında yer alan aydınlatma araçları ise şunlardır: 6 guruş değerinde 2 adet şamdan ve 15 guruş değerinde 2 adet pirinç şamdan, 2,5 guruş değerinde 1 adet köhne fener ve 14 guruş değerinde 1 adet kebir fenerin yanı sıra 12 guruş değerinde yardımcı aydınlatma aleti olarak düşünebileceğimiz bir çift kabarılmış mum sofrası (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

Osman Ağa'nın muhallefât kaydında iki adet saat tespit edilmiştir. Bu saatlerden biri 60 guruş değerindeki pandül saatti. 18. yüzyılda, İngiliz malı pendül (pandül) saat veyahut başka bir deyişle sarkaçlı saatler Osmanlı pazarında en çok tercih edilen tür idi (Yıldız, 2006, s. 936). Diğerisi ise 80 guruş değerinde aviz (asılı) çalar saatti. Ayrıca muhallefâtta âyine olarak kaydedilmiş olan ayna 5 guruş değerindedir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

Osman Ağa'nın ev döşemesi başlığı altındaki bu eşyalarının toplam kıymeti 2.237,5 guruştur. Ayrıca Osman Ağa'nın eşi Fatma Hanım tarafından 7 adet çarşafıyla beraber yorgan, 12 adet kadife yastık, 4 adet köşe yastığı, 8 adet mak'ad şiltesi, 2 adet şilte, 4 adet çuka mak'ad, 4 adet memlû minder, 1 adet keçe, 1 adet seccade alınmıştır (BOA. RŞS, nr. 7428; 54b/1).

8. Mutfak Eşyaları

Osman Ağa'nın muhallefât kaydı mutfak malzemeleri bakımından incelendiğinde, eşyalarının tam olarak kaydedilmediği ortaya çıkmaktadır. Zira Osman Ağa'nın muhallefât kaydında yemek pişirmekte kullanılan tencere vb. gibi temel mutfak araç gereçleri bile kayıtlarda yer almadığı görülmektedir. Osman Ağa'nın evânî-i nuhâs olarak adlandırılan bakırdan mamul mutfak eşyalarına toplam ağırlık cinsinden değeri 164 kıyye 410 guruş değer biçilmiştir (BOA. RŞS, nr.7428; 54a/1). Ancak bu eşyalar hakkında teferruatlı bilgi verilmediği için bunların tür ve işlevleri hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Osman Ağa'nın mutfak eşyaları geleneksel kap-kacaklardan müteşekkildir: 35

²⁸ Makrama, çeşitli amaçlar için kullanılan kalınca bükülmüş ipten dokunmuş olan işlemeli ve sırmalı örtülerdir. İşlemeli destmal, peşkir, havlu ve kenarı işlemeli başörtüsü manasına gelmekte olan ifadedir. Bk. (Pakalın, 1993b, s. 393).

guruş değerinde sim su tası 70 dirhemlik, 100 guruş değerinde yaldızlı sini ve tepsi, 30 guruş değerinde kebir sini, 50 guruş değerinde 3 adet sagir ve kebir mangal, 12 guruş değerinde yol tası, 15 guruş değerinde 1 leğen ve 3 ibrik, 45 guruş değerinde 3 deste bağa hoşab ve taam kaşığı, 10 guruş değerinde kahve güğümü sagir 2 ve kebir 1, 4 guruş değerinde matara ibriği, 3 guruş değerinde kantar ile terazu, 30 guruş değerindeki leğen ve 3 ibrik, 20 guruş değerinde yaldızlı leğen ibrik, 15 guruş değerinde vasat inbik, 3 guruş değerinde kebir lenger kapağı, 1 guruş değerindeki köhne kahve kesesi, 20 guruş değerinde nühas sini ve 5 guruş değerinde su güğümü, 3 guruş değerinde küp. Ayrıca mutfak eşyaları arasında olduğu tahmin edilen ve okuyamadığımız 30 guruş değerinde bir eşya da kayıt altına alınmıştır. Osman Ağa'nın mutfak eşyalarının toplam kıymeti 841 guruşa tekabül etmektedir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

9. Diğerleri

Osman Ağa'nın muhallefâtında tütün içmek amacıyla kullanılan duhân (tütün) çubukları bulunmaktaydı: 2 adet kehribar imameli yasemin ve kiraz çubuğu olarak kayıtlara geçmiştir ve kıymeti 200 guruştur (BOA. RŞS.7428 (1717) nr. 54a). Osman Ağa'nın tütün kullanmış olabileceğini veya misafirlerine ikram etmek amacıyla evinde bulundurduğunu düşündürmektedir. Ayrıca muhallefâtta 17 guruş değerinde 45 galle yün ve 8 guruş değerinde 4 kıyye penbe de bulunmaktaydı (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

10. Borç ve Alacak Meselesi

Osman Ağa'nın muhallefâtının yazılma işlemi tamamlanınca sıra borç ve alacak hesaplarına gelmiştir. Osman Ağa'nın borç senetleri gereğince defterde toplam 583,5 guruş olarak kaydedilmiş olup alacaklıları tek tek hesapladığımızda toplam 563,5²⁹guruş çıkmaktadır. Cedid mahallesinden Acı Zakar'dan 105 guruş, Sırtbeğ (Sırtbey) Köyü ahalisinden 114,5 guruş, Muradlı Köyü'nden Elhac Yakub'dan 40 guruş, Ortaca Köyü'nden Receb oğlu Ahmed Efendi'den 110 guruş, Güvençli Köyü'nden Mustafa Beşe'den 40 guruş, Güvençli Köyü'nden Fazlı oğlu Hasan'dan 84 guruş ve aynı köyden Kara Mustafa'dan 70 guruş alacağı mevcuttur. Fakat hangi amaçla borç verdiği tespit edilememektedir (BOA. RŞS, nr. 7428; 54a/1).

Matlûb sözlükte ikrâz ve idâne olunmuş alacak (Şemseddin Sâmî, 2010, s. 1364) olarak tanımlamaktadır. Osman Ağa'nın muhallefâtının son sayfası bu alacaklarla alakalıdır (BOA. RŞS, nr.7428; 54b/1). Osman Ağa'ya borç verilen ve vakti gelince ödenmesi istenen bu alacaklarının toplamı defterde 50.015,5 guruş olarak kaydedilmiştir. Fakat bu alacaklar tekrar hesapladığında 49.405 guruş 33 paraya tekabül etmekte olup, bunun hesap hatasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Osman Ağa'nın 87 alacaklısı incelediğinde mumcu, sarrac,

²⁹ Belgede 583,5 guruş olarak kayıtlıdır. Bk. BOA. RŞS.7428 (1717) nr. 54a.

kasab, kürkçü, abacı gibi esnaf taifesine, köylerden şahıslara veya ahaliye, mahalle ahalisine, Müslim ve gayrimüslim pek çok kişiye borcu olduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki devrin kayıtları Osman Ağa'nın bu borçlanmasının nedeni konusunda suskun kalmaktadır. Osman Ağa'nın 49.405 gurus 33 para tutarındaki nakdî alacaklılarının 12.039,5 gurus 10 parası, diğer bir ifadeyle %24,37'si gayrimüslimlerdenidir. Bunlar içinde 3.971 gurusluk alacak ile Dilan oğlu Bogoz, 2.224 gurusluk alacak ile Şairiyeci Dimitri başı çekmektedir. Buradan Osman Ağa'nın Müslüman ahalinin yanı sıra gayrimüslim ahali ile de ticaret yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca borç ve alacak meselesi üzerinden dönemin Tekirdağ iktisadi hayatı hakkında bir çıkarımda bulunmak güçtür.

Osman Ağa'nın bu borçları daha sonradan 7429 (1718) numaralı Rodoscuk Şer'iyye sicilindeki hükümlere de konu olmuştur: 21 Cemâziyelâhir 1223 (14 Ağustos 1808) tarihli hüküm Baş muhasebe kalemî hulefâsından Mısırlızade Hafız Mehmed Emin'in Tekfurdağı âyânı müteveffa Osman Ağa zimmetinde 5 bin gurus alacağından 3.862 gurus alacağının teslim olunduğu fakat geriye kalan 1.137 gurus³⁰ alacağı hususu bu hükümlerden sadece biridir (BOA. RŞS, nr. 7429; 30a/2).

Sonuç

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın başlarında Tekfurdağı (Rodoscuk)'nda müteaddit defalar ismi zikredilen Osman Ağa'nın âyânlık süreci ve muhallelât kaydından hareketle malvarlığı, nasıl bir hayat standardına sahip olduğu ve refah düzeyi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mezkûrun hayat standardının ve refah seviyesinin, çağdaşı olan başka bir Tekfurdağı âyânının serveti ile mukayese edildiğinde ortaya çıkması mümkündür. Daha önce de zikredildiği üzere, Osman Ağa ve Çelebi Süleyman Ağa'nın âyânlık süreçleri iç içe geçmiş durumdadır. Tekfurdağı sabık âyânı Çelebi Süleyman Ağa'nın 15 Temmuz 1839 (3 Cemâziyelevvel 1255) tarihli tereke kaydına göre terekesinin toplam değeri 994.790 gurus 32 paradır (BOA. RŞS, nr. 7455; 19b/1). Tekfurdağı sabık âyânı Osman Ağa'nın 26 Nisan 1808 (29 Safer 1223) tarihli muhallelât kaydına göre muhallelâtının toplam değeri ise 50.663 gurusdur. Çelebi Süleyman Ağa'nın terekesinin toplam değeri, Osman Ağa'nın muhallelâtının toplam değerinin yaklaşık 19 katı seviyesindedir. Osman Ağa'nın muhallelâtı, Çelebi Süleyman Ağa'nın tereke kaydıyla karşılaştırıldığında, Osman Ağa'nın servetinin nispeten daha düşük kaldığı görülmüştür. Borçları muhallelâtına eşit olan Osman Ağa'nın eşi ve çocuklarına, kayıtlarda yer aldığı şekliyle, *kendulerine bir nesne kalmayacağı*³¹ belirtilmiştir.

³⁰ Muhallelât kaydında Mısırlızade Emin Efendi'nin 1.138 gurus alacağı yazılıdır.

³¹ 7429 numaralı Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iyye Sicili'ne sayfa numarası verilirken tersten numaralandırıldığı için numaranın olduğu sayfa a yanındaki boş sayfa b olarak numaralandırılmıştır. BOA. RŞS, nr. 7429; 27a/4-27b/1, 29b/6, 36a/1.

Sonuç olarak, Osman Ağa'nın ardında bıraktığı menkul ve gayrimenkul malların listesini sunan bu muhallefât kaydı hem kendi biyografisine hem de devrin Tekfurdağı (Rodoscuk)'nda bulunduğu sosyal statünün yaşam standardına dair mühim detaylar barındırmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA., Ali Emîrî Tasnifi Selim III (AE.SSLM.III.), 135-8195-1,2; 24-1386/1; 372/21221-1; 128/7806-1
- BOA., Cevdet Askeriye Tasnifi (C.AS), 1049-46093
- BOA., Cevdet Bahriye Tasnifi (C.BH), 150/7159-1; 210/9811; 123/5950-1,2,3 117/5672-1,2
- BOA., Cevdet Dahiliye Tasnifi (C.DH), 122-6058
- BOA., Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d.), 210
- BOA., Rodoscuk Şer'iyeye Sicilleri (RŞS), Sicil No: 7416; 7417; 7420; 7422; 7426; 7427; 7428; 7429

Diğer Kaynaklar ve İncelemeler

- Akdağ, M. (1963). Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 51-61.
- Barkan, Ö. L. (1966). Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659). *Belgeler*, 3(5-6), 1-479.
- Başarır, Ö. (2016). Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbakir Voyvodalarının Terekeleri. *Belleten*, 80(287), 59-84.
- Bowen, H. (1986). *A 'yân. EI*, 1. Leiden: Brill. 778.
- Bozkurt, F. (2011). *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)* (Basılmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Bozkurt, F. (2013). Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(22), 193-229.
- Cevger, G. (2019). Akşehir Âyanı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in Terekesi. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(1), 52-62.
- Cezar, Y. (1977). Bir Âyanın Muhallefâtı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi). *Belleten*, 41(161), 41-78.
- Çelik, M. (2022). XVIII. Yüzyılın Sonlarında Bir Muhallefâtın Müsâdere Süreci: Antalya Sancağı Mütessellimi Ebubekir Paşa. *Turcology Research*, 73, 146-156.

- Çınar, H. (2005). 18. Yüzyılda Ayıntab'da Bir Yerel Gücün Yükselişi ve Düşüşü: Battalzâdeler (Battaloğulları). *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. II, Kısım: I, ss. 431-453). Ankara.
- Develioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ekinci, İ. (2013). Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik. *Karadeniz Araştırmaları*, 37, 15-49.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klâsik Dönemindeki <<Eşraf ve A'yan>> Üzerine Bazı Bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları*, 3(3), 105-118.
- Farooqi, S. (1979-1980). İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı (16-17. Yüzyıllar). *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-1980 Özel Sayısı), 139-154.
- Farooqi, S. (1998). Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri. Ç. Keyder ve F. Tabak (Ed.), Z. Altok, (Çev.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde (ss. 82-100). İstanbul.
- Genç, M. (2000). İltizam. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 22, ss. 154-158). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Görünür, L. ve Ögel, S. (2006). Osmanlı Kaftanları İle Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları. *İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 59-68.
- Hourani, A. (1968). Ottoman Reform and the Politics of Notables. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Ed.), *Beginings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century* içinde (ss. 41-68). Chicago.
- Işık, E. (1995). En'âm Sûresi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 11, ss. 169-170). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalçık, H. (1959). İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1, 29-46.
- İnalçık, H. (1977). Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration. T. Naff ve R. Own (Ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde (ss. 27-52). London.
- Kalıpcı, M. E. (2013). *Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Müsadere Kurumu* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Kandemir, M. Y. (2010). eş-Şifâ. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 39, ss. 134-138). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karasu, N. Y. (2022). XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Müsadere Süreci (Nazırzade Mehmed Ağa Örneği). *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(4), 2425-2437.

- Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. F. ve Uzunçarşılı, İ. H. (1979). Âyan. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 40-42). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Küpeli, Ö. (2011). Yenişehir (Bursa) Âyanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefâtı. *History Studies*, 3(3), 245-263.
- Kütükoğlu, M. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McGowan, B. (1994). The Age of the Ayans, 1699-1812. H. İnalcık and D. Quataert (Ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1600-1914* içinde (ss. 637-758). Cambridge.
- Mert, Ö. (1991). Âyan. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 195-198). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mert, Ö. (1999). Osmanlı Devleti Tarihinde Âyanlık Dönemi. G. Eren (Ed.), *Osmanlı* içinde (C. 4, ss. 174-180). Ankara.
- Midhat Kemal. (1334). *Ayanlar Devrinde Bolu*. Bolu: Bolu Matbaası.
- Mumcu, A. (1963). *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*. Ankara: Ajans-Türk Matbaası.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Oral, Ö. (2016). *Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İthal İç Mekân Aydınlatma Eşyaları: 19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Öğün, T. (1999). Osmanlı Devleti'nde Müsâdere Uygulamaları. *Osmanlı* içinde (C. 6, ss. 371-383). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Öğün, T. (2006). Müsâdere- Osmanlılar'da Müsâdere Usulü. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 32, ss. 67-68). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, T. (2020). Muhallefât. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, ss. 405-406). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özdeğer, M. (2003). Ayan Era in the Ottoman Government. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 29-42.
- Özen, M. E. (Mart 1980/1981). Türkçe'de Kumaş Adları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, 291-340.
- Özkaya, Y. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. III). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (1993a). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. I). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pakalın, M. Z. (1993b). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. II). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Polat, S. (2015). Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın Muhallefâtı. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(24), 85-120.
- Polat, S. (2017). *Yenilikçi Bir Âyan: Çapanoğlu Süleyman Bey* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Şemseddin Sâmî. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Telci, C. (2007). Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII(2), 145-166.
- Ünal, M. A. (1987). Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49, 95-111.
- Yaycıoğlu, A. (2012). Wealth, Power and Death: Capital Accumulation and Imperial Seizures in the Ottoman Empire (1453-1839). *Paper Presented at the Conference on New Perspectives in Ottoman Economic History*, 9-10 Kasım 2012. Yale Üniversitesi. 7 Temmuz 2024 tarihinde <http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Yaycioglu%20-%20Wealth%20Death%20and%20Power%20-%20November%202012.pdf> adresinden erişildi.
- Yaycıoğlu, A. (2018). Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk Çatışma mı, Ortaklık mı?. C. Woodhead (Ed.), Gül Çağalı Güven (Çev.), *Osmanlı Dünyası* içinde (ss. 557-578). İstanbul.
- Yıldız, N. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu. *Belleten*, 70(259), 919-962.

SELANİK'TE BULGAR TERÖRÜ: GEMİCİLER VE TERÖR EYLEMLERİ*

Arzu ERMAN**

Öz: Makedonya bölgesi, 1879 Berlin Antlaşması ile reform yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Ancak etnik ve dini bileşenlerinin çeşitliliği nedeniyle kozmopolit bir nüfusa sahip bu bölge, tarihsel hak iddiaları nedeniyle Balkan milletlerinin kendi topraklarına dahil etmek istediği bir çatışma alanı hâline gelmiştir. Kendilerine *Gemiciler* adını veren bir grup Bulgar anarşist, uluslararası kamuoyunun dikkatini Makedonya'ya çekerek bir Avrupa müdahalesi sağlamak için bölgenin belli başlı şehirlerinde bir dizi terör eylemi gerçekleştirmeyi planlamıştır. Olaylar sonunda Osmanlı yetkililerinin öfkelenerek şehrin Hristiyan halkına karşı toplu bir kıyım gerçekleştirmesinin hedeflendiği bu eylemlerin yeri ve zamanı birkaç kere değişse de son olarak Makedonya'nın en gözde şehri Selanik'te karar kılınmıştır. Buradaki en büyük mücadele Bulgarlar ve Yunanlar arasında yaşanmıştır. Avrupa kapitalizmini simgeleyen Osmanlı Bankası, Fransız gemisi, rıhtım kenarında yer alan kafeler, demiryolları ve şehrin alt yapısının da dahil olduğu pek çok yerde bombalı terör eylemleri düzenlenmiştir. Fakat olaylar, *Gemiciler*'in beklentilerinin aksine dünya kamuoyu tarafından kınanmış ve Bulgarların Makedonya davasına büyük zarar vermiştir. Osmanlı yetkililerin itidalli yaklaşımı halkın şehirde bulunan bütün Bulgarları cezalandırmaya yönelik galeyanının önüne geçmiştir. Terör olaylarının ardından yapılan araştırmalarda suça karışan failler, Osmanlı yetkilileri tarafından en sert şekilde cezalandırılmış ve benzer olayların engellenmesi için ilave tedbirler alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Makedonya, Selanik, Bulgar Terörü, Gemiciler, Osmanlı Bankası.

* Atıf Bilgisi / Citation: Erman, A. (2025). Selanik'te Bulgar Terörü: Gemiciler ve Terör Eylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 129-151.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 02.07.2024 -26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama: Bu çalışma, TÜBİTAK'ın 2219 Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Selanik Makedonya Üniversitesi, Balkan, Slavic and Oriental Studies bölümünde yapmış olduğum araştırmalar çerçevesinde hazırlanmıştır. Çalışmama yapılan katkılarından dolayı Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na teşekkür ederim.

** Dr.Öğr.Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: arzuerman@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3657-0246.

Bulgarian Terror in Thessaloniki: The Sailors and Terror Acts

Abstract: Under the 1879 Treaty of Berlin, the Macedonian region, including the provinces of Thessaloniki, Bitola and Kosovo, was ceded to the Ottoman Empire on condition of reform. However, the cosmopolitan region with diverse ethnic and religious components, become a flashpoint, as Balkan states utilized history and sought to incorporate it into their own territories. To draw international attention to Macedonia and ensure European intervention, a group of Bulgarian anarchists calling themselves *Sailors (Gemici)* planned a series of terrorist attacks in the region's major cities. After many deliberations, the place and time of these actions, aimed at angering the Ottoman authorities and carrying out a massacre against the Christian population of the city, changed several times, until finally it was decided to take place in the most populous Macedonian city, Thessaloniki. The biggest battle was between Bulgarians and Greeks. Terrorist bombings were carried out in many places, including the Ottoman Bank, a symbol of European capitalism, a French cruise ship, quayside cafes, the railway and the city's infrastructure. Contrary to the *Sailors'* expectations, however, the events were condemned by world public opinion and caused great damage to the Bulgarian cause in Macedonia. The moderate approach of the Ottoman authorities prevented the agitated public from punishing all the Bulgarians in the city. In the investigations that followed the terrorist incidents, the Ottoman authorities severely punished the perpetrators and took additional measures to prevent similar incidents.

Keywords: Macedonia, Thessaloniki, Bulgarian Terror, Sailors (Gemicii), Ottoman Bank.

Giriş

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Balkan coğrafyası, kaotik bir ortama sürüklenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Doğu Akdeniz coğrafyasında karşılaştığı siyasi ve ekonomik sorunlar büyük toprak kayıplarını beraberinde getirirken, devlet, aynı zamanda Balkanlardaki Hristiyan halklarının Osmanlı merkezi yönetimine karşı başlattığı bir dizi isyanla da karşılaşmıştır. Ancak bu durum, devletin yüzlerce yıldır gördüğü isyanlardan farklı bir karaktere sahiptir. Nitekim milliyetçi saiklerle başlatılan bu girişimler Sırbistan'ın 1829 yılında özerk olması, 1830'da da Yunanların bağımsızlığını kazanarak müstakil devletlerini kurmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak Balkanlar'daki iç tehditlerin yanı sıra Avusturya ve Rusya'nın da talep ve beklentileri, bölgedeki belirsizliği devam ettirmiştir.

19. yüzyılda Balkanlar'a yönelik Avusturya ve Rusya politikaları birbirinden farklıdır. Rusya, Osmanlı Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmaktan ziyade Balkanlar'da Romanya ve Sırbistan tarzında Hristiyan hükümdarların yönettiği bir dizi özerk devlet yaratmak isterken Avusturya ise Osmanlı Devleti'nin var olan biçimiyle korunmasına özen göstermiştir (Anderson, 2010, ss. 196-197). Zira Rusya, Almanya'dan esinlenerek ulusal kimliğini yenilemekle Orta ve Güney Doğu Avrupa'daki Ortodoks Slav halkların ulus- devlet inşasına yardım

ederek Avrupa'daki konumunu güçlendirebileceğini düşünmektedir. Panslavizm'in desteklenmesinin bir diğer nedeni de jeopolitiktir. Çünkü böylelikle Kırım savaşının sebep olduğu olumsuzluklardan sonra söz konusu Ortodoks Slav halklarla Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin gücünü sınırlayabilecektir. Bunların yanı sıra Panslavist politikanın uygulanmasında bu iki devlet ile çatışma uygun fırsatlar da sunmaktadır. Nitekim 1871'de Alman İmparatorluğu kurulduktan sonra bu politika aracılığıyla Doğu Avrupa'da artan etkisini kontrol altına almanın bir aracı hâline gelmiştir. Ayrıca 1875-76'da Osmanlı yönetimine karşı çıkan Sırp ve Bulgar ayaklanmaları da bu politikanın uygulanması için uygun bir ortam sunmuştur (Hosking, 2019, ss. 429,431). Kısa bir süre sonra Balkanlarda meydana gelen ciddi olaylar neticesinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı çıkmıştır. Rusya'nın Balkanlar'ı aşarak İstanbul önlerine kadar gelmesi üzerine taraflar Ayastefanos Antlaşması¹ ile savaşı sonlandırmıştır. Ancak söz konusu antlaşmanın şartlarına gerek İngiltere gerekse de Avusturya Hükümetleri itiraz etmiştir. Antlaşma ile özellikle Büyük bir Bulgaristan yaratılması, 1876 ve 1877'de Avusturya ve Rusya arasında imzalanan gizli konvansiyon hükümlerine ters düşmektedir. Bu nedenle antlaşma şartları Berlin Kongresi'nde revize edilmiştir (Vernadsky, 2019, ss. 282-283). Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması² ile Osmanlı Devleti'nin Vilayet-i Selâse olarak adlandırdığı kabaca Kosova, Manastır ve Selanik eyaletlerini içeren Makedonya bölgesi, reform yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir. Oluşan yeni siyasi konjonktür, Balkanlar'ın yeni kurulan ulus devletlerine, yayılmacı hedefleri için bir mücadele alanı kazandırırken, bölgede yapılacak düzenlemelerin denetlenmesi ise Osmanlı Devleti üzerindeki dış baskıyı arttırmıştır. Balkan uluslarının, devletleri için tasarladıkları sınırlara ulaşmalarında Makedonya'dan alınacak pay önemlidir. Bölgeyi oluşturan üç vilayetten biri olan Selanik ise Balkanlar'ı Batı'ya bağlayan önemli bir liman kenti olduğu için milliyetçi rekabetin merkezi konumundadır. Fakat Osmanlı Devleti'nin beklenenden daha hızlı bir şekilde dağılma ihtimali, komşu devletlerin bölgeyi paylaşma tehlikesi yaratacağından bu hedef için acele edilmiştir (Çelik, 2019, ss. 36, 40). Söz konusu rekabette özellikle Büyük

¹ Bu antlaşma ile Romanya, Karadağ ve Sırbistan bağımsız olurken, Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı olmak üzere sınırları Tuna'dan Ege Denizi'ne, Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar uzanan özerk bir prenslik hâline getirilmiştir (Gencer, 1991, s. 225).

² Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'ın sınırları daralmış, Doğu Rumeli, Batı Trakya ve Makedonya'yı geri alamamıştır. Doğu Rumeli'de özerk bir yönetim kurulması ve Makedonya'da ıslahat yapılması şartıyla buralar Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Bu nedenle Bulgaristan, Tuna Nehri ile Balkan dağları arasına sıkıştırılırken. Doğu Rumeli, özerk bir eyalet hâline getirilerek Hristiyan bir vali yönetiminde siyasi ve askeri bakımdan Osmanlı egemenliğine bırakılmıştır (Armaoğlu, 2013, s. 516).

Bulgaristan'ın iptali, Bulgar milliyetçileri³ için büyük bir darbe olmuş ve Ayastefanos Antlaşması ile çizilen sınırlar, devletin gerçek sınırı olarak algılanmış ve bu sınırlara ulaşmak milli bir hedef hâline gelmiştir (Jelavich, 2013, s. 396). 1897'de Avusturya ve Rusya arasında yapılan gizli antlaşma ise bölgede çıkacak olaylara yeni bir dinamik kazandırmıştır. Buna göre Avusturya'nın Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'ı ilhak edip, Yanya ve İşkodra Gölü arasındaki alanda bağımsız bir Arnavut Devleti kurup geri kalan yerleri Balkan Devletleri arasında paylaşılması söz konusu olduğu için bu durum 1902 yılından itibaren Sırlar,⁴ Yunanlar ve Bulgarlar arasındaki milliyetçi rekabeti körüklemiştir. Bu nedenle çeteler oluşturulmuş,⁵ propaganda faaliyetlerine girilmiş ve çeşitli şekillerde Avrupa Devletleri'nin dikkati Makedonya üzerine çekilmeye çalışılmıştır (Şıvgın, 2007, s. 83). Bu bağlamda Bulgarlar, 1903 yılında uzun bir hazırlık aşamasından sonra Selanik'te büyük bir terör eylemi düzenleyerek şehrin elektrik santrali, alt yapısı, şehir merkezindeki kafeler, kente ulaşan demiryolları başta olmak üzere Osmanlı Bankası ve limanda demirli Fransız yolcu gemisini bombalamışlardır. Tüm dünyada büyük ses getiren bombalı sabotajlar İlinden

³ Bulgar ulus bilincinin gelişmesinde Fener Rum Patrikhanesi'ne karşı duyulan tepki önemli olmuştur. Zira Patrikhane'nin, Osmanlı Devleti içinde dini ve idari bakımdan çok geniş yetkilere sahip olması Rum milleti içinde Yunanları imtiyazlı bir duruma getirmiştir. Kilise ve manastırlara bağlı okullar dışında başka eğitim kurumunun olmadığı bu idari yapı içinde kiliselerde sadece Yunanca yazılan dini kitaplar okutulmuştur. Ayrıca Bulgaristan ticaretinin de Yunanların elinde olması Bulgarları, milli bir burjuvaziden de mahrum bırakmıştır. Bu nedenle Bulgar milliyetçiliğinin oluşumunda Yunan kültürü ile mücadele son derece mühim olup yeni bir Bulgar burjuvazisinin yaratılması, Bulgar eğitiminin oluşturulması ve Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması Bulgar ulusçuluğunun gelişmesinin aşamaları olarak kabul edilir (İnalçık, 1992, ss. 18-20). Bu bağlamda Otest Paisi adlı rahibin yazdığı eser Bulgar milliyetçiliği adına son derece önemlidir. Bulgarların "Yeniden Doğuş" olarak adlandırdığı Paisi ile başlayan Bulgar milli uyanışı, başka bir rahip olan Sofroni Vrancheski ile devam etmiş ve ilk Bulgar milliyetçileri Sofroni'nin öğrencileri olmuştur. Bunlar dışında Jori Venelin'in "Eski ve Yeni Bulgarlar ve Rusya ile Siyasi ve Dini Münasebetleri" adlı eseri de önemlidir (Burma, 2012, s. 72).

⁴ Sırbistan, Makedonya sorununda Bulgaristan'a nazaran ikincil bir rol oynamıştır. Ortaçağ'da Duşan zamanında Kosova, Sırp Krallığı sınırları içinde olduğu için 19.yüzyılda Sırbistan, buraya talip olarak Makedonya'daki milliyetçi mücadeleye katılmıştır (Saatçi, 2002, s. 112).

⁵ Bulgarların çetecilik faaliyetleri Ortaçağ'dan beri devam eden bir olgu olmakla birlikte Bulgar komitacılığının en yoğun olarak yaşandığı 19.yüzyılda Bulgar çeteciliği 1804-1814 tarihlerinde Sırlarla mücadele şeklinde ortaya çıkmış, 1821 Yunan İsyanı'nda Yunanların yanında yer almış, 1849, 1856 ve 1859'da Vidin ve Niş'teki isyanlara katılmıştır. Söz konusu komitacılık hareketleri 1860'dan itibaren de artarak devam etmiştir (Pehlivan, 2019, s. 13).

isyani⁶ öncesinde yaşanan en ciddi terör olayları olmuştur. Burada sözü edilen bombalama olaylarının hazırlayıcı ve uygulayıcıları kendilerine *Gemiciler* adını veren bir grup Bulgar anarşistidir. Bulgarların Selanik'te yapmış oldukları bu terör eylemlerine ekseriyetle Makedonya Sorunu çerçevesinde yapılan çalışmalarda kısmen değinilmiştir⁷. Ancak söz konusu terör eylemlerinin ortaya çıkışı, grup üyelerinin kimler olduğu ve planlarının ayrıntıları üzerinde durulmamıştır. Genellikle tarih yazımında Makedonya'daki şiddet olayları ve çete faaliyetleri, İinden İsyanları temelinde ele alınmış ve siyaseten etkileri ve sonrasında yaşananlar üzerinde durulmuştur. Oysaki bu çalışmada 1903 yılı bahar ayında Gemiciler terör örgütü tarafından Selanik'te organize edilen terör eylemlerinin failleri ve bu olayların ayrıntılarının yanı sıra sözü edilen suikastların Yunan kamuoyunda nasıl yer aldığı da incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri, dönemin güncel Yunan gazeteleri ile konu ile ilgili yerli ve yabancı literatür üzerinden bir tarih anlatısı oluşturulmuştur.

20. Yüzyıl Başında Selanik

20. yüzyılın başında Osmanlı Balkan coğrafyası içinde Selanik'in şüphesiz çok önemli bir konumu vardır. 1860'larda inşa edilen limanları ve 1873'te ilk bölümü tamamlanan demiryolu, şehrin deniz ve kara üzerinden Avrupa'ya bağlanmasını sağlamıştır (Anastassiadou, 2008, ss. 35-36). Kentin ekonomik öneminin yanı sıra buranın kontrolü Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarının kontrolü anlamına gelmektedir. Selanik, Serez ve Drama olmak üzere üç sancağa ayrılmış olan eyalette, Selanik sancağı da kendi içinde 13 kazaya ayrılmıştır. 1903 yılı başında Selanik Vilayeti'ne Hasan Fehmi Paşa, vali olarak atanmıştır. Burada ayrıca Hayri Paşa'nın komutasında yüz bin asker ile 3. Ordu da bulunmaktadır (Megas, 1994, s. 35). Makedonya, eskiden beri karışık bir nüfusa sahip olmuştur. 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması bölgedeki milliyetçi mücadeleyi farklı bir boyuta taşımıştır. Bulgarlar, İstanbul Patrikhanesi'nin izni olmadan bölgede

⁶ İç Devrimci Örgüt'ün Makedonya'yı Osmanlı egemenliğinden kurtarmak adına çıkartmak istediği genel isyandır. Bu isyan Selanik'te yaşanan terör hadiseleri nedeniyle birkaç kere ertelense de son olarak Aziz İlyas günü'ne (2 Ağustos) denk getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Korkmaz, 2020, ss. 304-333).

⁷ Bu konuda bk. (Saatçi, 2004, s. 52), Ayrıca Şenışık, Selanik'teki bombalama olaylarının kent yapısı üzerindeki değişiklikleri anlattığı çalışmasında şehir ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin değişimi bağlamında bu konudan söz etmiştir. Bk. (Şenışık, 2007, ss. 289-303). Yılmaz, II. Abdülhamid dönemi güvenlik politikaları, uygulamaları ve devletin farklı toplumsal gruplara karşı kendini nasıl koruduğunu incelediği çalışmasında Bulgar terörüne değinmiştir. Bk. (Yılmaz, 2014). Aydın ise Makedonya'da Bulgar komita faaliyetlerini incelediği çalışmasında Selanik'teki bombalama olaylarında Müslüman ve Avrupalıların kullanmış oldukları binaların zarar gördüğünden bahisle ayrıntıya girmeden 1903 yılında çıkan İinden İsyanına odaklanmıştır. Bk. (Aydın, 2019, s. 1597).

pek çok okul ve kilise inşa etmişlerdir (Lazaris, 2014, ss. 9,15). Selanik'te yaşayan Bulgar cemaati, kentin ekonomik gelişmesine paralel olarak 19. yüzyılın sonunda belirgin bir büyüme yaşamıştır. Şehirde Bulgar, Yunan ve Sırp milliyetçi propagandaları yapılmaktadır. Özellikle 1880'de kurulan Selanik Bulgar Lisesi, bu propagandanın en önemli merkezi konumundadır. Bulgar Eksarlığı tarafından yönetilen ancak Sofya tarafından finanse edilen bu lise, yatılı bölümüne bütün Makedonya'nın en iyi öğrencilerini kabul ederek onları birer Bulgar milliyetçisi olarak yetiştirmektedir. Şehirdeki Yunan ve Sırp milliyetçilikleriyle rekabet hâlinde olan Bulgar milliyetçiliği, Osmanlı Devleti'nin siyasi ömrünün sonuna geldiği fikrini aşılayarak çeşitli komiteler kurmuşlardır.⁸ Örneğin Selanik Bulgar Lisesi öğretmenleri 1893 sonbaharında Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün⁹ temellerini atmışlardır (Lory, 2014, ss. 168-170). Adı ve tüzüğü birkaç kere değişikliğe uğrayan bu örgütte değişikliklerin ne zaman ve nasıl yapıldığı ile ilgili bir uzlaşısı yoktur. Bunun dışında Selanik'teki İç Örgüt dışında 1890'larda Sofya'da Yüksek Makedonya Komitesi kurulmuştur (Adanır, 2001, ss. 119,121). 1896'da Selanik'te bulunan İç Örgütün Merkez Komitesi, Makedonya'nın özerkliği için ortak düşman olarak görülen Türk rejimine karşı, birlikte mücadele edilmesi için Makedonya'daki çeşitli halk grupları arasındaki engelleri kaldırarak siyasi otonomi kazanılması için çalışmıştır. Örgüt ayrıca Ermeni örgütlerle de iletişime geçmiş ve İç Örgüt'ün varlığı Osmanlı makamları tarafından ancak 1897 yılı sonuna doğru ortaya çıkarılabilmektedir (Hacısalıhoğlu, 2020, s. 50).

Selanik'te Bulgar Terörü

a. Gemiciler ve Terör Olayları

Tanzimat'tan sonra önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelen Selanik'te Avrupa ülkelerinin siyasi ve ticari yetkilileri bulunmaktaydı. Bu durum, şehirde karışıklık çıkartarak bölgeye bir Avrupa müdahalesini amaçlayan Bulgar çeteleri için uygun bir fırsat yaratmıştır (Pehlivan, 2019, s. 175). Selanik'te yaşanan terör olaylarında 1880 Eylül'ünde kurularak kesintisiz otuz üç yıl faaliyet gösteren Bulgar Lisesi, son derece önemli rol oynamıştır¹⁰. Toplamda 5820 öğrencinin

⁸ Bulgarlar, Bulgaristan'a muhtariyet kazandırmak için ilk olarak 1866'da Bükreş'te Gizli Merkez Bulgar komitesini kurmuştur. 1868'de komitenin önde gelen liderlerinden Rakovski'nin ölümünden sonra örgüt yine Bükreş'te Bulgar Cemiyeti, 1869'da Genç Bulgaristan Cemiyeti ve 1870'te Bulgar İhtilal Merkez Komitesi adı altında faaliyetlerine devam etmiştir (Pehlivan, 2019, ss. 17, 25, 26, 30).

⁹ Büyük Devletlerin Berlin Antlaşması ile kendilerine biçtikleri kadere razı olmayan Bulgarların, 1893 yılında kurdukları bu örgütün başında Goze Delçef, Gyorçe Petrof, Jan Sandanski gibi kişiler bulunuyordu. Bu oluşumun asıl amacı büyük bir ayaklanma ile Makedonya ve Trakya'nın özerkliğinin sağlanmasıydı (Todorov, 1979, s. 88).

¹⁰ Mazarakis'in verdiği bilgilere göre 1900'lerin başında Selanik vilayetinde, 521 Yunan okulunda, 32.534 öğrenci, 787 öğretmen bulunurken 319 Bulgar okulunda, 9. 544

kayıt yaptırdığı bu okuldan sadece 480 kişi mezun olmuştur. 1882'de Eksarhlık tarafından satın alınan okulun öğrencilerinin büyük çoğunluğu Manastır vilayetinden, Üsküp, Trakya ve Bulgaristan'dan gelmiştir. Makedonya İç Devrimci Örgütü ile bağlantılı bazı öğretmenler tarafından yönetilen okulda, öğretmenlerin kışkırtmaları sonucu 7 Şubat 1897'de okulda çıkan öğrenci isyanları neticesinde okul kapanmıştır. Ancak asıl kavga Eksarhlık ile örgüt taraftarları arasında yaşanmış olup bu mücadeleyi Eksarhçılar kazanmıştır. İlerleyen süreçte Makedonya İç Devrimci Örgütü ile anlaşarak yeni cemiyetler kurulmuştur. 1898'in başında bir merkezi Cenevre'de kurulan cemiyetin Rus anarşistleri ile yakın teması olmuştur ve bu oluşum Cenevre dışında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında da terör faaliyetleri düzenleme kararı almıştır. Bu yerlerden birisi de Selanik olmuştur. Özellikle Avrupa şirketlerine karşı terör eylemleri düzenlemek ya da bazı kaçırma olayları ile para koparmayı amaçlayan ve kendilerini *Gemiciler* olarak adlandıran bu grup, Selanik'te ilk olarak söz konusu okulda karışıklık çıkartanlar ile temasa geçmiş ve hızlıca onları örgüte bağlamıştır (Megas, 1994, ss. 47, 51-52). Buradaki hedef, Avrupa kapitalizminin simgelerini hedef alarak Büyük Devletleri, Makedonya'ya müdahale etmeye zorlamaktır. Bu nedenle de öncelikle Avrupalıların semtinde yer alan Osmanlı Bankası'nı (Bank-ı Osmani) hedef almışlardır (Mazower, 2013, s.350). Kırım Savaşı sonrası devletin maliyesinin düzenlenmesi ve Avrupa sermayesinden yararlanması için İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası bir süre sonra İzmir, Beyrut, Selanik gibi yerlerde şubeler açmıştır. 1863'te Fransız sermayesinin de katılmasıyla İngiliz-Fransız ortaklığında bir devlet bankası hâline gelen bankaya 1875 yılında Avusturya sermayesi de katılmıştır (Toprak, 1998, ss. 19-21). Dolayısıyla Avrupa kapitalizminin simgelemesi bakımından Osmanlı Bankası'nın hedef seçilmesi son derece isabetli görünmektedir.

Plan için 1901 Mayıs ayında çalışmalara başlanmıştır. Öncelikle günümüzde Selanik'te Leontos Sofou olarak adlandırılan ve Osmanlı Bankası'nın bulunduğu sokakta ve tam olarak banka binasıyla ara duvarı olan Colombo Oteli'nin girişinin tam karşısında bir dükkân kiralanmış ve burası bir berber dükkânı hâline getirilmiştir. Haziran ayında ise bankanın temellerine doğru yönelen bir tünelin kazılmasına başlanmıştır. Dükkân kısa sürede şehirde bulunan Bulgarların uğrak yeri hâline gelmiştir. Osmanlı güvenlik güçlerinin dikkatini çekmemek için de Türkçe ve Yunanca bilip Bulgarca bilmeyen bir berber burada işe alınmıştır. Böylelikle plan uygulamaya konmuştur. Tünele dinamit koymak amacıyla yaklaşık yüz ila iki yüz kiloya yakın dinamitin Bulgaristan'dan tedarik edilmesine çalışılmıştır; ancak bu gerçekleşmeyince dinamit tedariki için Batum'dan devrimci bir Ermeni örgüt ile anlaşılmıştır. Fakat yolda polis onlardan şüphelenerek takip etmesi ve tutuklanmaları nedeniyle panikleyen grup, bu tüneli

öğrenci, 493 öğretmen bulunurken 21 Sırp okulunda 532 öğrenci ve 52 öğretmen vardır (Mazarakis-Ainian, 2008, s. 9).

mühürleyerek berber dükkânını kapatmıştır. Dolayısıyla İstanbul'da bulunan hiç kimse bankanın patlatılması ile ilgili bu planı öğrenememiştir. 23 Ocak 1901'de Selanik'te Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün silah taşıyan iki üyesinin gözaltına alınarak sorgulanması ile Osmanlı yetkilileri, bu oluşumun faaliyetleri ile ilgili mühim bilgiler elde etmiş ve bu nedenle diğer üyeleri de araştırmaya başlamıştır. Dolayısıyla örgüt üyelerinin bir kısmı yakalanarak müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. İlerleyen süreçte doğru zamanı bekleyen örgüt, Mart 1902'de Cenevre'de Gemiciler'in Selanik ve diğer şehirler için planladıkları eylemleri desteklemeyi kabul eden Sarafof (ya da Saravov) ile buluşmuştur. Ancak Gemiciler, dinamitleri temin etmeden hiçbir eyleme geçmemeye karar vermiştir. Çünkü Sarafof'dan beklenen dinamitler ellerine geçmemiştir. Daha sonradan istenilen dinamitlerin Belçika'dan alınarak Marsilya yoluyla Dedeağaç'a gönderilmesine karar verilmiştir. Bu nedenle Eylül ayındaki terör planlarını revize eden örgüt, Dedeağaç ve Plodviv'de yapılması düşünülen terör olaylarından vazgeçerek dikkatlerini yeniden Selanik üzerinde yoğunlaştırmışlardır (Megas, 1994, ss. 55, 57-59).

Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bilgilerde, Osmanlı yetkililerinin örgütün faaliyetlerini çok sıkı şekilde takip ettiğini görmekteyiz. Örneğin Bulgaristan Komiserliği'nden gelen 4 Ağustos 1902 tarihli (28 Rebülahir 1320) ve 428 numaralı Bulgaristan komiseri Ali Feruh tarafından gönderilen tahriratta, Selanik Bulgar mektebi muallimlerinden Mihal Şarankof ismindeki birinin adı geçen mektep müdürü tarafından Makedonya komitesi reisi Sarafof'a gönderilen bir mektubu taşıdığı ve Sofya'ya gelerek burada söz konusu mektubu Pirançof isimli kimseye verdiği, ve bu esnada cevabının da Osmanlı memurunun eline geçmemesi için Bulgar tüccar vekili Şapof Efendi vasıtasıyla göndermesi hususunda uyarıldığı, belirtilmektedir. Belgede söz konusu durumla ilgili olarak ayrıntılı bilgi gerektiğinden Selanik Vilayet vezirine konuyla ilgili yazı yazıldığı da bildirilmektedir (BOA A. MTZ. (04) / 79/ 93).

Gemicilere destek veren tek üst düzey komiteci olan Sarafof, 1872'de Nevrokop'da dünyaya gelmiş ve Bulgaristan'da büyümüştür. Sofya Askeri Akademisinde eğitim aldıktan sonra 1899'da kendine bir silahlı grup oluşturmuş ve bu grup bir müddet sonra Makedonya İç Devrimci Örgütü'ne katılmıştır. İlerleyen süreçte planlarına kaldıkları yerden devam etmek isteyen örgüt üyeleri yeniden Selanik'e gelerek daha önceden kiraladıkları berber dükkânının iki kapı altında, köşede bir çıkmaz sokakta yeni bir dükkân kiralayarak burayı bir bakkal dükkânı hâline getirmişlerdir. Ardından buranın altından bankaya doğru tünel kazmaya başlamışlardır. Dinamitlerin nakledilmesi büyük bir sorun teşkil etse de Bulgar-Türk sınırından on beş kilometre uzakta bulunan Köstendil'den alınan dinamitler, Bulgar komitecilerinin yardımıyla bir müddet sınır çevresinde bekletilerek 1903 senesi Ocak başında Selanik'e ulaştırılmıştır. Bu esnada 24 Ocak 1903'te Selanik'te Makedon İç Devrimci Örgütü'nün ikinci kongresi Bulgar

okulunun kimya salonunda düzenlenmiştir. Örgüt kurucularının katılmadığı kongrede eylem planlarıyla ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Örneğin, kimileri Gemiciler'e açıktan karşı çıksa da iki yüz yirmi kilo dinamit 10 Şubat 1903'te susam yağı tenekeleri içinde Selanik'e getirilerek 28 Şubat'ta Osmanlı Bankası'nın temellerine yerleştirilmiştir. Altı adet gaz tenekesinden oluşan dinamitin beş tanesi sağa beş tanesi de sola olacak şekilde konmuştur. Ardından bunlar, iki ayrı fitille birbirine bağlanıp ucu da bakkal dükkânının zemin katına uzatılarak duvardaki bir çividen sarkıtılmıştır. Yanlarına konan iki yüz gram dinamitin fitilleri kısa sürede ateşe verilmek üzere hazırlanmıştır. Gemiciler, gece gündüz zemin katta bu fitilleri yakmak için talimat beklemiştir. Ancak, bu gençlerin hep birlikte olması, Yunan gizli servisine hizmet eden Panagiotis Efendi'nin dikkatini çekmiş ve bu birlikteliğin nedenini öğrenmek istemiştir. Nihayetinde bir süre sonra, şehirde Türklere karşı bir sabatoj olacağına dair haberler duyulmaya başlamış ve Osmanlı Bankası, belediye binası gibi kamu binalarındaki muhafız sayısı iki katına çıkartılmıştır. Şehirde bulunan Yahudiler de İtalya ve İngiliz konsolosluklarından koruma talep etmişlerdir. 9 Nisan'da da Selanik Yunanistan konsolosu Evgeniadis, Yunanistan Dışişlerine bir telgraf göndererek şehirdeki son durumu bildirmiştir. 15 Nisan'da aralarında *Le Temps*, *Die Zeit* gibi kimi Avrupa gazeteleri, Devrimci Makedon İç Komitesi'nin Avrupa Türkiye'sinin büyük şehirlerinde saldırı planlandığına dair yazılar yazmıştır. Tam beş yıldır bu anı bekleyen örgüt elemanları Osmanlı bankasını bombalamak dışında Selanik'e gelecek olan bir Fransız ticaret gemisinin patlatılmasını da planlarına dahil etmişlerdir (Megas, 1994, ss. 61-62, 64-65, 67, 70-71).

Osmanlı yetkilileri de bu faaliyetlerin izini sürmeye devam etmiştir. Bulgaristan Komiserliği'nden Komiser Ali'nin 6 Şubat 1903 tarihli Boris Sarafof hakkındaki tahkikatına göre, komite reisi Sarafof, beş gün önce yanında bulunan on sekiz eşkiya ile birlikte Sofya'dan çıkarak Samokov¹¹ tarafından hudut izniyle sınırı geçerek Selanik'e doğru gitmiştir. Burada ayrıca Sarafof ve adamlarının Selanik vilayeti dahilinde olan Vordun karyesinde gizlendiğine dair bir muhbirin haberi de bulunmaktadır. Bu bilgilerin yanı sıra, komiserlikçe yapılan tahkikat neticesinde Sarafof'un Avrupa'ya gitme şüphesiyle Sofya'dan trene bindiği fakat Niş'te inerek Sırbistan yoluyla Vilayet-i Şâhâne'ye geçtiği ya da geçeceğinin anlaşıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır (BOA, Y.MVT. 239/139/1, 8 Zilkadde 1320/ 24 Kanun-i Sani 1318).

Bu olaylar gelişirken, Selanik ise aktif ve zenginlik içindeki bir şehir izlenimini korumaktadır. Gizli toplantılarla, gizli kuryelerle, toplanan paralarla ve patlayıcı nakilleriyle ilgili kesin bir şey ortaya çıkarılamamıştır. Öte yandan zaman zaman saygın bir öğretmen sokağın ortasında öldürülürken bir konsolosluk görevlisi de suikast girişiminden kurtulabilmektedir. Ancak, 1903 senesi İlkbaharında şehir

¹¹ Samakov ya da Samoko, Bulgaristan'ın güney batısında Sofya ili içinde yer alan bir şehirdir.

birden bu yapay sükûnetten çıkmıştır. Nitekim *Guadalquivir* isimli Fransız gemisinin 28 Nisan'da Selanik'ten ayrılmak üzereyken makine dairesinde büyük bir patlama meydana gelmiş ve gemide büyük bir yangın çıkmıştır. Olay limana yakın bir yerde olduğu için herhangi bir can kaybı olmadan gemi tahliye edilmiştir (Lory, 2014, ss. 171-172). Dolayısıyla Gemiciler'in ilk planı gerçekleşmiştir. Örgütün bir gece önce karar verdiği, ikinci terör saldırısının ise Dedeağaç'tan gelecek trene yapılması kararlaştırılmıştır. Bu işi örgüt üyelerinden Metchev, Arson ve Trutchkov üstlenmiştir. Tren, gece saat 9.00 sularında yaklaşık üç yüz yolcusu ile Selanik'e gelirken şehrin dışındaki Merkez Gar ile Küçük İstasyon arasında Gemiciler'in daha önce yerleştirmiş oldukları bombalar patlatılarak trenin ön vagonun camları kırılmıştır. Herhangi bir yaralının olmadığı olayda Papadopoulos isimli Rum makinist, treni raylardan çıkmadan durdurmayı başarmıştır. Konuyla ilgili olarak Dimitris Kalapotakis, sahibi olduğu *Embros* gazetesinde olayları okurlara nakletmiştir. Haberde Selanik'te meydana gelen patlamalardan dolayı çok zor bir gece geçiren şehirde, bu eylemlerin sorumlularının Bulgar komiteciler olduğu ve daha kötü olayların da çok yakında gerçekleşeceği belirtilmiştir. Zira bu eylemin siyasi sonuçları olacaktır. Çünkü Avrupa, bu olaylar nedeniyle Bulgar komitecilere ve Bulgarlara karşı alınacak önlemlerde Türkiye'yi engelleyemeyecektir (Megas, 1994, s. 87). Bu yaşananlardan bir gün sonra 29 Nisan akşamı saat gece 8.30'a doğru şehrin gaza dayalı aydınlatması da boruların sabote edilmesinden kaynaklı olarak sönmüş ve şehir karanlığa bürünmüştür (Lory, 2014, s. 172). Çünkü Metchev ve Trutchkov'un attığı bombalar, gaz variline isabet etmiş ve çıkan yangın yayılmasa da şehir ışıklarının sönmesine neden olmuştur. Olaylar bu şekilde gelişirken, bu sırada sahibinin Leonidas Stefanidis olduğu, 1875'te açılan Beyaz Kule'nin çok yakınında olan Alampra Kahvehanesi'de bulunan Milan Orsov isimli diğer örgüt üyesi, kalabalıkta üzerindeki bombayı patlatmış ve bundan dolayı kahvehanenin 25 yaşındaki garsonu Nikolaos Siatras ölmüş, birkaç müşteri de yaralanmıştır. Aynı saatte *Embros* gazetesi muhabiri Dimitrios Philippidis de sahildeki Orea Ellas isimli kahvehanedeki patlamaları duymuş ve yaşananları gazetede yazmıştır. Eş zamanlı olarak İngiliz Oteli'nin bodrum katında yer alan Nioniou isimli mekân da Bogdanov tarafından bombalanmıştır. Şehirde ışıkların söndüğü dakika Osmanlı Bankası da bombalanmıştır. Bankaya atılan iki adet bombadan biri banka müdürünün penceresine doğru diğeri de çalışanların ofisine isabet etmiş ve bombaların etkisiyle binada çok büyük bir patlama yaşanmış ve banka tamamen yıkılmıştır. Olaylardan sonra Pingov, kaçarken bekçilerin kontrol etmek istemelerine mukavemet ettiği için orada öldürülmüştür. Metchev ve Trutchkov ise Frenk sokağındaki evlerine doğru kaçarken zabıtalara takibine takılmıştır (Megas, 1994, ss. 95-96, 102,106).

Olayların ardından Osmanlı yetkililerinin örgüt üyelerinden Milan Orsov'un peşine düştüğü görülmektedir. Rumeli Vilayeti Genel Müfettişliğinden Divanı Harp Reisi Ferik Edib'in Köprülü Kaymakamlığı'na 8 Mayıs 1903'te gönderdiği

telgrafta Köprülü ahalisinden olup Selanik Acı Yol Mahallesinde kira ile oturan Bulgar cemaat mektebi talebesi on sekiz yaşındaki Milan Orsov'un Bulgar fesatçılarından biri olup, olayların ardından memleketine firar ettiğinin anlaşıldığı belirtilmektedir. Bu nedenle Orsov'un mahallesinde ve çevresinde gerekli incelemelerin gizli ve hızlı bir şekilde yapılması istenmektedir (BOA, TFR.I. AS/3/257/1, 25 Nisan 1319). Selanik Dîvân-ı Harp reisi Ferik Edip Paşa'ya gönderilen 9 Mayıs 1903 tarihli yazıda ise, 8 Mayıs'ta Köprülü'de araştırmalar yapıldığı ancak Milan Orsov isimli bir kişiye rastlanmadığı, kaymakamlığın yazılı cevabından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kişinin başka nerelerde aranması gerektiği sorularak kimliği hakkında daha fazla ayrıntılı açıklamalar istenmektedir (BOA, TFR.I. AS/ 3/257/2, 26 Nisan 1319).

Selanik'te demiryolu hatları üzerine yapılan bombalama eylemlerinin dünya kamuoyunda yankıları Sadâret-i Uzmâ ve Başkitabet'e gönderilen 15 Mayıs 1903 tarihli belgede aktarılmıştır. Özellikle bu eylemlerin bütün dünyada kınandığı ve bunun da bu eylemi yapanlarda ümitsizliğe sebep olduğu bildirilmiştir. Belgede ayrıca *Figaro* gazetesinin *Revue Russe* adındaki Rus gazetesinden naklen 9 Mayıs 1903 tarihli nüshasına yazılan köşe yazısına yer verilmiştir. Burada Avrupa gazetelerine göre iki taraf arasında barışı sağlamanın Rusya'nın elinde olduğu belirtilmiştir. Haberde Bulgar serserilerinin bombalama eylemlerine rağmen olayların en şiddetli zamanının geçtiği düşünülmeyle birlikte Rusya ve Avusturya Devletleri'nin talebi üzerine artık padişahı istenen ıslahatın uygulama emrine geri dönme zamanının geldiği de vurgulanmıştır. Hükümet, Bulgar Hükümetinin tecavüzlerini engelleyerek onları cezalandırmaya azmetmiştir. Emniyetsiz olmasına rağmen İngiliz hükümetinin de dahil olduğu bütün Avrupa'nın Rusya ile müttefik olduğu ve bu durumun Rusya-Avusturya ittifakını zerrece bozmadığı da belirtilmiştir (HR.SFR). (04) 450/67, 1 Mayıs 1319).

b. Bombalama Olaylarının Ardından

Selanik'te gerçekleşen bombalama olayları neticesinde Osmanlı yetkilileri zanlıları çok sıkı şekilde takip ederek Bulgarların bundan sonra başka olaylara meydan vermemesi için gerekli önlemlerin alınmasına çalışmıştır. Büyük Güçler ise bu gelişmelerden son derece endişelenmiştir. Hatta Avusturya ve İtalya Dışişleri Bakanlıkları, Türklerin herhangi bir toplu cezalandırmaya kalkmaması için Selanik limanına savaş gemilerini göndermişlerdir. Hafta başından beri Üsküp'te bulunan Rumeli Umum Müfettişi Hilmi Paşa ise acil olarak Selanik ve Manastır vilayetlerine telgraflar yollayarak, şehirde bulunma nedenlerini açıklayamayan bütün Bulgarların tutuklanması emrini vermiştir. Bu olayların ardından Gemiciler adlı örgütün on üyesinin kim olduklarına ve akıbetlerine

baktığımızda bunlardan biri 1881 Velesa ¹² doğumlu Yordan Pope-Yordanov'dur. 1894 yılında Bulgar okuluna gittiği ve orada devrimci örgütlere katıldığı bilgisi mevcuttur. Yordan Pope-Yordanov,¹³ olaylar sırasında hayatını kaybetmiştir. 1882 Velesa doğumlu Konstantin Kirkov da Bulgar okulundandır ve olayların beşinci günü ölmüştür. 1882 Kratovo doğumlu Pavel Shatev, 1896'da Bulgar okuluna yazılmış ancak okulu bitirmeden örgüte katılmıştır. Olayların ardından Üsküp'te yakalanarak hapse mahkum edilmiştir. Örgütün bir diğer üyesi olan Marko Stoyan Boshnakov ise Bulgar ordusunda subaydır. Tünel planını onun hazırladığı fakat bombalama eylemlerine katılmayarak Selanik'ten ayrıldığı bilinmektedir. Buna rağmen olaylardan on dört gün sonra yakalanarak 1908'e kadar sürgünde kalmıştır. Zikredilen isimler dışında her biri Velesa doğumlu Dimitar Metchev, Vladimir Pingov, İlia Trutchkov ile Resne doğumlu Trayko Tsvetkov da olaylar sırasında ölmüştür. Velesa doğumlu Georghi Petre Bogdanov ve Milan Arsov, bombalama olaylarından sonra yakalanarak sürgünde ölmüştür (Megas, 1994, ss. 72,127,134). Milan Arsov ile ilgili Rumeli Müfettişliğine yazılan 27 Haziran tarihli belgede Arsov'un Köprülü'nün Urofça karyesinden olup olaylardan sonra yakalandığı ve Divân-ı Harp tarafından ifadesinin alındığı belirtilmiştir (BOA, TFR.SL. 13/ 1291/1,2 Rebiul'ahir, 1321).

Osmanlı Devleti, Selanik'teki terör eylemlerinden sonra Bulgarlara karşı daha temkinli olmuştur. Bulgarların yeni terör eylemlerine karşı hem sınırlarını hem de halkı korumak için ek tedbirler aldığı görülür.¹⁴ Örneğin; 11 Ağustos 1903 tarihli Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerine yazılan belgede, Bulgar eşkıyasının demiryolu hatlarına saldırma konusunda kesin kararlı olduğu ve bu nedenle hududun korunması için yapılması gerekenler, askerlere tebliğ edilmiştir. Özellikle sınır boyunca şimendifer hatları, memurları ile Türk ahalisinin herhangi bir Bulgar saldırısı karşısında korunması askerlere bildirilmiştir (BOA, TFR.I.UM/ 3/228/1, 29 Temmuz 1903). Komitelerin günden güne güçlenmesi ve özellikle Bulgarların Damyan Guruyaf isimli örgüt elemanının gözetiminde Manastır, Kosova ve Selanik çevresinde geçen yıla benzer şekilde ani karışıklıklar çıkartılacağına dair bilgiler, Serasker'in telgrafında da yer almıştır.

¹² Üsküp'ün güneyinde yer alan bu şehri Slavlar Veles, Yunanlar Velessa, Türkler ise "Köprülü Kent" anlamına gelen Köprülü olarak adlandırmıştır. İsmi kaynağı ise Vardar Nehri üzerine kurulmuş olan tahta köprüden gelmektedir (Abbott, 1903, s. 9).

¹³ Osmanlı kayıtlarına göre Yordan Pope-Yordanov, bombalama olayları sırasında intihar etmiştir. Ayrıntı için bk. (HR.SFR). (04) 792/16 (M.29.07.1904).

¹⁴ 1884'te Osmanlı hizmetine giren Prusyalı subay Goltz Paşa, Balkanlar'a dair gözlemlerinde Osmanlı Devleti'nin bölgede gelişen eşkıyalık hareketleri karşısında gerektiği ölçüde sert önlemler almak yerine batılı devletlerin tavsiyesi ile daha çok idari tedbirlere başvurduğunu belirtmiştir. Örneğin 1903'te Saraf, idaresindeki Bulgar eşkıyasının yaptığı olaylar karşısında şayet bir muharebeye karar verilmiş olsaydı bunun Balkan'larda barış ortamı yaratabileceğini ileri sürmüştür (Kara, 2020, ss. 548, 549, 551).

Bu nedenle, tedbirler arttırılarak en ufak bir olaya dahi imkân verilmeyecek şekilde asayişin korunması için askeri birliklere bildirilmiştir. Ayrıca eşkiyalık faaliyetlerinin, bastırılarak, bunların başka yerlere sirayet etmemesine özen gösterilmesi de istenmiştir (BOA, Y.PRK.ASK/216/15/1-3, 25 Mart 1320).

Olayların ardından Askeri Mahkeme 5 Mayıs'ta acil olarak toplanmış ve yaklaşık bir ay süren duruşmaların ardından Gemiciler örgütüne üye olan dört kişi dışında olaylara yardım eden ya da şahit olan yaklaşık 120 kişi hakkında araştırma yapılmıştır. Sağ yakalananlar tutuklanarak hapis cezası almışlardır (Megas, 1994, ss. 143, 153, 157). Tüm bu yaşanan terör eylemleri Makedonya İç Devrimci Örgütü tarafından planlanan isyanın başlamasını geciktirse de Aziz İlyas Günü (20 Temmuz 1903), büyük isyanın başlangıç günü olarak kararlaştırılmış ve böylelikle tarihte İlinden İsyanı olarak bilinen isyan başlamıştır (Hacısalihoglu, 2020, s. 108).

Selanikteki Terör Olaylarının Yunan Kamuoyuna Yansımaları

Makedonya'nın yerleşik Hristiyan halkının, Yunanca, Slavca, Romence, Arnavutça gibi farklı dilleri konuşması Hristiyan halkların aralarında birlik oluşmasının önüne geçmiştir. Genel olarak da Slavca konuşan nüfus, 19. yüzyılda Bulgar etnik hareketi ile özdeşleştirilmiştir. Bölgenin ele geçirilmesi adına yapılan mücadeleler 1878-1894 yılları arasında siyasi arenada gerçekleşirken 1894 ile 1908 yılları arasında silahlı bir çatışmaya dönüşmüştür (Vakalopoulos, 1993, ss. 9, 15, 17). Makedonya ile ilgili Yunan tezlerinin büyük çoğunluğuna göre antikçağda var olan Makedonya Devleti, Eski Yunan ulusunun ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle bölgenin şimdiki sakinlerinin eski çağdaki Makedonların soyundan gelmesi ve atalarının Yunan olması sebebiyle Makedonya'nın meşruiyet açısından Yunanistan toprağı olduğu iddia edilmiştir (Karakasidou, 2010, s. 17). Örneğin o dönemde çıkan *Kosmos* (Κόσμος) ve *Sfaira* (Σφαίρα) gazetelerinin yayıncısı Giannis Kolostipis, 1886'da yayınladığı *Makedonya* isimli kitapta bölgedeki bu etnik çeşitliliğe atıfta bulunmuştur. Makedonya'da yaşayan Yunanların Yunanca dışında Arnavutça, Vlahça ve Bulgarca konuştuklarından bahisle, Makedonya olmadan Büyük ya da Küçük Yunanistan'ın olmayacağını dolayısıyla da Makedonya'nın Büyük Yunanistan'ın temeli olduğu belirtilmiştir (Bérard, 1987, ss. 9, 15, 17). Dolayısıyla terör olaylarının yaşandığı bu sürecin Yunan kamuoyuna yansımaları bu minval üzerinden değerlendirilmelidir.

Selanik'te Bulgarların neden olduğu bombalama eylemleri, Yunan basınında geniş yer bulmuştur. Bu gazetelerden biri Georgios K. Pop tarafından çıkartılan *Athinai* (Αθήναι) gazetesidir. Gazetenin 24 Nisan 1903 Perşembe günkü sayısında Bulgarların eş zamanlı olarak farklı noktalarda yaptıkları terör olayları ayrıntılı olarak nakledilmiştir. Bunun yanı sıra gazetede, dönemin Selanik Yunan konsolosu Evgeniadis ile yapılan bir röportaja yer verilmiştir. Habere göre,

Vardar Nehri üzerinde bulunan köprü'nün hemen altından geçerek Vardar kapısına doğru olan bölgede çıkan patlama ile Selanik karanlığa gömülmüştür. Bir Bulgar'ın, terk edilmiş bir evin tıraşından Vardar Meydanı'na doğru gelip geçenlere bombalar attığı ve bu eylemlerde çıkan patlama gürültülerinin sahildeki kahvehanelerden dahi duyulduğu belirtilmiştir. Ayrıca, beş Bulgar canisinin bombalı saldırısı sonucu Osmanlı Bankası yanmış, bekçiler de ölmüştür. Haberin devamında patlamaların, Bulgarların, bankanın karşısında bulunan handa kiraladıkları bir yerden bankaya doğru kazdıkları kanalizasyon borusu yoluyla gerçekleştiği de belirtilmiştir. Bu nedenle Çarşamba akşam 8.00-9.00'dan sonra şehirde duyulan gürültü nedeniyle Selanik'te büyük karışıklık çıkmıştır. Olaylar karşısında Türkler ve Yunanlar, bıçaklarını, baltalarını, silahlarını alarak Bulgarları bulup cezalandırmak için sokaklara çıkmış ancak olayların farklı bir yöne evrilmesinden korkan Türk yetkililer, öfkelenmiş ve korkmuş Türk, Yunan ve Yahudi nüfusu, Bulgar mahallesinden Frank mahallesine yönlendirmiştir. Gazetenin haberine göre olay yerine herkesin saygı duyduğu ve hukuk kurallarını çok iyi bilen Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa gelerek oradaki halka Osmanlı Sultanının bütün şehir sakinlerine teşekkür etmek için yolladığı telgrafi okumuştur. Sultan, telgrafında bu yaşanan cinayetlere karşı adaleti kendi elleriyle gerçekleştirmek için eyleme geçmeyerek, ülkenin şerefine zarar vermek yerine olay mahalline, Osmanlı yetkililerini davet ettikleri için halka teşekkür etmiştir. Gazeteye göre öfkeli halk telgrafi dinledikten sonra Hasan Fehmi Paşa'yı¹⁵ alkışlayarak, geri çekilmiştir. Sonrasında da Bulgarları yakalaması için orayı Osmanlı askerlerine bırakmışlardır (*Athinai*, 24 Nisan 1903, s. 1). Aslında Hasan Fehmi Paşa, Selanik ve çevresinde artan eşkıyalık olayları nedeniyle şehre ikinci kez tayin edilmiştir. *Asır* gazetesi, *Tan* gazetesinin Selanik muhabirinden derlediği haberde Hasan Fehmi Paşa'nın söz konusu çalışmalarının Selanik'te eşkıyalığı önlediğinde bahsederek ayrıca onun Bulgarlara karşı olumsuz hareketlerin önüne geçmesinin Avrupalı Devletleri'nin Selanik'e olası müdahalesini de engellediğini belirtmiştir (Erbulut, 2021, ss. 155, 165, 166).

Burada dikkati çeken bir başka husus, Yunan gazetesinde genel olarak Vali Hasan Fehmi Paşa'ya yönelik, çok olumlu değerlendirmeler yapılmış olmasıdır. Örneğin, söz konusu haber nedeniyle, İstanbul'dan Selanik'e gitmiş olan Konstantinos D. Peridis'in haberinde terör eylemleri sonrasında valinin duruma hâkim olduğu, Türklerin Yunanların, Arnavutların, Vlahların toplanarak Bulgar mahallesine yürüdükleri ancak vali sayesinde Bulgarlara karşı olası bir intikam almanın önüne geçildiği belirtilmiştir. Ayrıca sözü edilen olaylarla ilgili bir

¹⁵ Hukuk eğitiminin ardından 1858'de kariyerine Tercüme Odası'nda memur olarak başlayan, Hasan Fehmi Paşa, iki kere Selanik'e vali olarak tayin edilmiştir. İlki çok kısa süreli olmak üzere 1895 senesinde olup diğeri ise 1902-1904 yılları arasındadır. Hasan Fehmi Paşa, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Ayrıntı için bk. (Küçük, 1997, ss. 322-323).

Fransız gazetesine demeç vermiş olan Hasan Fehmi Paşa'nın mülakatı da gazetede yayınlamıştır. Burada Vali öncelikle kendi hâlinde bir şehir olarak tabir ettiği Selanik'te gerçekleşen bu terör eylemlerinin ayrıntılarını anlatarak Osmanlı yetkililerinin, şehrin Türk ve Yunan nüfuslarının Bulgarlara karşı misillemelerinin önüne geçildiğini söylemiş ve ayrıca incelemeler sonunda olaylarda Bulgar hükümetinin parmağının olduğu ve pek çok Bulgarın bu nedenle yakalandığını da belirtmiştir. Gazetecinin Valiye, bundan sonra ne olacağı ile ilgili sorusu üzerine de Osmanlı hükümetinin Makedonya'nın tamamında bütün cemaatlerin güvenliğinin sağlanmasına yönelik hareket edeceğini ve bu bağlamda Makedonya'daki cemaatlerin desteklenmesinde menfaati olan Yunanlara yardım edilerek hiç kimseye yönelik bir intikam çabasına izin verilmeyeceğini belirtilmiştir (*Athinai*, 23 Nisan 1903, s. 1).

Gazete, ayrıca, Bulgarların sebep olduğu olaylarla ilgili bilgi almak hem de görüşlerini öğrenebilmek için eskiden Yunanistan'ın İstanbul konsoloslu olup o tarihte ise Selanik konsoloslu olan Evgeniadis ile bir röportaj yapmıştır. Evgeniadis'e göre bu eylemler ve cinayetler şehrin huzurunu bozmaktadır. Herkesin gözleri önünde gerçekleşen daha önce hiç görülmemiş bu terör eylemleri, karanlık bir tablo sunmakla birlikte yine de Türk yetkililer, sadece bir gün içinde şehirdeki düzeni tekrar sağlamıştır. Ancak konsolosa göre Bulgar milleti intihar etmiştir. Şimdiye kadar kullanmış oldukları terör eylemleri Makedonya'da güçlü olduklarına Avrupalıları inandırmaya çalıştıklarının bir kanıtı olmasına rağmen sonuç bunun tam tersi olduğunu göstermiş ve Avrupalılar, bu eylemlere inanmamıştır. Gazetecinin, bundan sonra Makedonya'da böylesi olaylarla karşılaşılıp karşılaşılmayacağı sorusu üzerine Evgeniadis'in cevabı "Hayır" olmuştur. Çünkü Yunan konsolosa göre Türk yetkililer, düzenin sağlanması konusunda son derece muktedirdir. Ayrıca tüm nüfus gruplarının yardımıyla Bulgar komitecilerinin teşebbüs ettiği terör eylemleri çözülecektir. Ayrıca Evgeniadis'e göre, şehirdeki bütün konsoloslar, Selanik Valisi'nden hayranlıkla bahsetmekte ve hepsi Türk yetkililerin olaylar karşısında itidalle hareket ettiği konusunda hemfikirdir. Evgeniadis demecinde terör eylemleri ile ilgili bazı detayları da aktarmıştır. Buna göre ilk patlama sesi gece saat 8.10'da sahilde bulunan Alampra Kahvehanesi'nde duyulmuştur. Saat 8.20'de ise şehirdeki tüm ışıklar sönmüş ardından da çok güçlü bir patlama sesi duyulmuş ve patlamanın şiddeti ile etraftaki her şey yıkılmıştır. Yaklaşık altı okka yani sekiz kilo civarındaki bombaya rağmen kahvehanede sadece bir çalışan ölmüştür. Patlama ile birlikte Rumeli Demiryolu (Oriental Railway) tarafındaki köprü de yıkılmıştır. Evgeniadis, Osmanlı Bankası'nda gerçekleşen eylem hakkında da konuşmuştur. Ona göre, eylemciler, Colombo Otel'den başlayarak bankaya doğru bir tünel kazmış ve sonra bunu ateşe vererek hemen karşılarındaki Boşnak Han'dan da beş tane bomba atmışlardır. Olaylar sırasında çıkan çatışmada on Bulgar ile iki banka bekçisi ölmüştür (*Athinai*, 24 Nisan 1903, s. 1).

25 Nisan 1903 Çarşamba günü çıkan *Athinai* gazetesine göre Selanik'te yaşanan terör olaylarından sonra gündelik hayat, kısa süre sonra normale dönmüştür. Öyle ki şehir, cumartesiden sonra alışkın olduğu duruma gelmiş yani şehre yeniden sessizlik ve düzen egemen olmuş, dükkânlar açılmış, insanlar yeniden şehir merkezinde dolaşmaya, Alampra ve Nioniou kahvehanelerini doldurmaya başlamıştır. Fakat burada dikkati çeken husus, şehirde Bulgarları gören kimsenin olmamasıdır. Zira halkın genel kanaati olaylardan sonra Bulgarların ortadan yok olduğu şeklindedir. Yüzlerce Bulgar, gerek Selanik'te gerekse de ülke içinde tutuklanmıştır. Özellikle Sarafof'un bombalı eylemlerin yapıldığı Salı ve Çarşamba gününde şehirde olduğuna dair bir söylenti yayılmış olmasına rağmen bu gazeteye göre gerçek bir haber değildir çünkü Sarafof'un Selanik'de bulunması hâlinde bunu göstererek kahramanlığını ispat etmesi söz konusudur. Oysaki bombacı, yoldaşlarını cesaretlendirmek için dahi ortaya çıkmamıştır. Ancak ne olursa olsun Bulgarlar, *Guadalquivir* gemisini bombalayarak dünyanın dikkatini sahile çekmeyi başarmış ve şehrin hava gazı borusunu patlatmıştır. Buradaki amaçları ise karanlığa gömülen şehirde askerlerin öfkeyle büyük çapta bir katliam yapması umududur. Çünkü böylelikle Büyük Güçler, duruma müdahale edecek ve dahi Selanik'i işgal edeceklerdir. Dolayısıyla gazetenin haberine göre, Bulgarlar, bir Avrupa işgalinden kazançlı çıkacakları varsayımından hareketle eylemlerine başlamışlardır. Fakat neyse ki Türk yetkililer, çok hızlı şekilde harekete geçmiş, olaylardan üç gün sonra Cuma günü Avusturya donanması Selanik'e gelmiş ve Vali Hasan Fehmi Paşa'yı memnun etmek için gemilerini ona tahsis etmişlerdir (*Athinai*, 25 Nisan 1903, s. 2).

Yaşanan terör olayları dönemin bir diğer önemli Yunan gazetesi *Embros* (*Εμπρός*)'da da yer almıştır. Nitekim Dimitrios Oi. Kalapothakis'in çıkardığı bu gazetenin Yunanların Makedonya mücadelesinde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. İlk baskısı 10 Kasım 1896'da yayınlanan bu gazete 1897'de yaklaşık 15.000-20.000 civarındaki tirajıyla okuyucu sayısı bakımından sonraki yirmi beş yılda ilk sıralarda yer almıştır (Raitsinis, 2010, ss. 20-21). Kalapothakis ise gazeteci olmasının yanı sıra Yunanistan'ın Makedonya'yı topraklarına katabilmek için verdiği mücadelede son derece mühim bir isimdir. 1894 senesinde paramiliter bir oluşum olarak Makedonya mücadelesi için oluşturulan Etniki Etairia'nın kurulması için ilk girişimi yapan kişidir (Lazaris, 2014, s. 20). Gazete, 28 Nisan 1903 tarihli sayısında yaşanan terör eylemleri ile ilgili olarak Angelos Sakallariou ile yapılan bir röportaja yer vermiştir. Bu kişi, o dönemde Yenice (Yanitsa) kazasına bağlı olan Orta Makedonya'da yer alan Goumenissa adlı yere doktor olarak gelmiş biri olsa da Yunanistan Dışişleri Bakanlığı ve Selanik Yunan konsolosluğu ile irtibatlı bir kişidir. Yunanistan'ın eski Başbakanı Stefanos Dragoumis ile siyasetçi ve diplomat olan Ion Dragoumis'in de yakın arkadaşısıdır. Sakallariou'nun döneminde pek çok kişi ile yazışmaları olduğu için o döneme ait önemli bir bilgi kaynağıdır. Faaliyetleri nedeniyle 1897'de Türk yetkililer tarafından sınır dışı edilmiş ancak sonra yine sonrasında

Goumenissa'ya geri gelmiştir. Dolayısıyla Sakallariou'nun demeci, Yunan siyasetinin ve siyasetin şekillendirdiği kamuoyunun bakışını yansıtmayı bakımından da önemlidir (Intos, 2011, ss. 181-183).

Sakallariou'ya göre bazı Türkler, Osmanlı Devleti'nin çok güçlü olduğuna ve bu yüzden de devletin, Bulgarların yanı sıra herhangi bir Büyük Gücün de üstesinden gelebileceğine inanmaktadır. Dolayısıyla meydana gelen çete faaliyetleri gibi olaylarla özellikle de savaşa doğru gidilerken, ilgilenilmemesi gerektiğine inanılmaktadır. Çünkü dış dünyaya Makedonya problemi olduğuna dair bir izlenim verilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı içindeki görevlilerin büyük kısmı tehlikeyi fark etmeyerek olayları akışına bırakmışlardır. İşte bu nedenle şimdiye kadar olan tüm eylemler cezasız kalmıştır. Bulgar çeteleri, cezalandırılmadıkları için de böyle terör eylemlerini yapmaya cesaret etmişlerdir. Bu nedenle de cinayetler, kıyımlar artmış, şimdi de ateşe verme olayları başlamıştır. Örneğin Matsikovo'da¹⁶ Bulgarlar, bir Yunan okulu ile Yunan ileri gelenlerden Hristos Gonde'nin evini ateşe vermişlerdir. Karasalı köyünde bir çetenin üyesi olan Bulgar öğretmen, papazın karısını sırf Bulgar kilisesine gitmediği için balta ile öldürmüştür. Ancak bir Bulgarın soruşturma için karakola getirilmesi ile tüm ülke için tasarladıkları planlar yetkililer tarafından öğrenilmiştir. Bu nedenle söz konusu bu olaylardan sonra çeteler, güçlü şekilde takip edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle 27 Mart'da Türk askeri Petrov köyünün etrafını çevirerek köye girmiştir. Bu esnada cesur bir subay olan Mustafa Çavuş ölmüş, Mülazım Şükrü Bey de yaralı hâlde bulunmuştur. Dolayısıyla Sakallariou'nun görüşüne göre, daha en başında sayıları az olan Bulgar çetelerine gereken önem verilememiştir. Dolayısıyla sözü edilen eylemlere Türklerin göz yummasıyla Bulgar faaliyetleri güçlenmiş ve Makedonya'nın tamamında terör eylemleri yapabilmek için cesaret bulmuşlardır (*Empros*, 28 Nisan 1903, s. 1). Aslında olaylar, Yunan hükümetlerinin ya Girit ya da Makedonya'daki sorundan yana taraf olmak durumunda oldukları bir süreçte meydana gelmiştir. Dolayısıyla Yunan Devleti, Makedonya'daki politik durumun korunmasının büyük ölçüde Türk-Yunan iş birliğine bağlı olduğunun bilincinde bir siyaset izlemiştir (Vakalopoulos, 1993, s. 79).

Sonuç

1878 Berlin Antlaşması, Balkanlarda yeni bir siyasi durum yaratmıştır. Rusya'nın bölgedeki etkinliğini kırmak amacıyla Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkan bu antlaşma Bulgaristan topraklarını daraltırken Osmanlı Devleti'ne toprak kazanımları sağlamıştır. Bu bağlamda Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerine tekabül eden Makedonya bölgesinin reform yapılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne bırakılması Balkan ulus devletlerine

¹⁶ Bugün Kuzey Makedonya ile Selanik arasındaki sınırda yer alan Evzoni adlı yer. Selanik'e yaklaşık 80 kilometre uzaklıktadır.

yeni bir siyasi mücadele sahası kazandırmıştır. Bu rekabette Bulgaristan'ın küçültülmesi Bulgar milliyetçileri için büyük bir hayal kırıklığı yaratsa da Ayastefanos Antlaşması'ndaki sınırlara ulaşmak hedeflenmiştir. Özellikle Makedonya'nın Slavca konuşan halkını kendi yanına çekmeye yönelik mücadeleler, önceleri siyasi, dini ve kültürel alanda devam etse de ilerleyen süreçte bu rekabet silahlı çatışmaya dönüşmüş ve Avrupa desteğine aranmıştır.

Osmanlı Makedonya'sı içinde Selanik'in diğer şehirlere nazaran önemli bir yeri vardır. 19. yüzyıldan itibaren modernleşmenin de etkisiyle Doğu Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biri hâline gelen Selanik, nüfusun etnik ve dini bileşenlerinden dolayı kozmopolit bir yapıya sahiptir. Bulgarların ve Yunanların şehri tarihsel miraslarının bir parçası olarak görmesi, buradaki milliyetçi rekabeti körüklemiş bu nedenle şehir, yasadışı örgütlenmelere ve silahlı grupların çatışmasına sahne olmuştur. Bulgarlar, dünyanın dikkatini bölgeye çekerek, buraya bir Avrupa müdahalesi sağlamak için Nisan 1903'te Selanik'te büyük bir bombalı terör saldırısı gerçekleştirmiştir. Çok büyük yankı bulan bu eylemler özellikle Avrupa kapitalizmini simgeleyen Osmanlı Bankası'nın, Fransız gemisinin, şehir merkezinde bulunan kahvehanelerin bombalanması ve şehrin irtibatını sağlayan demiryollarının patlatılması gibi bir dizi terör olayı şeklinde gerçekleşmiştir. Kendilerini Gemiciler olarak adlandıran bir grup Bulgar anarşistin düzenlediği bu eylemlerde söz konusu anarşistler, dünya kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarsa da Bulgaristan'ın Makedonya davasına büyük zarar vermiştir. Olaylar nedeniyle Türklerin, Hristiyanlara karşı kıyım yapmalarının hedeflendiği bu eylemler, Osmanlı yetkililerinin itidalli yaklaşımı sayesinde beklenen sonucu vermemiştir. Eylemlerin, Büyük Güçler'in Balkanlar'daki statükoyu Osmanlı Devleti lehine koruma siyaseti güttükleri bir zamanda meydana gelmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne avantaj sağlayarak elini güçlendirmiştir. Yaşananlar, Yunan kamuoyunda bölgede ezeli rakipleri olan Bulgarların "bildik" vahşetinin bir diğer örneği olarak lanse edilmiştir. Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'ya yönelik büyük bir saygı ve övgü söz konusudur. Nitekim olayların hemen ardından şehrin eski düzenine dönmesindeki rolüne vurgu yapılarak Yunanların, Osmanlı yetkilileri ile koordineli hareket edildiğinin altı çizilmiştir. Bombalama olaylarının ardından Osmanlı Devleti, olayın benzerlerinin yaşanmaması için Bulgarlara karşı ilave tedbirler almışlardır. Bu terör eylemleri, Makedonya mücadelesinde Yunanları Bulgarlara karşı daha avantajlı konuma getirirken Makedonya'nın kurtuluşu için Makedonya İç Devrimci Örgütü tarafından çıkartılmak istenen büyük isyanın başlamasını da kısmen geciktirmiş ve İlinden İsyanı ancak 20 Temmuz 1903 tarihinde başlamıştır.

Kaynakça

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri

- BOA (A. MTZ). (04) / 79/ 93 (28 Rebîülâhir 1320).
 BOA (Y.MVT). 239/139/1. (8 Zilkadde 1320/ 24 Kanun-i Sani 1318).
 BOA (TFR.I. AS). 3/257/1, (25 Nisan 1319).
 BOA (TFR.I. AS). 3/257/2 , (26 Nisan 1319).
 BOA (TFR.SL).13/ 1291/1, (2 Rebîülâhir, 1321).
 BOA (TFR.I.UM) 3/228/1, (29 Temmuz 1903)
 BOA (HR.SFR). (04) 450/67, (1 Mayıs 1319).
 BOA (HR.SFR). (04) 792/16/ (M.29.07.1904).
 BOA (Y.PRK.ASK). 216/15/1-3, (25 Mart 1320).
 BOA FTG-341
 BOA FTG-359

Sürelî Yayın

- Aθήναι (Athinai)*, (23 Nisan 1903), S.185, Atina.
Aθήναι (Athinai), (24 Nisan 1903), S.186, Atina.
Aθήναι (Athinai), (25 Nisan 1903), S.187, Atina.
Εμπρός(Empros), (28 Nisan 1903), S.2336, Atina.

Yayınlanmış Eserler

- Abbott, G. F. (1903). *The Tale of A Tour in Macedonia*. Londra: Edward Arnold.
 Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu* (İ. Catay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 Anastassiadou, M. (2008). *Thessaloniki 1830-1912: Mia Mitropoli tin Epohi ton Otomanikon* (θεσσαλονική 1830-1912: Μία Μητρόπολη την Εποχή των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων) (B. Patsogiannis, Çev.). Atina: Estias.
 Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (İ. Eser, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Armaoğlu, F. (2013). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 Aydın, M. (2019). Osmanlı Makedonya Slavist Bulgar Komita Faaliyetleri. *Belgi Dergisi*, 18(2), 1587- 1606.
 Berard, V. (1987). *Tourkia kai Ellinismos Odiporiko stin Mekedonia* (Τουρκία και Ελληνισμός Οδοιπορικό στην Μακεδονία) (M. Loukidis, Çev.). Atina: Trohalia.
 Burma, M. (2012). Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları. *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 67-89.
 Çelik, B. (2019). *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Erbulut, Ö. (2021). *Hasan Fehmi Paşa ve Hayatı 1836-1910* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gencer, A. İ. (1991). Ayastefanos Antlaşması. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 4, s. 225). İstanbul.
- Hacısalıhoğlu, M. (2020). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İ. Catay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hosking, G. (2019). *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla* (K. Acar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Intos, H. P. (2011). Angelos Sakellariou 1856- 1909 Enas Giatros apo tin Athina stin Makedonia tin Periodo 1891-1909 I Prosfora kai i drasi tou (Άγγελος Σακελλαρίου 1856-1909 Ένας γιατρός από την Αθήνα στη Μακεδονία την περίοδο 1891 1909 Η προσφορά και η δράση του). F.I. Toloudi, (Haz.), *Praktika (Πρακτικά)* LA. Panellinio Istoriko Sinedrio 28-30 Maiou içinde (ss. 179-196). Selanik: Giahoudi.
- İnalçık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. Yılı)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Jelavich, B. (2013). *Balkan Tarihi I 18. ve 19. Yüzyıllar* (İ. Durdu, G. Tunalı ve H. Koç, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Kara, H. (2020). Sultan II. Abdülhamid dönemi Balkanları Üzerine Bir Değerlendirme: Goltz Paşa'nın Balkan Meselesine Dair Görüşü. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 545-558.
- Karakasidou, A. N. (2010). *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990* (N. El Hüseyini, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Korkmaz, E. (2020). Osmanlı Arşiv Evraklarına Göre İlinden İsyanında Yaşanan Başlıca Olaylar. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, 2(1), 304-333. 01.11.2023 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1173650> adresinden erişildi.
- Küçük, C. (1997). Hasan Fehmi Paşa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 16, ss. 322-323). İstanbul.
- Lazaris, G. (2014). *Makedonikos Agonas Apo to Mithos stin Istoria (Μακεδονικός Αγώνας Από το Μύθος στην Ιστορία)* Atina: Dromon.
- Lory, B. (2014). Solun Bir Slav Kenti Mi?. *Selânik 1850-1918*, (G. Veinstein, Der.) (C. Akalın, Çev.) içinde (ss. 163-174). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mazarakis-Ainian, I. K. (2008). *To Makedoniko Zitima (Το Μακεδονικό Ζήτημα)*. Atina: Dodoni.
- Mazower, M. (2013). *Selanik Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Megas, G. (1994). *“Οι Varkarides” tis Thessalonikis I Anarhiki Voulgariki Omada kai οι Vomvistikes Energies tou 1903 (“Οι Βαρκάριδες” της θεσσαλονικής Η Αναρχική Βουλγαρική Ομάδα και οι Βομβιστικές Ενέργειες του 1903)*. Atina: Trohalia.

- Pehlivan, İ. (2019). *Osmanlı ve Genelkurmay Arşivleri Işığında Osmanlı'da Terör Bulgar Komitacıları ve Balkanlardaki İhtilal Faaliyetleri*. Ankara: Karakum Yayınları.
- Raitsinis, H. D. (2010). *O Dimitrios Otk. Kalapotakis kai I Elliniki Politiki Skini (O Δημητρίος Οτκ. Καλαποθάκης και Η Ελληνική Πολιτική Σκηνή* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Selanik: Aristotle University of Thessaloniki.
- Saatçi, M.B. (2002). XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler. H. C. Güzel, K. Arı ve S. Koca (Ed.), *Türkler içinde* (C. 13, ss. 108-117). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Saatçi, M. B. (2004). *Makedonya Sorunu 1903-1913* (Basılmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Antalya.
- Şenışık, P. (2007). Osmanlı Makedonya'sında Şiddet ve Nisan 1903 Olayları. *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), 289-303.
- Şıvgın, H. (2007). Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (43), 81- 88.
- Todorov, N. (1979). *Bulgaristan Tarihi* (V. Atayman, Çev.). İstanbul: Öncü Kitabevi.
- Toprak, Z. (1998). Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler. *Toplumsal Tarih*, (50), 15-22.
- Vakalopoulos, K. (1993). *To Makedoniko Zitima (To Μακεδονικό Ζήτημα)*. Selanik: Paratiritis.
- Vernadsky, G. (2019). *Rusya Tarihi* (D. Mızrak ve E. Ç. Mızrak, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yılmaz, İ. (2014). *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde II. Abdülhamit dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

EKLER

Resim 1. Üsküplü Mihal Veled-i Yorgo Selanik'te Osmanlı Bankası ve diğer bombalama eylemleri nedeniyle Rodos'ta 5 sene mühletle kalebentliğe mahkum edilmiştir (BOA FTG 341).

Resim 2. Radoviştelillo Zakir, Selanik'te Osmanlı Bankası'na ve diğer Osmanlı binalarına bomba attığı için Divân-ı Harp'e sevk edilmiş ve beraat etmiştir (BOA FTG 359).

“DÖNDERMEK/DÖNDÜRMEK” ÜZERİNE*

Binnur ERDAĞI DOĞUER**

Öz: Türkçenin söz varlığında birbiri yerine kullanılan iki fiil, *döndermek* ve *döndürmek* fiilleri aynı kökten mi türemiştir, aralarında fark var mıdır? *Döndürmek* fiili ile aynı anlamda ve çoğunlukla halk arasında kullanılan *döndermek* fiilinin yanlış kullanım olduğu görüşü yaygındır. *Döndermek* fiili, Standart Türkçede kullanılmadığı ve belki de yanlış kullanım olarak değerlendirildiği için standart Türkçenin standart sözlüğü *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almamaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerine ait metinler incelendiğinde ise *dönder-* fiilinin tarihî metinlerde de kullanıldığı ve *döndür-* fiilinden farklı bir fiil olduğu görülmektedir. Diğer yandan, Anadolu ağızlarından tespit ettiğimiz örnekler de tarihî metinlerdeki verileri desteklemektedir. Bu yazıda, elde edilen veriler ışığında *dönder-* fiilinin tarihî metinlerdeki kullanımları ve etimolojik sözlüklerdeki açıklamaları ele alınarak bu iki sözcük arasındaki farklılık ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dönder-, döndür-, Türkçe, standart Türkçe, etimoloji, Anadolu ağızları.

On the Usage of the Verbs “Döndermek/Döndürmek”

Abstract: Two important questions with regard to the interchangeable use of the two verbs *döndermek* and *döndürmek* in the Turkish vocabulary refer to whether they share the same root and whether they carry different semantics. It is widely believed that the common use of the verb *döndermek* as a synonym of the verb *döndürmek* is a misuse. Thus, the verb *döndermek* is not used in Standard Turkish and it is not included in the Current Turkish Dictionary. However, a survey on texts from different historical periods of Turkish has shown that the verb *dönder-* is used and bears a slightly different meaning from the verb *döndür-*. Moreover, examples we identified from Anatolian dialects also support the use in historical texts. This article, based on these empirical examples discusses the uses of the verb *dönder-* in historical texts and its explanations in etymological dictionaries and endeavors consider the semantic difference between the two verbs.

Keywords: Dönder-, döndür-, Turkish, standard Turkish, etymology, Anatolian dialects.

* Atıf Bilgisi / Citation: Erdağı Doğuer, B. (2025). “Döndermek/Döndürmek” Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 153-163.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 25.07.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye.
E-posta: binnur@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6912-4234.

“Standart dil, bir dilin kullanıldığı saha içinde iletişim alanı en geniş olan biçimdir ve farklı ağızları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Standart dilin öğrenilmesi ve kullanılması belli bir saygınlık sağlar.” (Sağol Yüksekaya, 2008a, s. 45). Standart dil kullanımında sözcüklerin seçimi de belirleyici bir unsurdur. Standart dile ait olan (ya da olduğu var sayılan) sözcükler dilin standart sözlüklerinde yer alır. Ancak bazı durumlarda, standart dilin sözlüğünde yer almayan ama ağızlarda kullanılan sözcüklerin anlamsal ayrıntıları bize bu sözcüklerin kökenleri hakkında da bilgi vererek standart dilin sözvarlığına kazandırılması konusunda değerlendirilebileceğini gösterebilir. Nitekim *Derleme Sözlüğü*’nün Ön Söz’ünde, derleme çalışmaları sonucunda yazı dilinin eksikliklerini karşılayan sözler olduğu ve halk ağzından yazı diline birçok sözcük girdiği belirtilmektedir (TDK, 1963-1982, C. I, s. V). Yine aynı şekilde, Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*’ün 1988 baskısının Ön Söz’ünde sözlüğe halk ağızlarında yaşayan kelimelerin alınmasına da ağırlık verildiği belirtilerek halk ağızlarında saklanmış olan öğelerin sözlüğe geçirilmesinin önemi vurgulanmıştır (TDK, 1988, s. XXIX). Bu yazıda, standart konuşma dilinde kullanılan ancak standart yazı dilinde kullanılmayan, Anadolu ağızlarında varlığı tespit edilen *döndermek* fiilinden söz edilecektir.

Standart Türkçenin sözvarlığında, bir arada ve birbiri yerine kullanılan iki sözcük, *döndermek* ve *döndürmek* sözcükleri bulunmaktadır. Birbirine benzeyen bu iki sözcüğün düşündürdüğü ilk izlenim, *dönder-* biçiminin, *döndür-* biçiminin yanlış kullanımı olduğu yönündedir ve dolayısıyla her ikisi de aynı anlamdadır. Oysa bu kararı vermek için Türkçenin tarihî dönemlerine bakmak gerekir. Ancak tarihî metinlerimizdeki örnekler bakmadan önce Türkiye Türkçesindeki durumu görmek için başlangıç olarak *döndür-* ve *dönder-* sözcüklerinin Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’teki tanımlarına bakalım:

“*döndürmek* -e, -i 1. Dönmesini sağlamak. 2. -i. Başarısız saymak, geri çevirmek: *Sınavda döndürmüşler*. 3. -e, -i Bir şeyi çevirmek, bükmek: *Oğlu başını arkaya döndürdü*. 4. -e, -i, mecaz ... bir duruma getirmek: *Beni serseme döndürdü*. 5. -e, -i, mecaz Düzene koymak, yönetmek: *Tek başına bütün evi döndürüyor*.” (TDK, 2023).

Bu sözcük açıkça görüldüğü gibi, Eski Türkçe biçimi *tön-* (Clauson, 1972, s. 515; Erdal, 1991, s. 738) olan *dön-* eyleminin {-DUr} çatı eki almış biçimidir.

dönder- sözcüğüne baktığımızda ise bu sözcüğün Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almadığı görülmektedir.

Standart Türkçenin sözlüğü Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer verilmeyen *dönder-* fiili, yine standart Türkçenin sözlüklerinden *Kubbealtı Lugatı*’nda “*oldurgan f. (dön-der-mek) E.T. Türk ve halk ağzı etiketleriyle (-i/-e) Döndürmek, çevirmek*” anlamıyla ve “*Yönünü de Hak’tan yana döndermiş* (Pir Sultan Abdal)” (Ayverdi, 2011, s. 303) örneği ile yer almaktadır.

Kubbealtı Lugati’nde *döndür-* sözcüğü ise şu şekilde yer almaktadır:

“*Döndürmek* f. (< *dön-dür-mek*) (-i) 1. (Bir şeyi kendi mihveri veya başka bir şey etrafında) Hareket ettirmek. 2. (İş, devlet, ev vb. kuruluşları) Yönetmek, çekip çevirmek. 3. Dalavera, dolap, entrika, hîle, numara, fırıldak vb. sözlerle ve ne, neler, ne işler, bir şeyler... kelimeleriyle) Dolambaçlı işler çevirmek. 4. Bir tarafa doğru yöneltmek, çevirmek, taklip etmek. 5. ... durumuna getirmek, -e benzer duruma sokmak, -e benzetmek, -e çevirmek. 6. Geri göndermek, geriye çevirmek. 7. (Din, fikir, inanç, niyet vb. şeylerden) vazgeçirmek, değiştirmesine sebep olmak. 8. Sınıfta bırakmak veya sınavda geçirmemek” (Ayverdi, 2011, s. 303)

Yukarıdaki tanımlarda, *döndür-* ve *dönder-* fiillerinin aşağı yukarı aynı anlamlarla tanımlandığını görüyoruz.

Standart Türkçede kullanılmayan (veya kullanılmadığı varsayılan), dolayısıyla Standart Türkçenin sözlüğü Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer verilmeyen ve yapı olarak *döndür-* fiilinin bozulmuş biçimi gibi görünen *dönder-* fiili bilim dilinde, edebiyat dilinde, kültür dilinde, yani standart dilde standart dil konuşucuları tarafından kullanılmamaktadır. Bunun sebebi, halk diline ya da ağızlara ait bir kelime olduğunun düşünülmesidir. “Standart dil, konuşurların büyük bir bölümü tarafından en saygın varyant kabul edilir. Bu varyantı kullanmak diğerlerinden daha itibarlıdır. Dili “doğru” ve “güzel” kullanmak isteyenlerin ulaşmaya çalıştıkları ideal biçimi bu varyant temsil eder.” (Demir, 2010, s. 97). Oysa bilindiği gibi standart dil de bir ağıza dayanmaktadır ve ağızların söz varlığından beslenerek zenginleşmektedir.

Dönder- fiilinin Standart Türkçedeki durumunu gözden geçirdikten sonra, bu fiilin tarihî metinlerimizde olup olmadığına ve varsa nasıl kullanıldığına baktığımızda, Eski Türkçeden günümüze doğru tarihî metinlerimizde *dönder-* fiili ile ilişkilendirilebilecek şu biçimler karşımıza çıkmaktadır:

Orhon Türkçesinde

“*toñıt-* aşağıya dönük olmak, aşağıya meyletmek” (Tekin, 1988, s. 173).

“... türük begler bodun ögrip sebinip *toñıtmıš* közi yügerü körti.” (OY BK D2), (Tekin, 1988, s. 36).

“... Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.” (OY BK D2), (Tekin, 1988, s. 37).

Karahanlı Türkçesinde

“*töñit-* eğilmek, dönmek” (Arat, 1979b, s. 461)

“kadıñ teg bodum erdi ok teg köni tüz

ya teg eğri boldı eğildim *töñittim*” (KB 6532) (Arat, 1979a, s. 645)

“*tönder-* döndermek, altını üstüne getirmek” (Atalay, 1986b, s. 645)

“*tönderdi*: ol ayak *tönderdi* = o, kabı dönderdi, altını üstüne getirdi.” (DLT III, 397-13, 16) (Atalay, 1986a, s. 397)

Eski Anadolu Türkçesi ve Devamında

“*dönder-* döndürmek, çevirmek krş. *döndür-*” (Korkmaz, 2017, s. 458)

“Çün rüzigār dönmeği bizi daħı *dönderdi*.” (M 65b/2)

“*yüzin dönderme-* Yüz çevirmemek, kaçmamak” (Dilçin, 1991, s. 654)

“Çü nakķāş işitdi anuñ sözün

Bayık bildi *döndermeyiser yüzin*” (SN 2576)

“*yüzin döndür-* Yüz çevirmek” (Dilçin, 1991, s. 654)

“Ben andan *yüzüm nite döndüreven*

Dilerse atasına göndüreven” (SN 2819, 2840)

“*dönder-* 1. ters istikamete döndürmek 2. geri çevirmek 3. (argo) erkek, erkekle sapık cinsel ilişkiye girmek” (Özçelik, 2016a, s. 837)

“kāfire kılıç kıydı, başdı, ķal ‘aya tıķdı. Atını *dönderdi*, gene menziline geldi.” (DK 134b.2)

“Menüm elümü şeşüñ, ķolķa ķopuzum elüme vērüñ ol yiğidi *döndereyim*.” (DK 17b.12)

“Kazan gene şoylamış, eydür: Arķıķ kırdā *dönderdügüm* mere kāfır” (DK 141b.12)

“*döndermek* 1. Döndürmek. 2. Tercüme etmek.” (TS 1237-1238)

“*döndürmek* 1. Tercüme etmek, çevirmek. 2. Reddetmek, kabul etmemek. 3. Değıştirmek, başka şekle çevirmek.” (TS 1238)

“*dönder-* döndürmek, geri çevirmek (dön- fiilinin ettirgenlik tabanı) V 14b6,61a25 ve bşķ. Krş. TS 1237-38” (Dankoff, 2004, s. 33).

Eski Türkçe döneminden verdiğimiz örneklere baktığımızda, art ünlülü *toñıt-* ‘aşağıya dönük olmak, aşağıya meyletmek’, *töñit-* ‘eğilmek, dönmek’, *tönder-* ‘altını üstüne getirmek’ biçimlerini görürken, Orta Türkçe döneminde *dönder-* ve *döndür-* biçimlerinin eş zamanlı ve ‘geri çevirmek, döndürmek, reddetmek, kabul etmemek, başka şekle çevirmek; tercüme etmek’ anlamlarıyla, aşağı yukarı aynı anlamda kullanıldıklarını görüyoruz. Ancak, yukarıda verdiğimiz Tarama Sözlüğü’ndeki *döndermek* maddesinin “1. Döndürmek. 2. Tercüme etmek, çevirmek.” anlamlarına rağmen, tanık olarak verilen aşağıdaki örneğinin, “altını üstüne çevirmek” anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir.

“Yüz üstüne yuvalanurdu, kalkmazdı, *dönderimediler*” (Tebareke. XIV. 12-2) (TS) (TDK ,1963-1972, s. 1232).

Diğer yandan, Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerindeki örneklerde *döndür*-eylemi ‘döndürmek, değiştirmek; tercüme etmek’ anlamında kullanılırken, *dönder*- eyleminin ‘alt tarafını üst tarafa getirmek’ anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir. Yani bu metinlerde, *döndür*- ve *dönder*- fiilleri farklı anlamlarda kullanılmıştır.

“şol yanın başa yata uyuya ammā qarın üzerine *dönderilü* yatup uyumağ yavlağ eyüdü” (TM 39b-1) (Erdağı Doğuer, 2013, s. 85)

“yumuşak şu: *göñül dönderür* ve ta’ām kim vardır ma’de ağzına getirür kusdurmağičün” (TM 37a-D) (Erdağı Doğuer, 2013, s. 81)

“iç yağı ma’deyi süst eder *göñül dönderür*” (MŞ 77b/10)

“kuzı eti *göñül dönderür* ma’dede rutübet çok olsa qar şuyı ma’deye kuvvet verür ılıcağ şu ma’deyi süst eder” (MŞ 78a/1) (Önler, 1990, s. 52)

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, bu metinlerde *dönder*- fiili, çoğunlukla *göñül dönder*- “mide bulandırmak” deyiminde kullanılmıştır. Ancak aynı zamanda dikkati çeken önemli bir nokta da, *göñül dönder*- deyiminin tutarlı olarak *dönder*- fiiliyle kullanılmış olmasıdır. Bizim taradığımız metinlerde *göñül döndür*- biçimine raslanmamıştır, Tarihî tıp metinlerimizdeki bu deyimde *dönder*- fiilinin tercih edilmiş olması da bizce *dönder*- fiilinin, *döndür*- fiilinden farklı olduğunu gösteren önemli bir işarettir.

Yine tıp metinleri ile aynı bakış açısıyla değerlendirilebilecek, Muhammed bin Mahmûd Şirvanî’ye ait bir yemek kitabı olan *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*’nda da *dönder*- fiilinin, ‘alt tarafını üst tarafa getirmek’ anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir:

“ol kadar kavurular kim aşağığı yüzi kızarup börte, pes bir yüzün dahı *döndereler*” (OM 68b/1-2) (Argunşah ve Çakır, 2005, s. 194).

Tıp metinlerinde *dönder*-’in ‘alt tarafını üste getirmek’ anlamında kullanılmasının sebebi, muhtemelen bu metinlerin halk ağzını yansıtmaları dolayısıyla eskicil özellikleri korumuş olmasıdır düşüncesindeyiz. Nitekim Anadolu ağızlarında bu sözcüğün olup olmadığını görmek için *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’ne baktığımızda gördüğümüz örnekler bizim için son derece açıklayıcı görünmektedir. Halk ağızlarında tespit ettiğimiz, *dönder*- fiili ile (anlam veya biçim açısından) ilişkili olduğunu düşündüğümüz yapılar şunlardır:

“**dönderlemek** Döndürmek, bir şeyin altını üstüne getirmek. (*Bor –Nğ.)

dönderme (II) 1. Mayasız hamurdan yapılan ve yağda kızartılan pide. (Gölbeyli *Taşova, Merzifon ve köyleri –Ama.; -To. ve çevresi; *Ardahan, *Posof ve köyleri –Kr.) 2. Kuru yufkadan yapılmış börek. (*Perşembe –Or.)

döndermek 1. Döndürmek, çevirmek. (-Sm.; *Zile –To.; Tünges *Yusufeli –Ar.; -Ml.; *Silifke –İç.) 2. Birinin yaptığına karşılık yapmak. (*Zile –To.) 3. İdare etmek: Bu onun döndereceği iş değil. (*Zile –To.)

dönderme tavaşı Büyük tava. (Nefsiköseli *Görel –Gr.; Uluşiran *Şiran –Gm.)

döndüreç [→ döndürgeç (I)]

döndürek 1. [→ döndirek] 2. [→ döndelek] 3. [→ döndürgeç]

döndürgeç (I) [döndereç, döndergeç, döndüreç, döndürek -3, döndürügéc] Sacda pişirilen yufkayı döndürmeye yarayan tahta ya da ince demirden yapılmış fırıncı küreği. (-Isp.; Güney *Yeşilova, Kuşbaba, Pazaraldan, Bucak, Başpınar, Karamanlı *Tefenni –Brd.; Darıveren *Acıpayam –Dz.; *Tire, *Torbalı, Kesre –İz.; *Savaştepe –Ba.; *Niksar –To.; Ararım *Beyşehir –Kn.; Kocayatak *Serik, -Ant.)

[**döndereç**]: (Sekiaylası –Isp.; *Birecik –Ur.; *Fethiye ve köyleri –Mğ.)

[**döndergeç**]: (Zıvarık –Kn.; Kaya *Fethiye –Mğ.)

[**döndüreç**]: (Bağlılı *Eğirdir –Isp.; Karaatlı *Yeşilova –Brd.; Güğü *Elmalı –Ant.; Dont *Fethiye –Mğ.)

[**döndürek -3**]: (Sekiaylası –Isp.)

[**döndürügéc**]: (Darıveren *Acıpayam –Dz.)

dönmek (II) Bulanmak, altüst olmak: Yüreğim döndü. (*Bor –Nğ.)

dönük (IV) 1. Tersine çevrilmiş. (*Alaşehir –Mn.; *Kurşunlu –Çkr.; Ersis *Yusufeli –Ar.; Çanılı *Ayaş –Ank.; *Bor –Nğ.; *Lüleburgaz –Krk.) 2. Eğri, eğilmiş. (Körklüler *Yalvaç, Kozluca *Keçiborlu –Isp.; Yayla *Tefenni –Brd.)” (TDK, 1963-1982, C. IV, ss. 581, 1582, 1586)

Derleme Sözlüğü’nden tespit ettiğimiz bu sözcüklerin anlamları da yine bize, “altını üstüne getirmek” anlamında farklı bir fiilin varlığını göstermektedir.

Ayrıca bu örnekler üzerinden, Anadolu ağızlarında da yine bu iki fiilin, yani *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin yer yer birbirine karıştığı açıkça görülmektedir.

Diğer yandan, Anadolu ağızlarında “alt tarafını üst tarafına getirmek” anlamında kullanılan örneklerin, Anadolu’nun hemen hemen bütün bölgelerinde tespit edilmiş olması da özellikle dikkate değer bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

Dönder- fiilinin Anadolu ağızlarındaki kullanımlarının ardından, Türkçenin en büyük etimolojik kaynaklarından olan Andreas Tietze’nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*’ne bakmak yerinde olacaktır. Çünkü Türkiye Türkçesinin en geniş etimolojik sözlüğü olan Tietze’nin sözlüğü, Anadolu’da kurulup gelişen Türkçenin ilk yazılı metinlerinden, yani 13. yüzyıldan başlayan ve 20. yüzyıla kadar devam eden uzun bir döneme ait metinlerden derlenmiş sözcükleri içermektedir. Eser, 13. yüzyıldan başlayarak Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesi ve 20. yüzyıl sonuna kadar, standart Türkiye Türkçesine kadar uzanan bir dönemdeki metinleri kapsamaktadır. Bu metinler içinde Ermeni ve Yunan harfleriyle yayımlanmış Türkçe metinler de bulunmaktadır. Eserin derlemi; edebî metinler, ağız derlemeleri, tarihsel sözlükler, etimolojik sözlükler, ağız sözlükleri, alıntı sözlükleri ve gazetelerden oluştuğu için bu sözlük hem standart dilin söz varlığını, hem de ağızların söz varlığını tarihsel süreciyle birlikte göstermektedir. Bu derece uzun bir döneme ve farklı kesitlere ait metinlerin sözcüklerini kayıt altına almış bir sözlük olarak önemli bir başvuru kaynağı olan bu eserde de *dönder-* fiilinin ele alınmış olması önemlidir.

Tietze, *dönder-* ve *döndür-* sözcüklerini sözlüğünde karşılaştırarak ele almış ve “bu ikisi arasında bir mana farkı var mı” sorusunu çok isabetli bir şekilde gündeme getirmiş ancak bir sonuca bağlamamıştır. Tietze’nin, *dönder-* ve *döndür-* için açıklamaları şöyledir:

AD. *dönder-* ‘cevirme’ DS 1581, TS 1237–38, R. (Dankoff, 1991, s. 33)

< Etk. *tönder-*/

toğtar- a.m. [*tönit-* ‘a.m. fiilinin causativum hali] (Clauson, 1972, s. 518), b. *çıkar-* □.

※ *Arslan andan yüz dönderdi.* (A. Zajaczkowski 1934 [1405] I, 54). ※ *Beri dön, yönüğü bā dönder!* (A. Caferoğlu 1946 s. 93). ※ *Heç kimseyi boş döndermez* (Bilbaşar, 1941 s. 96). ※ *Yapağı yıkamış, sermiş güne, onları aktarıp dönderiyordu.* (Baykurt, 1971t, s. 158). Krş. *döndür-*.

döndür- ‘cevirme’ Meninski 1680 II, 2193. < *dön-* fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. *acıkdur-* □. BSTTk.nde *dönder-*’in yerini almıştır, fakat 15. asırdan beri mevcuttu ve *dönder-* ile beraber kullanılırdı. Azerbaycan Türkçesinde yalnız *döndür-* vardır, *döndür-* yoktur. ※ *Andan dehliyi dutdı, daşra çıkdı, ağacı döndürdi, üstüvār eyledi* (Ferec 855/1451 v. 93b). ※ *Allāh gör neyler, feleki nice döndürür* (Ferec 855/1451 v. 121b). Bu örnekler, *dönder-* maddesindeki örneklerle mukayese edilirse, aceba bu ikisi arasında bir mana farkı var mı diye sorulabilir. Acaba *döndür-* fiiliyle olanlarda causativum (ettirgenlik) fonksiyonu daha çok mu önde? Fakat başka örnekler bu düşüncüyü teyid etmeyecek mahiyettedir: ※ *Kız tiyre oldı, durub gitmek istedi. Karıcuğa haber oldı, şefâ’at eyledi, duñteri gērü*

döndürdi. Duğter döndi, melûl-şekl oturdu (Ferec 855/1451 v. 139b). — ※ *Bir at issini düşürmiş, kaçmış gider. Karşudan çağırur: "Dutuñ yâ berü dönderüñ!" der* (Ferec 855/1451 v. 234b). Veyahut: ※ *Süleymân eyitdi: "Eylese kazâyı döndürmişsin." dedi. Siymürg eyitdi: "Dönderdüm." dedi* (Ferec 855/1451 v. 198a). Demek ki bu metinde her iki fiil promisque (yan yana, karışık) kullanılmıştır (Tietze, 2021, ss. 436, 437).

görüldüğü gibi Tietze sözlüğünde, tanıklığına başvurduğu etimolojik sözlüklerdeki *töñder-*, *toñtar-*, *tönit-* fiillerine yer vermesine rağmen, her iki sözcüğü aynı köke götürmüş ve farklı işlevlerdeki iki ettirgenlik ekinin olup olmadığını sorgulamıştır, yani iki farklı biçimi düşünmemiştir. Tietze, bazı metinlerde *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin yan yana ve karışık kullanıldığı tespitini de açıklamasında vurgulamıştır.

Ancak, Türkçenin tarihî metinlerinden verdiğimiz örneklerle, Anadolu ağızlarındaki kullanımlar da göz önünde tutularak bakıldığında *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin iki farklı kökten geldiği düşünülmelidir. Nitekim, tarihî metinlerimizi izlediğimizde Orta Türkçe döneminde Anadolu sahasında ses biçim ve anlam açısından birbirine paralel gibi görünen söz konusu iki fiilin, Eski Türkçe döneminde ses, biçim ve anlam açısından iki farklı fiile dayandığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde de yine Orta Türkçedeki durumun devam ettiğini görüyoruz. Türkiye Türkçesinde bu iki fiilin, *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin birbirine karışmasına rağmen Anadolu ağızlarına göz attığımızda *dönder-* fiiliyle bağlantılı fiiller ve isimler *döndür-* fiilinden farklı anlamda karşımıza çıkmaktadır. Unutulmamalıdır ki, ağızlar standart dilin bozulmuş biçimleri değildir ve standart dil de aslında belli bir ağıza dayanmaktadır (Sağol Yüksekaya, 2008a, s. 45). "Türkçede standart dildeki varyasyon, yazarlara has üslup özellikleriyle ilgili değerlendirmeler, henüz gereken ilgiyi görmemektedir; yapılan yayınlar kuralcı açıdan "doğru" "yanlış" değerlendirmesiyle sınırlı kalmaktadır. Oysa tam da burada keşfedilmeyi, sınıflandırılmayı ve akademik olarak tanımlanmayı bekleyen yığınla malzeme mevcuttur." (Demir, 2010, s. 99). Ağızlarda yaşayan biçimler incelendiğinde, bu verilerin sözlüklerimizdeki madde başlarının, alt maddelerin, açıklamaların vs. yeniden düzenlenmesinde son derece yararlı olacağı göz önünde tutulmalıdır.

Belki tarihî metinlerimizde (*Marzubânâme* 16b/5, *Süheyl ü Nev-Bahâr* 2576) tanıklanan *yüz dönder-* (*yüzin dönderme-* çekimiyle) deyiminin de 'yüz çevirmek' değil de 'ifadesini, tavrını tamamen (altı üstüne gelecek şekilde) değiştirmek' biçiminde anlamlandırmak daha doğru olacaktır.

Türkiye Türkçesinde ise *yüz dönder-* veya *yüz döndür-* deyimini kullanılmamaktadır. Bunun yerine *yüz çevir-* deyimini, 'gösterdiği ilgiyi kesmek' anlamında kullanılmaktadır ve bizce tarihî metinlerdeki *yüz dönder-* ile aynı anlamı taşımamaktadır. Muhakkak ki, *dönder-* ve *döndür-* fiilleri, Türkiye Türkçesinin temeli olan Eski Anadolu Türkçesinde birbirine karışmaya

başlamıştı. Bunu, *Süheyl ü Nev Bahar*’da *yüzi dön-* (SN 4308), *yüzin dönder-* (SN 2576), *yüzin döndür-* (SN 2819, 2840) deyimlerinin bir arada ve aşağı yukarı aynı anlamda kullanılmasından anlayabiliyoruz. Diğer yandan, yukarıda söz ettiğimiz Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerine ait olduğu tahmin edilen tıp metni *Tuhfe-i Mübârizi*’de *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin farklı anlamlarda kullanılması da bu düşünceyi desteklemektedir.

Sonuç olarak, Türkçenin standart sözlüğü Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer almayan, yine günümüz standart Türkçesinin söz varlığını gösteren *Kubbealtı Lügati*’nde yer verilen ancak *döndür-* fiili ile aynı köke, *dön-* köküne götürülen *dönder-* fiilinin, *döndür-* fiilinden farklı bir fiil olabileceği, yukarıda verdiğimiz örneklerde görülmektedir.

Tarihî metinlerimizdeki *toñıt-* eyleminin {-Ar-} çatı eki almış biçimi olarak yine tarihî *toñtar-* ‘(bir şeyi) ters çevirmek, tersine çevirmek’ sözcüğünden söz edebiliriz. Buradan gelişmiş ön ünlülü biçimler *töñit-*, *töñder-*, *töñil-*, *töñül-*, biçimlerinin ise Marcel Erdal’ın, *töñ-* ‘geri dönmek’ fiili ile etkileşim sonucu ön damaksıllaşmış olabileceği görüşü doğru kabul edilebilir (Erdal, 1991, s. 738). Diğer yandan, *toñıt-*, *töñil-* ve *Divanü Lügati’t-Türk*’te tespit edilen ve EDPT’de Karahanlı Türkçesi tek örnek olarak verilmiş olan (Clauson, 1972, s. 527) *töñüş-* ‘başını eğmek’ fiillerinde gördüğümüz sırasıyla {-t-}, {-l-}, {-ş-} çatı ekleri, yazılı metinlerle tanımlayamadığımız **toñ-* eyleminin varlığını gösteriyor (Clauson, 1972, s. 517).

Bütün bu veriler göz önüne alındığında, *dönder-* ve *döndür-* fiillerinin birbirinden farklı olduğu kabul edilerek standart Türkçenin söz varlığında benzer ama farklı anlamlara gelen bu iki sözcük, *döndermek* ve *döndür-*; farklı sözcükler olarak ve farklı anlamlarla yer almalı, yani *Türkçe Sözlük*’e, hlk. etiketi ve “altını üstüne çevirmek” anlamıyla *dönder-* de eklenmelidir düşüncesindeyiz.

Ayrıca bu konudan hareketle, halk ağızlarında kullanılan, standart dile girmemiş ama anlamsal ayrıntılarıyla dilin anlatım gücünü zenginleştirecek, daha doğru bir ifadeyle, dilin anlatım gücünün zenginliğini devam ettirecek sözcüklerin değerlendirilip standart Türkçenin sözlüklerine alınması gerektiğini vurgulamak isteriz. Aksi takdirde, “Türkiye’de baskın bir gücü olan standart dilin (Sağol Yüksekaya, 2008b, s. 608) etkisiyle, Anadolu ağızlarında hâlâ yaşayan birçok sözcüğümüz yok olup gidecektir.

Kısaltmalar

DK Dede Korkut Kitabı

DLT Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi

EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

KB Kutadgu Bilig

M Marzubân-nâme Tercümesi

MŞ Müntahab-ı Şifâ

OTWF Old Turkic Word Formation

OM Osmanlı Mutfağı Muhammed bin Mahmûd Şirvanî

OY BK Orhon Yazıtları Bilge Kağan Yazıtı

SN Süheyl ü Nev Bahâr

TETTL Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati

TM Tuhfe-i Mübârizî

TS Tarama Sözlüğü

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Argunşah, M. ve Çakır, M. (2005). *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı Muhammed bin Mahmûd Şirvanî*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Atalay, B. (1986a). *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1986b). *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi "Endeks"*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı Lugati, Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (S. Tezcan, Çev.). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Demir, N. (2010). Türkçede Varyasyon Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. 17(2), 93-106.
- Dilçin, C. (1991). *Süheyl ü Nev Bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi.
- Erdağı Doğuer, B. (2013). *Tuhfe-i Mübârizî Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Korkmaz, Z. (2017). *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Önler, Z. (1990). *Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2016a). *Dede Korkut Dresden Nüshası I Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Özçelik, S. (2016b). *Dede Korkut Dresden Nüshası II Giriş, Notlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sağol Yüksekaya, G. (2008a). Standart Dil ile Halk Dilinde Ortak Kullanılan Sözcüklerin Dil Düzeyleri Üzerine. *I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 45-50). Yakın Doğu Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Lefkoşa, KKTC.
- Sağol Yüksekaya, G. (2008b). Standart Dil ile Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı* içinde (ss. 599-610). Harran Üniversitesi, Türk Dil Kurumu, Şanlıurfa.
- TDK. (1963-1972). *Tarama Sözlüğü I-VIII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (1988). *Türkçe Sözlük Yeni Baskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (2023). *Güncel Türkçe Sözlük* (12. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tietze, A. (2021). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (E. Yılmaz ve N. Demir, Ed.). Ankara: TÜBA.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA MODERN HABERLEŞME SİSTEMİNE GEÇİŞTE BOLU'NUN ÖNEMİ*

Ahmet ERCİVAN**

Öz: Devletler açısından haberleşme son derece önemli olup çeşitli haberleşme yöntemleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti de kendisinden önce başlatılan haberleşme faaliyetlerinin benzer uygulamalarını devam ettirmiştir. Bu uygulamalar zamanla modern posta teşkilatına dönüşmüştür. Bolu'nun İstanbul üzerinden Anadolu'ya uzanan posta yolları üzerinde bulunması burayı her zaman önemli bir haberleşme durağı hâline getirmiştir. Başlangıçta bir menzil noktası olan Bolu, daha sonraki süreçte muntazam postane sisteminin uygulandığı yerlerden birisi olmuştur. Dolayısıyla tarihi süreçte Osmanlı Devleti'nde haberleşmede görülen yenilik ve gelişmeler Bolu'yu doğrudan etkilemiştir. 19. yüzyılda artan modernleşme çalışmalarıyla birlikte Bolu, en önemli haberleşme güzergâhlarından birisi olmuştur. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'ndeki haberleşme faaliyetleri üzerinden yola çıkılarak, Bolu özelindeki haberleşme sistemi ele alınmıştır. Yenilik hareketlerinin yoğunlaşmış olduğu 19. yüzyılın ikinci yarısı Bolu özelinde incelenmiştir. Bununla birlikte tarihsel süreç içerisinde haberleşme ile ilgili olarak ortaya çıkan gelişmelere de değinilmiştir. Osmanlı Devleti'nde haberleşme alanında görülen gelişmelerin yansıması incelenerek, Bolu'nun Osmanlı haberleşme sistemindeki önemi ve karşılaşılan sorunlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bolu, haberleşme, ulak, postane, modernleşme.

The Importance of Bolu in the Transition to Modern Communication Systems in the Second Half of the 19th Century

Abstract: Communication, very important since the early periods of humanity, developed over time and was institutionalized following the evolution of states and empires. The Ottoman Empire in particular developed rapidly traditional forms of communication into a modern postal service during the 19th century. The geographical location of Bolu placed on the postal routes from Istanbul to Anatolia allowed her to become a significant communication stop. Initially a destination point, Bolu later developed into a hub when a regular postal system was established. Therefore, the innovations and developments the Ottoman Empire

* Atıf Bilgisi / Citation: Ercivan, A. (2025). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Modern Haberleşme Sistemine Geçişte Bolu'nun Önemi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 165-180.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 03.07.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Öğr.Gör.Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Bolu, Türkiye. E-posta: ahmetercivan@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3720-1653.

introduced in the 19th century affected directly the city of Bolu. With the increase of modernisation efforts in the 19th century, Bolu became one of the most important communication routes. This paper discusses the communication system established in Bolu through the prism of general developments undertaken in the Ottoman Empire and attempts to analyze the problems encountered with the introduction of new technology.

Keywords: Bolu, communication, postman, post office, modernization.

Giriş

Haberleşme her dönemde önemli olduğu için buna dair veriler tarih öncesi dönemlere kadar uzanır. Hatta bununla ilgili olarak Asurlular dönemine ait çeşitli mektuplar bulunmaktadır (Memiş, 2002, s. 242). Bu mektuplar haberciler vasıtasıyla istenilen yere ulaştırılmaktaydı. Mektupları taşıyan haberci belirli noktalarda atını değiştirip kısa bir mola verdikten sonra yoluna devam ediyordu (Çerçi, 2003, s. 192). Buna benzer örnekler başka medeniyetlerde ve sonraki zamanlarda da görülmüştür. Mesela Hun Türkleri de iyi bir haberleşme teşkilatına sahip bulunuyordu (Ögel, 1980, s. 100). İranlılar ve Romalılar'da kullanılan haberleşme sistemi cahiliye döneminde Araplar tarafından da kullanılmıştır. Uygulanan bu haberleşme sistemi İslami dönem ile birlikte devam etmiş ve diğer devletler tarafından örnek alınmıştır (Harekât, 1992, s. 499). İslamiyet'ten önce Türk devletlerinde ulak ve ulağ gibi isimler kullanılmış ve İslami dönem ile bu isimler aynı şekilde kullanılmıştır (Pakalın, 1983, s. 543). Safeviler'de ise çaparhane ismi postanenin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ulakların bulunduğu yerler bu şekilde adlandırılmıştır (Halaçoğlu, 2004, s. 159). Benzer şekilde Moğollarda Cengiz Han tarafından “yam” adı verilen posta teşkilatı kurulmuştur. Moğollarda, hem postacılık görevi yapan, tatar, yamçı gibi adlar taşıyan memurlar bulunurdu (Çerçi, 2003, s. 196).

Araplar'da da cahiliye dönemine kadar uzanan ve berid adı verilen bir haberleşme teşkilatı olduğu görülmektedir. Bu haberleşme sistemi Hz. Peygamber dönemine kadar uzanmaktadır. Berid; “süvari, postacı, elçi, ulak, iki posta arasındaki mesafe, postaya verilen yazılar ve dosyalar, resmi işlerle ilgili posta” gibi farklı anlamları taşımaktadır (Harekât, 1992, s. 498; Pakalın, 1983, s. 207). Hz. Ömer zamanında daha sistemli bir hâle getirilen haberleşme teşkilatı Emeviler ve Abbasiler döneminde geliştirilerek devam ettirilmiştir (Pakalın, 1983, s. 542).

Selçuklu Devleti'nde kervansaraylar hem ticaretin gelişmesi hem de haberleşme faaliyetlerinin devam etmesi açısından büyük bir öneme sahipti. Kervansaraylar güvenliğin sağlanmasına katkıda bulundukları gibi aynı zamanda bir ticaret merkezi olarak da görev yapmaktaydılar (Turan, 1946, s. 471). Bununla birlikte Selçuklularda peykler, sâîler ve perendelerden kurulmuş süratli bir haber alma teşkilatı bulunuyordu. Bu görevliler aynı zamanda istihbarat da sağlıyorlardı (Kafesoğlu, 1972, s. 150). Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde peykler, hızlı

koşan ve padişahın emirlerini çabuk bir şekilde ulaştıran kişilere denilmekteydi (Pakalın, 1983, s. 774).

Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerden itibaren ulak sistemi ile haberleşme faaliyetleri yürütülmüştür. Sai, tatar, berid, posta kelimelerinin karşılığı olarak kullanılan ulak, eski Türkçe'de ulağ şeklinde geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut da aynı ifadeyi kullanmıştır. Yollar üzerine gidiş istikametini göstermesi için taşlar dikilmiştir. Kaşgarlı Mahmut *Divân-ı Lügat'it Türk* adlı eserinde ulağı, “Beğin emriyle koş a koş a giden postacının, başka bir at buluncaya kadar bindiği at” şeklinde tarif etmiştir (Halaçoğlu, 2012, s. 77). Ancak bu sistemi kimin kurduğu konusunda bir kesinlik yoktur. Bununla birlikte hepsi benzer özellikler taşımaktadır (Halaçoğlu, 2002, s. 8). Ulak teşkilatlanmasının kesin olarak ne zaman ortaya çıktığına dair bir veri olmamasına rağmen ulaklar Orta Asya'daki ilk Türk devletleri döneminden itibaren kullanılıyordu. Haberleşmede kullanılan yöntemler her ne kadar isim yönünden farklılık gösterebilirler de birbirlerine büyük oranda benziyordu. Aslında farklı medeniyetler bir diğerinden öğrendiği yöntemi daha da geliştirmiştir. Haberleşme sadece bir haberin veya bir emanetin bir yerden başka bir yere taşınması açısından değil, aynı zamanda istihbarat faaliyetleri açısından da önem taşımıştır. Bu sebeple tarihin her döneminde haberleşmeye çok değer verilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Sistemi ve Bolu'daki Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli yönlerine giden üç ana yol bulunurdu. Buna göre sağ, orta ve sol kol Osmanlı haberleşme sisteminin esasını oluşturuyordu. Sağ kol olarak adlandırılan kısım Üsküdar'dan başlayıp Anadolu boyunca ilerleyerek Halep, Şam ve Hicaz'a; orta kol yine Üsküdar'dan başlayıp Güneydoğu Anadolu üzerinden Kerkük, Bağdat, Basra Körfezi'ne ve sol kol da orta kolu takip ederek Erzurum üzerinden Kars ve Tebriz'e kadar ulaşırdı. Rumeli yönündeki sağ kol İstanbul, Kırklareli, Babadağı, İsakçı, Akkırman, Özü ve Kırım'a; orta kol, İstanbul, Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Belgrad'a; sol kol da İstanbul, Tekirdağ, Gümülcine, Kavala, Selanik ve Yenişehir üzerinden Draç'a uzanırdı (Hut, 2015, s. 537). Bolu, Osmanlı Devleti'nde orta kol olarak adlandırılan posta yolu üzerinde bulunuyordu. Buna göre; Üsküdar-Gebze-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harput-Diyarbakır-Nusaybin-Kerkük üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşıldı (Ekin, 2022, s. 36). Bolu'nun bu ana kollarından birisi üzerinde bulunması ve İstanbul'a yakın olması haberleşme açısından değerini artırmıştır.

Posta yolları üzerinde bulunan derbend teşkilatı sayesinde güvenlik sağlanmaktaydı. Tanzimat'a kadar bu uygulamanın devam etmiş ve Tanzimat'la birlikte zaptiye uygulamasına geçilmiştir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki derbend teşkilatı Tanzimat döneminde hemen kaldırılmamış, bir süre daha devam etmiştir. 18. yüzyılda yaygın olarak devam eden bu uygulamaya göre Bolu

Dağı’nda İstanbul-Bağdat ve Sivas’a giden yol üzerinde bulunan, kış mevsiminde yolcuların emniyeti için birkaç kişi, Bolu Derbendi civarında oldukça büyük ve müstemilatı olan bir han yaptırmışlardı (Orhonlu, 1990, s. 158-159).

Osmanlı Devleti’nde haberleşme işleri ulaklar vasıtasıyla yürütülmüştür. Menzillerdeki haberleşmeden sorumlu olan ulaklara “ulak hükmü” veya “in’am hükmü” olarak adlandırılan menzil fermanı verilirdi. Ulaklar bu sayede beygir temin edebilirler, bunun yanı sıra yiyecek ve dinlenme imkânına sahip olurlardı (Halaçoğlu, 2002, s. 159; Pakalın, 1983, s. 543). Menzillere “devletin umûr-ı mühimmesi için gelip geçen ulaklarına zaruret ve müzâyaka çektilirmemesi” yolunda emirler gönderilmiştir. Bununla birlikte bu ayrıcalıkların zaman zaman suistimal edildiği de olmuştur (Halaçoğlu, 2012, s. 78). Bu sayede ulaklar ayrıcalıklı bir konuma ulaşmışlardır.

XVI. yüzyılın başlarına kadar ulaklarla ve ulak hükmü yoluyla haberleşme sürdürülmüştür. Ulaklar ihtiyaçları hâlinde geçtiği yerlerdeki hayvanlara el koyabilmekteydi. Ayrıca hayvanlarının iâşesini de temin ediyorlardı (Halaçoğlu, 2012, s. 77). Benzer uygulamaların Bolu sancağında da olduğu 1596 yılına ait bir belgeden anlaşılmaktadır. Ulakların bu ayrıcalıklı durumlarını kendi menfaatlerine göre kullanmamaları için hazırlanan ulak hükmü ile ulakların uyması gereken kurallar ve yetkileri ayrıntılı olarak bir defter hâlinde tutulmuştur. Ulakların alabilecekleri beygir ve yiyecek miktarı bir usule bağlanmıştır (BOA., A.DVNSMHM.d./74-62).

Halaçoğlu’na (2012, s.78) göre “ulaklara tanınan bu imkânlarla rağmen zaman zaman vazifelerinde suiistimalleri görülmüştür. Meselâ bir şekilde tarihi açık menzil hükmü elde eden ulaklar birçok defa bu hükümle menzillerden beygir almışlardır. Bu sebeple Bolu, Tosya ve Merzifon menzilcileri, tarihi açık menzil ahkâmıyla gelip geçen ulakların ellerinde bulunan fermana Bolu’ya geldiklerinde “kanun üzere nişan” konulması için emir verilmesini rica etmişler, ayrıca bu fermanlara mahkemece bir işaret konularak başkalarına devrinin önüne geçilmesini talep etmişlerdir.” Ulakların ihtiyaçlarından fazla beygire el koymaları, dönüşte bu hayvanları bırakarak daha genç ve dinlenmiş hayvanları almaları devlet yönetiminde ve toplum nazarında tepki çekmiştir. Bir yönüyle devletin yetkisini kullanan ulaklardan pek çok haksız uygulamalar yapanlar olmuştur Ulakların bu uygulamaları belgelere “ulak zulmü” olarak yansımıştır (Yazıcı, 1922, s. 225).

Ulak sisteminde karşılaşılan zorluklar ve şikayetler üzerine Kanuni Sultan Süleyman bu meselenin çözümü için Lütfi Paşa’yı görevlendirmiştir. Bunun üzerine Lütfi Paşa, ulak hükmü sistemini kaldırmış ve yerine menzil teşkilatını kurmuştur. Ulak hükmü yerine “in’am hükmü” verilmesi kararlaştırılmıştır (Çerçi, 2023, s. 217). Kanuni döneminde başlatılan bu uygulama daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu uygulamaya göre ulaklar, menzil görevlisine

aldıkları atlara karşılık belirli bir ücret ödemek durumundaydılar. Benzer şekilde III. Mustafa dönemine ait 1768 tarihli belgede “ruz-i kasımdan ruz-i hıdır’a kadar”, yani kış ayının başlangıcı olan kasım ayından baharın başlangıcı olan mayıs ayına kadar olan sürede, Bolu’ya bağlı bir kaza durumunda bulunan Gerede menziline in’am hükmüyle gelip geçen 72 ulağa verilen beygir ücretlerini ve ulakları gösterir defter tutulmuştur. Anlaşıldığına göre Bolu ile aynı güzergâhta bulunan Gerede kazası önemli bir menzil noktasıydı (BOA., AE.SMST.III/201-15761). Bolu’da da ulakların zulmü ile ilgili olarak devletin genelinde ortaya çıkan şikayetlere rastlanmaktadır. Hatta Bolu’da bazı köylerin halkı, ulakların haksız bir şekilde kendilerinden beygir almak için zulmettiklerini, bununla da yetinmeyerek paralarına el koyduklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine bu konuda bir tahkikat yürütülmesi kararlaştırılmıştır (BOA., A.DVNSMHM.d./58-737). Bu şekilde yapılan haksız uygulamaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. İn’am hükmü olan ulaklarla ilgili olarak in’âmât defterleri tutulmuştur (Halaçoğlu, 2002, s. 186). Aynı şekilde 1718 yılında Bolu sancağına ait in’am defterleri bulunmaktadır. Bu defterde 168 ulağın kaydını içermektedir (BOA., AE.SAMD.III. /57-5649). Ulaklar savaş dışı dönemlerde haberleşme de bir menzilden diğerine yolculuk yaparlardı. Ancak çok özel haberleri taşıdıkları da olurdu. Bu durumlarda çıkıştan varışa kadar tek ulak kullanılırdı. Bu ulaklara “hususî emirle giden ulaklar” adı verilmiştir (Bozkurt, 1966, s. 2). Bu defterlerin Bolu sancağında 18. yüzyılın sonlarına kadar düzenli bir şekilde tutulduğu görülmektedir. 1767 yılına ait olan belgede 120 ulağa ödenen beygir ücretleri kaydedilmiştir (BOA., CF.NF. /31-1536).

Yukarıda haberleşme ile ilgili olarak bahsedilen uygulamaların Osmanlı Devleti’nde “menzil teşkilatı” olarak devam ettiği görülmektedir. Menzil; “ev, konak, iki konak arası, bir konak yol, posta ve posta tatarları beygirlerinin mahalli” manalarına gelir. Ulakların bulunduğu yere “çaparhâne” denilirken daha sonra ise postane denilmiştir (Halaçoğlu, 2004, s. 159). Menziller, Osmanlı Devleti’nde hızlı bir haberleşme sistemi sağlamak, sefer sırasında orduya dinlenme imkânı sunmak ve ordunun her türlü ihtiyacını karşılamak amacıyla Anadolu ve Rumeli’de yollar üzerindeki belirli noktalara kurulmuştur (Halaçoğlu 2002, s. 14). Bu menziller ordu sefere çıktığı sırada ordunun iâşelerinin toplandığı yerlerdi. Bazen toplanan ürün yerine para da olabiliyordu. Ordu sefere çıkarken ulak ve at sayısı da artırılırdı (Tekin, 2022, s. 36).

Bolu ahalisinin yönetiminde bulunan Bolu Menzili, 1690 senesinde 6 beygire sahip bulunuyordu. Menzil masraflarının 693,2 kuruşu (83.190 akça) 70 avârız hânesinden, 57 kuruşu (6846 akça) da Bolu livâsı avârız ve bedel-i nüzulünden karşılanmakta olup toplam 750,3 kuruş (90.036 akça) masrafı vardı. 1723-24 yılında 20, 1724-25’te 25 beygiri bulunan menzile 1727’de 10 beygir daha eklenerek beygir sayısı 35 olmuştur. Menzilin masrafının 807,5 kuruşu Bolu ahalisinin avârız ve nüzullerinden karşılanmaktaydı. Her beygir için toplam 147,5

kuruş senelik masraf kaydedilmiştir. Menzilin Düzce Pazarı menziline mesafesi 12, İstanbul'a ise 60 saat idi. Bu süre 1595'te 61 saat olarak kaydedilmiştir (Halaçoğlu, 2002, s. 71). Bolu menzil defterlerine bakıldığında sefer zamanlarında ulak ve at sayısındaki artışlar dikkati çekmektedir.

Bolu'ya bağlı olan Gerede Menzili; 1690-1694'te 6 beygiri bulunan menzilin giderleri, 181,4 kuruşu (21.774 akça) Bolu Nezareti malından, 469,5 kuruşu (21.774 akça) da Gerede menzilcilerinin avarızlarından karşılanmaktaydı. Bunun toplamı ise 651 kuruş (78.120 akça) idi. 1722-1723'te 14 menzil beygiri bulunan Gerede Menzili 1726-1727 yıllarında 8 kişinin uhdesinde bulunuyordu. Bu sırada beygir sayısı 25 olan menzilin toplam 3687,5 kuruş masrafı olup, bunun 623,5 kuruşu Gerede menzilcileri avâız nüzullerinden, 1875 kuruşu da ulak ücretlerinden, kalan 1188 kuruşu ise Hazine-i Âmire tarafından karşılanmıştır. Menzile 1727-1728'de 10 beygir zam edilerek beygir sayısı 35'e yükseltilmiştir. Bolu menziline olan mesafesi 12, İstanbul'a ise 72 saattir (Halaçoğlu, 2002, s. 72). Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda her ne kadar Bolu'ya yakın bir konumda olsa da Gerede kazasında bulunan menzilin Anadolu'nun doğusuna ve Anadolu'nun iç kısımlarına uzanan yollar üzerinde bulunan bir kavşak noktası olması nedeniyle stratejik konumda olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde menzillerde çeşitli hizmetlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan, “menzil emini, menzil kethüdası, ahur kethüdası, seyis, odacı, sürücü, aşçı” gibi hizmetliler bulunmaktaydı. Ayrıca köy veya kasaba ahalisinden oluşturulan menzilkeş olarak adlandırılan bir hizmetliler topluluğu vardı. Sürücü olarak adlandırılan görevliler ise başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek menzilin tasarrufunda bulunan beygirleri geri getirmekle sorumluydular (Halaçoğlu, 2004, s. 160). Bazen bir menzildeki beygir sayısı ulaklar için yeterli olmayabiliyordu. Bu durumda en yakın menzildeki beygirlerden faydalanma yoluna gidilmiştir. 1770 yılına ait bir belgede Bayındır Menzili 'ne gitmek üzere yola çıkan Turnacıbaşı Mehmet Ağa'ya Gerede kazasından beygir temin edildiği ifade edilerek ücretinin de Bolu voyvodalığı akçesinden temin edilmesi istenmektedir (BOA., AE.SMS.III/257-20552).

Menzillerden yabancı devlet adamları ve elçilerin konaklamasında da faydalanılmaktaydı. Bu kişilerin masrafları ise o bölgedeki kaza halkı tarafından karşılanmaktaydı. Bununla ilgili olarak menzillerde ne tür yiyecek ve içecek verileceğini gösteren “zahire defterleri” tutulmuştur. Mesela II. Selim'in şehzadeliği sırasında İstanbul'a gelen İran elçilik heyeti ile ilgili olarak yollardaki menzillerde tutulan zahire defterleri bulunmaktadır. Zahirenin temininden ise kadı veya sancakbeyi sorumluydu. Bahsedilen İran elçileri Bolu'ya gelince sancakbeyi tarafından karşılanmış ve elçilerin zahire ihtiyacı temin edilmiştir (Turan, 1964, s. 26).

Savaş sırasında menzillerin sayısı ve menzillerde bulunan at sayısı artırılırken barış döneminde ise atların sayısı azaltılmıştır. İhtiyacın azaldığı durumlarda ise bazı menziller kaldırılmıştır. Menzil Halifelğine bağlı olan menzillerin sevk ve idaresinden “menzil emini” adı verilen ve bir yıllığına seçilen görevli sorumluydu (Halaçoğlu, 2002, s. 153). Menzillerde bulunan defterler bölgedeki haberleşme yoğunluğu hakkında önemli istatistiklere sahipti. 1700 senesinde Konrapa Kadısı tarafından düzenlenen defterde Konrapa Menziline Bolu ve Hendek istikametlerine hareket eden 124 ulaktan bahsedilmektedir (BOA., AE.SMST.II. /44-4361). Diğer bölgelerde olduğu gibi Bolu vilayetinde de devlet tarafından yönetilen menzillerde posta tatarları belli bir ücret karşılığında at temin edebiliyorlardı (BOA., CF.NF. /13-610).

Menzillerin bakım ve onarımı ile diğer masraflarının karşılanmasından görevlendirilen köy ve kasaba halkı sorumluydu. Bunun karşılığında ise bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Ayrıca menziller, insanların ticaret yaptıkları bir pazar yeri konumuna da gelmiştir (Halaçoğlu, 2002, s. 172). 19. yüzyılda Osmanlı haberleşme sisteminde önemli değişiklikler olmuştur. II. Mahmut, geleneksel menzilhane sistemini kirahâneye dönüştürmüş, böylece modern posta sisteminin yolu da açılmıştır. Kurulan bu sistem ile ulak-menzil usulü revize edilmiş ve kirahâneler haberleşme ağının esasını teşkil etmeye başlamıştır (Çakılcı, 2023, s. 20). Bu uygulama önce Rumeli’de tatbik edilmiş ve daha sonra ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’da uygulanmaya başlanmıştır (Özkaya, 1977, s. 356). Menzillerin işleyişi belirli esaslara göre yürütülürken zamanla bu sistemin de bozulduğu görülmektedir. Menzil sisteminin bozulmasının temel sebebi menzil yönetiminde görev alan kimselerle habercilerin görev anlayışının bozulmasıdır (Halaçoğlu, 2002, s. 189).

2. Modern Posta Sistemine Geçişte Bolu Postanesi

I. Abdülhamit zamanında 1785 tarihli bir ferman ile (Yazıcı, 1992, s. 335) “Tataran Ocağı” oluşturulmuş ve ocağın işleyişi ile ilgili olarak bir ferman yayınlanmıştır. Bu sayede ocağın aksayan yönleri düzeltilme yoluna gidilmiştir (Eskin, 1942, s. 16). Bu ocağa mensup olan ulakların ayırt edilebilmeleri amacıyla ayrı bir elbise ve kalpak giymeleri sağlanmıştır. Ancak bir süre sonra ocağa mensup olmayanların bu elbise ve kalpakları giymeleri üzerine bu kişilerin cezalandırılması yoluna gidilmiştir. Ayrıca Tatar Ağası tarafından tezkire verilerek önlem alınmıştır (Özkaya, 1977, ss. 340-341).

Menzil teşkilatında alınan tüm tedbirlere rağmen bozulmanın önüne geçilememiştir. Sadrazam Mehmed Sa’id Galib Paşa zamanında 1823’ten 1829’a kadar bütün menzillerde kira usulünün bir kere daha uygulanması yoluna gidilmiştir. Ancak yine de istenilen sonuca ulaşamamıştır. Bunun üzerine 1834’te Hadi Efendi’nin girişimleri ile posta sistemine geçilmiştir (Halaçoğlu, 2002, s. 196). Aynı sene içerisinde Üsküdar’dan İzmit’e kadar uzanan bir posta

yolu yapılmıştır. Bu yol üzerine postaneler inşa edilmiştir (Yazıcı, 1995, s. 33). Kirahâne sisteminin uygulanmasındaki asıl sebep, menzilhâne sisteminde görülen bozulmalar olmuştur. Menzilhânelerdeki imkânların, nizamname hükümlerine aykırı olarak kullanılması menzilhâne masraflarını artırdığı gibi ahalinin de şikayetlerine sebep olmuştur. Bunun üzerine II. Mahmut kesin bir adım atarak menzil işletmelerinin emanet veya iltizam yoluyla bir kiracıya devredilmesini sağlamıştır. Bu sayede menzillerde at temin edilmesi ücrete tabi olmuş ve doğacak ek masraflar için de ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Menzilhânelerin bütüncül bir yönetimden bölgesel işletmelere verilmesi anlamına gelen bu uygulamaya da kirahâne adı verilmiştir (Çakılcı, 2023, s.22).

Ulak-menzilhâne sistemi ile ilgili olarak özellikle II.Mahmut'un saltanatının ikinci yarısından itibaren düzenlemeler artmıştır. II. Mahmut döneminde yayınlanan 1832 tarihli “beyaz üzerine hatt-ı hümayun” ile posta teşkilatının temelleri de atılmıştır (Yazıcı, 1992, s. 335). 1840'ta kurulan Posta Nezareti, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüş ve ilk önce İstanbul'da daha sonra ise Anadolu'da postaneler açılmıştır. Aynı sene içerisinde çıkarılan yasa ile postanelerin hangi şartları taşıması gerektiği de belirtilmiştir. Buna göre açılacak postaneler kentlerin merkezlerinde olmalıydı. Ayrıca, hücreli veya raflı dolapları bulunan bir oda postane olarak kullanılacaktı. Görevlilerin çalışacakları kısım ile gelenler arasında bir kapı veya pencere bulunacaktı. Ayrıca odanın giriş kapısı üzerinde “postahâne” yazısı da olmalıydı. Bunlara ilave olarak sandık, defterler, mühürler ve gerekli eşya ile tarife listeleri de bulundurulacaktı. Bunların yanı sıra çalışanlar ve postaneye gelenler arasında bir kapı veya pencere olacaktı. Kentlerde postane olarak kullanılabilecek bir oda, bir kurumdan sağlanacak veya kiralanacaktı (Çadırcı, 2013, s. 295).

Tanzimat ile birlikte Avrupa örneğine göre yeniden düzenlenmiş ve posta sistemi oluşturulmuştur. Ancak posta için yapılan yolların bir müddet sonra bozulması üzerine tekrar arabaların yerine beygirler kullanılmaya başlanmıştır. Buna rağmen merkez teşkilatının yanı sıra taşrada postaneler açılmaya başlanmıştır. Taşrada açılacak olan postanelerde aranılacak özellikler nizamname ile de tespit edilmiştir. Postanelerin “vasat-ı şehirde bir münasip mahalde” açılmaları gerektiği de belirtilmiştir. Postanelerde evrakın yanı sıra eşya ve para taşınması uygulaması da gerçekleştirilmiştir (Yazıcı, 1992, ss. 350-358). 1849 yılına gelindiğinde eyalet merkezlerinde birer postane açıldığı ve yönetici olarak da müdür atandığı görülmektedir (Çadırcı, 2013, s. 295).

1840 senesinde Posta Nezareti'nin kuruluşu gerçekleşmesi ile birlikte ilk posta konvoyları da çıkmaya başlamıştır. Bununla ilgili olarak da yeni teşkilatın uyacağı esaslar ve ilk posta nizamnamesi de yürürlüğe konulmuştur. Tanzimat ile birlikte posta hizmetleri daha düzenli hâle gelmiş ve muntazam postane olarak adlandırılan postaneler kurulmuştur. Posta müdürü verilen posta merkezlerine muntazam postane adı verilirken, kendilerine posta müdürü tayin edilmeyen

postaneler ise gayr-ı muntazam postane olarak adlandırılmıştır (Yazıcı, 1992, ss. 336-337). Bu bağlamda aşağıda belirtildiği üzere Bolu Postanesi'nin muntazam bir postane olduğu görülmektedir.

Bu uygulamamanın etkileri kısa sürede görülmüş ve Bolu'nun haberleşme yolları üzerinde olması nedeniyle bir posta merkezi oluşturulmuştur. Bununla birlikte zaman zaman posta yolları üzerinde bulunan derbentlerde güvenlik sorunu ortaya çıktığı görülmektedir. 1846 senesi içerisinde Bolu'daki posta yolları üzerinde bulunan Bolu Dağı, Koroğlu Çeşmesi, Söğüdlü, Belbaşı, Karaçalı derbentlerinin birbirine uzak olması güvenlik konusunda sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve ulaşım imkanlarını zorlaştırmıştır. Posta tatarlarının güvenliğinin sağlanması amacıyla bölgeye cebeli tayini yapılmıştır. Artırılan asker sayısı ile bölgedeki posta hizmetleri daha güvenli hâle getirilmiştir. Artırılan güvenlik önlemleri ile posta hizmetleri daha sağlıklı bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. (BOA., C..ZB./69-3414).

Ancak posta hizmetleri için yapılan yollar genellikle yetersizdi. II. Mahmut döneminde ve Abdülmecit döneminde yapılan yollar da yeterli olmadı (Karal, 1976, ss. 262-263). 1862 senesinde yolların tamir edildiği görülmektedir. 1863 senesinde tamir edilen yollar 360 fersaha ulaşmıştır (Halaçoğlu, 2002, s. 197). 1862 senesinde ise ilk posta pulu da kullanılmıştır (Eskin, 1942, s. 23).

İlk posta nizamnamesi 1871 yılında Avrupa'daki örnekler incelenerek hazırlanmıştır. Yine 1871 yılında posta ve telgraf nezaretleri birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezareti adını almıştır (Yazıcı, 1992, s. 340). Osmanlı Devleti'nde yerli postaların yanı sıra yabancı postalar da kurulmuştur. II. Abdülhamit bu postaları kaldırmak istemişse de engel olamamıştır (Yazıcı, 1992, s. 343). Bolu özelinde ise telgrafhane binası olarak 1864 senesinde Bolu Hükümet Konağı'na bağlı bir bina kullanılmıştır (BOA., A.MKT.MHM., 277-58). Telgrafhane müdürü olarak ise Nesib Efendi tayin edilmiştir (BOA., HR. MKT. 460-66). 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bolu'nun muntazam postaneye sahip olduğu görülmektedir. 1870 yılına ait olan Kastamonu Vilâyeti Salnâmesi'ne göre Bolu, dördüncü sınıf bir telgrafhaneye sahipti. Telgrafhanenin müdürü Hasan Efendi, memuru ise Simon Efendi'dir (Önal, 2011, s. 52). Bununla birlikte Bolu'da yabancı bir postane kurulmasına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 1899 senesinde Bartın kazasının Bolu ile olan posta işlerinin kış mevsiminde gecikmesini önlemek için Bartın'la Hamidiye arasında haftada bir kere işlemek üzere düzenli bir posta sürücülüğü oluşturulmuştur (BOA., DH.MKT. /2186-122).

Bolu'nun İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan yol güzergahı üzerinde bulunması işlerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu durumun posta işlerinde çeşitli aksamalara neden olabileceği düşüncesiyle 1895 senesinde Bolu Telgrafhanesi'ne memur talep edilmektedir. Böylece iş yoğunluğunun

azaltılması ve haberleşme işlerinin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır (BOA., DH.MKT. /418-13). Bolu'nun Kastamonu vilayeti'ne bağlı bir sancak konumunda olması nedeniyle 1910 senesinde Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılmış yazıda, Bolu sancağındaki posta ve telgraf merkezinin Bolu mutasarrıflığının isteğiyle Kastamonu'dan ayrılarak Dersaadet'e bağlanmak istendiği görülmektedir. Buna gerekçe olarak da Kastamonu'nun Bolu'ya uzak olması ve İstanbul'a ulaşım imkanının daha uygun olması gösterilmiştir. Ancak bu istek İstanbul'daki posta işlerinin yoğunluğu gerekçe gösterilerek kabul görmemiş ve bu sebeple Bolu posta ve telgraf merkezi bir süre daha Kastamonu'ya bağlı kalmaya devam etmiştir (BOA., DH.MUI. /8322).

Bolu'da hükümet konağı binasının inşası 1811 senesinde Bolu Mutasarrıfı Hüsrev Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir (Bayraktar, 2009, s. 17). Diğer hükümet kurumları da bu binanın etrafına inşa edilmiştir. Zamanla binanın yıpranması üzerine yeniden bir posta ve telgraf binası yapılması gündeme gelmiştir. Bolu mutasarrıflığından Maliye Nezareti'ne 18 Nisan 1916 senesinde yazılmış yazıya göre Bolu Hükümet Konağı bahçesinde yeniden bir posta ve telgraf binası yapılması istenmektedir. Posta ve telgraf binasının şehrin başka bir yerine yapılma düşüncesi ise, şehir merkezine uzak olacağı gerekçesi ile kabul edilmemiştir (BOA., ML.EEM./1190-3). İlerleyen zamanlarda bu konunun tekrar gündeme geldiği görülmektedir. 14 Aralık 1916 tarihinde Bolu Hükümet Konağı arsasından alınarak posta ve telgraf binası inşa edilen yerlerin bedellerinin karşılanması Bolu mutasarrıflığına Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir. Ayrıca hükümet konağını ve yakınlarındaki devlet kurumlarını gösteren bir taslak hazırlanmıştır. Buna göre telgrafhane binası olarak geçen ve hükümet binasının sağ arka tarafında bulunan müstakil bir bina bulunmaktadır. Bu bina günümüzdeki posta binası değildir. Buna karşılık askeri kurumların ve eski hapisane binasının olduğu yer aynı şekilde muhafaza edilmiştir. Çizilen haritaya göre bu binalar hükümet binasının etrafında konumlanmış ve aynı alan içerisinde bulunmaktadır. Günümüzde hükümet binası yerini korumuş ve kapsamlı bir bakım onarım görmüştür (BOA., ML.EEM./ 1214-3).

Daha sonra ise bin yedi yüz liraya inşa edilen posta ve telgraf binasının çarşıya uzak olmasından dolayı 1918 senesinde idare-i hususiyeye ait başka bir arazi üzerinde yeniden yapılması ve eski binanın satılması kararlaştırılmıştır (BOA., ML.EEM./ 1267-31). Haberleşme sisteminin zaman içerisinde değişmesi ve gelişmesi Bolu vilâyetine de yansımıştır. Ulakların geçtiği bir konumda bulunan ve önemli bir menzil noktası olan Bolu, muntazam postanenin kurulduğu yerlerden birisi olmuştur. Diğer vilâyetlerde olduğu gibi merkezi bir konumda olan Bolu postanesi zaman içerisinde bakım ve onarım da görmüştür.

Resim 1. 1925 Yılına Ait Bolu Vilâyeti Salnâmesinde Bolu Postanesi.

3. Karşılaşılan Sorunlar ve Posta Güvenliği

Posta taşımacılığı bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Taşımada kullanılan beygirlerin pahalıya mal olması bu sorunlardan birini oluştuyordu. Ayrıca yol güvenliği yeterince sağlanamadığından çok sık posta soygunları olmuştur. 24 Temmuz 1845'te bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamlara sadrazamlık makamından gönderilen yazıda postanelerin açılmasından itibaren Anadolu ve Rumeli taraflarına gidip gelen posta tatarlarının uğradıkları yerlerde emniyeti sağlamak için yanlarına silahlı süvari asker verilmesi, kullanılan beygirlerin genç ve dinç olması, katırcı ve benzeri kimselere mektup taşıtırılmaması istenmiştir. Ayrıca bazı bölgelerde posta tatarlarının yanlarına silahlı koruyucu ve genç beygirler verilmediğinden soygunların olduğu, zamanında gidecekleri yere varamadıkları ve bu durumun önüne geçilmesi gerektiği belirtilmiştir (Çadircı, 2013, s. 295).

Modern posta sistemine geçilmesiyle birlikte daha önceki dönemlere ait benzer sorunların devam ettiği görülmektedir. Bunlardan birisi gönderilen evrakların zamanında gideceği yere ulaşmamasıdır. 1857 senesine ait olan bir yazışmada Bolu postanesinde mahallelerin çoğunluğunda haberleşme ile ilgili evrakın birkaç gün bekletildikten sonra postaya verildiği ifade edilmektedir. Bu durum ise postaların zamanında yerine ulaşmasını engellemekteydi. Postaların gecikmesi çoğunlukla posta memurlarının rehavetinden kaynaklanmaktaydı. Bu sorunun çözülmesi için Bolu Kaymakamlığı'ndan yazılan mazbatada postaların seri bir şekilde gönderilmesi istenmiştir (BOA., C.NF./6-254). Bir başka sorun ise posta yollarının bozuk olması ve yeterince bakım görmemesidir. Bu sebeple aynı sene içerisinde senesinde İzmit'ten Ankara'ya kadar olan posta yollarının tamir edilmesi gündeme gelmiştir. Posta yollarının bozulması ve güvenliğinin yeterince sağlanamaması üzerine köylerden taş getirilip yolların onarılması ve yol üzerlerine han yapılması kararlaştırılmıştı. Posta güzergahlarının bir özelliği de ticaret yolları üzerinde bulunmasıydı. Bu sebeple bu yollar önemli bir geçiş noktası ve ticaret merkezi durumuna gelmekteydi. Dolayısıyla buralarda halkın ticaret yaptığı da görülmektedir. Ancak ticaret yapacak kişilerin de güvenilir kimseler olması gerekiyordu. Bu sebeple Bolu'dan geçecek posta yolları üzerinde han ve ekmekçi dükkânı inşa etmek isteyenlerin tahkik edilmesi istenmiştir (BOA., A.MKT.UM./ 270-77).

Posta ve haberleşme işlerinde görevli olan memurların yaptığı kişisel uygulamalar zaman zaman sıkıntılara yol açabiliyordu. Kasım 1892 senesine ait bir yazıya göre Bolu sancağı Hamidiye kazası telgraf memuru Ali Efendi'nin emniyeti suiistimal etmekte olduğundan hakkında yapılan şikayetlerin değerlendirilmesi istenmiştir (BOA., BEO. / 105-7872-07). Benzer şekilde 1893 senesinde Nablus ve Bolu sancaklarından postayla ve Trablus sancağından Rusya Kumpanyasıyla Defterhaneye gönderilen meblağın noksan çıkması üzerine yapılan tahkikat neticesinde emanetin sağlam olarak teslim edildiğinin anlaşıldığı, noksan çıkan meblağın mahal memurlarına tanzim ettirilmesi gerektiği belirtilmektedir (BOA., DH.MKT. / 16413). Posta ve haberleşme işlerinde çeşitli zamanlarda görülen aksamalar üzerine bunun sebeplerinin posta müdürlüğünden sorulduğu da olmuştur (BOA., DH.İ.UM.EK. / 17-66). 1917 senesine ait olan bir belgede posta ve telgraf muamelelerinde görülen düzensizlik nedeniyle Dahiliye Nezareti Bolu vilayetine uyarılarda bulunarak bu aksamaların bir an önce düzeltilmesini istemiştir (BOA., DH.ŞFR. / 561-27).

Posta işlerindeki sorunlardan birisi de yollardaki güvenlik konusuydu. Postanın zamanında ve sağlam bir şekilde yerine ulaşması gerekiyordu. Bu sebeple özellikle askerler posta güvenliğinden sorumlu olmuşlardır. 1912 senesinde posta emniyetini sağlamak için beraber gidecek olan piyade jandarmalarına ücreti Posta Telgraf Umumisi'nce ödenmek üzere hayvan kiralanması bildirilmişse de yeterli tahsisat olmadığından piyade yerine süvari jandarmalarının muhafazasında posta

naklinin yapılması istenmektedir (BOA., DH.İD. / 127-10). Her ne kadar posta arabalarını askerler korusa da daha önceki sıkıntıların devam ettiği de görülmektedir. Aynı senenin sonunda gece Düzce'den Bolu'ya giden postaya üç şahıs tarafından saldırılmış ve bunun sonucunda bir jandarma yaralanmıştır. Daha sonra ise bu suçluların yakalanarak cezalandırılması istenmiştir (BOA., DH.H. / 65-38). Bu durumlara benzer olayların sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1914 tarihli bir yazıda son yirmi dört saattir Bolu Mutasarrıflığında Düzce dışında vukuat olmadığı, Düzce'den giden posta arabasına meçhul şahıslarca saldırıldığı arabacının maktul düştüğü ve arabada bulunan bir kadının önce yaralandığı, daha sonra ise vefat ettiği belirtilmiş ve jandarmanın bu konuda tahkikat yaptığı ifade edilmiştir (BOA., DH.EUM.AYŞ. / 4-82). Aynı şekilde Kastamonu vilayetine ait bir posta Bolu-Düzce arasında soyulmuştur. Bu sebeple faillerin yakalanması ve postalara gerekli sayıda jandarmanın eşlik etmesinin sağlanması istenmiştir (BOA., DH.EUM.6Şb / 19-42).

Sonuç

Bolu, İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan posta yolları içerisinde çok önemli bir konumda bulunuyordu. Dolayısıyla daha ilk dönemlerden itibaren haberleşmede uygulanan ulak sisteminde en önemli durak noktalarından birisiydi. Ulaklar haberleşmenin en önemli unsuruydu ve savaş zamanlarında önemleri daha da artıyordu. Bu sebeple savaşların yoğunlaştığı dönemlerde ulakların sayısında ve kullanılan atların sayısında ciddi artışlar olmuştur. Osmanlı Devleti ulak sistemini ilk dönemlerden başlayarak uzun yıllar boyunca uygulamıştı. Haberleşmenin stratejik açıdan çok önemli olması ulakların çok önemli bir konuma gelmesini sağlamıştı. Bununla birlikte bu durum pek çok haksız uygulamayı da beraberinde getirmiştir. Bolu'nun ulak yolları üzerinde olması benzer sıkıntıların bu bölgede de çıkmasına sebep olmuştur. Artan şikayetler nedeniyle ve durumun içinden çıkılmaz bir hâl alması ile birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Bolu'nun da içinde bulunduğu menzil teşkilatı kurulmuştur. Kurulan bu teşkilat ile haberleşme işleri daha sistematik hâle getirilmiş ve haberleşme ile ilgili sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Ancak bu uygulama da sorunları çözmeye yetmemiş ve menzillerin kiraya verilmesi yoluna gidilmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere II. Mahmut tarafından menzillerin kiraya verilmesi uygulaması başlatılmış ve bu uygulama ülke geneline yayılmaya çalışılmıştır.

II. Mahmut tarafından 1832 senesinde posta sisteminin ilk denemeleri yapılmış ve daha sonra 1840 senesinde ülke genelinde posta teşkilatı kurulmuştur. Tanzimat ile birlikte ülke genelinde başlayan modernleşme hareketlerinden birisi de posta sisteminde yapılan değişikliklerdir. Bu sayede daha kurumsal bir haberleşme ağı kurularak halkın da bu sistemden faydalanması sağlanmıştır. Haberleşme ağının geliştirilmesi ile birlikte başlatılan yenilik hareketleri ülke geneline daha hızlı bir şekilde yayılmış ve bunların denetimi de sağlanmıştır.

Modern posta teşkilatının kurulduğu sırada kirahâne usulünden de tamamen vazgeçilmemiş ve postaneler muntazam ve gayr-ı muntazam olarak adlandırılmıştır. Bolu'da ise 1870 senesinden itibaren muntazam bir posta teşkilatı bulunuyordu. Daha öncesinde posta işlerinin düzenli olarak yürütüldüğü müstakil bir bina bulunmuyordu. Bu teşkilat idari taksimattan dolayı Kastamonu postanesine bağlı olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Bu postanenin kendisine ait bir binası ve görevli memurları da bulunuyordu. Bununla birlikte bu dönemde de haberleşmede pek çok sorunla karşılaşmıştır. Haberleşme faaliyetlerinin yoğunluğu sebebiyle memur sayısı yetersiz gelmiş ve bu yüzden posta ve telgrafhane binası için memur talebi olmuştur. Yolların bozuk ve yetersiz olması ise hem ulaşımı hem de haberleşmeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Posta arabalarının daha hızlı ve rahat yolculuk yapabilmeleri için bazı dönemlerde yol yapımında çevre köylerin halkından yardım alınmıştır. Posta arabalarına yapılan saldırılar da haberleşmeyi olumsuz yönde etkileyen bir faktör olmuş ve bu yüzden jandarma kuvvetlerinden destek alınmıştır. Bazen de posta memurlarının görevlerini kötüye kullandıkları olmuştur. Bütün bu olumsuz etkenlere rağmen Bolu, haberleşmede çok önemli bir durak noktası olmuş ve önemini korumuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA., A.DVNSMHM.d./74-62
- BOA., A.DVNSMHM.d./58-737
- BOA., A.DVN.d./899
- BOA., A.MKT.MHM., 277-58
- BOA., AE.SMST.III/201-15761
- BOA., AE.SAMD.III. /57-5649
- BOA., AE.SMS.III/257-20552
- BOA., AE.SMST.II. /44-4361
- BOA., A.MKT.UM./ 270-77
- BOA., BEO. /105-7872-07
- BOA., C.ML. /689-28263
- BOA., CF.NF. /251244
- BOA., CF.NF. /31-1536
- BOA., CF. NF. /54-26666
- BOA., CF.NF. /13-610
- BOA., C..ZB../69-3414
- BOA., C.NF. /6-254
- BOA., DH.MKT. /2186-122
- BOA., DH.MKT. /418-13

BOA., DH. MUİ., / 8322,
BOA., DH.MKT. /16413
BOA., DH.İ.UM. EK./17-66
BOA., DH. ŞFR./561-27
BOA., DH.İD.. /127-10
BOA., DH.H./65-38-0
BOA., DH.EUM.AYŞ. / 4-82
BOA., DH.EUM.6Şb/19-42
BOA., D.MKF.d.../30240
BOA., D.MKF.d../30283
BOA., HR. MKT. 460-66
BOA., ML.EEM. /1190-3
BOA., ML.EEM./ 1214-3
BOA., ML.EEM./ 1267-31

Salnameler

Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, H 1287 / M 1870, Defa 2, Kastamonu Vilayet Matbaası.
Bolu Vilâyeti Salnâmesi, H 1340 /M 1925, Bolu Hükümet Matbaası.

Araştırma Eserleri

- Bayraktar, D. (2009). *Tanzimat'ın İlk Yıllarında Bolu*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Bozkurt, R. (1966). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları.
- Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakılcı, D. (2023). Osmanlı Taşra Haberleşmesinde Değişim: İşletme, Mekân ve Kullanım Bağlamında Selânik Örneği (1794-1850). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, 19-40.
- Çerçi, F. (2003). Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu, (Gelibolulu Mustafa Ali'nin Bu Konudaki Görüşleri). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 190-221.
- Ekin, Ü. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletişim Örgütlenmesi. *Kadim Dergisi*, 3, 31-52.
- Eskin, E. (1942). *Posta, Telgraf ve Telefon Tarihi*. Ankara: Ulusal Matbaa.
- Halaçoğlu, Y. (2002). *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2004). Menzil. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 159-161).
- Halaçoğlu, Y. (2012). Ulak. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 77-79).

- Harekât, İ. (1992). Berîd. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 498-501).
- Hut, D. (2015). İstanbul Haberleşme Tarihi, Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 6, 536-560.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Karal, E. Z. (1976). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Memiş, E. (2002). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- Ögel, B. (1980). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Önal, G. (2011). *Osmanlı Devri Kastamonu Vilâyeti Salnâmelerinde Bolu Sancağı*. Bolu: Bolu Belediyesi Araştırmaları Merkezi.
- Özkaya, Y. (1977). XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 28(3-4), 339-368.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tekin, Ü. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletişim Örgütlenmesi, *Kadim Dergisi*, 3, 31-52.
- Turan, O. (1946). Selçuklu Kervansarayları. *Belleten Dergisi*, 10(39), 471-496.
- Turan, Ş. (1964). 1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22(34), 273-294.
- Yazıcı, N. (1992). Tanzimatta Haberleşme Kara Taşımacılığı. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 3, 333-377.
- Yazıcı, N. (1995). Posta Nezaretinin Kuruluşu. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Ed.), *Çağın Yakalayan Osmanlı* içinde (ss. 23-43). İstanbul: IRCICA Yayınları.

HOLLANDA'DAKİ TÜRKLERİN TERSİNE GÖÇ DÜŞÜNCELERİ ÜZERİNE BOYLAMSAL BİR ANALİZ*

Birsen ŞAHİN KÜTÜK, Gülhan YAMAN KAHVECİ**

Öz: Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine 1960'larda ekonomik temelli işçi göçleriyle başlayıp, sosyo-kültürel gerekçelerle 1970'li yıllarda aile birleşimleri ve 1980'li yıllarda ise evlilikler kanalıyla devam eden göç süreci altmış yıllık bir geçmişe sahiptir. 2000'li yıllarda ise Batı Avrupa ülkelerinden Türkiye'ye tersine göç oranında önemli bir artış görülmüştür. Bu artış genel olarak göçmenlerin, yaşadığı ülkeye entegrasyon düzeyi, eğitim durumu, gelir düzeyi ve Türkiye ile ulusötesi bağları ile ilişkilendirilmiştir.

Bu çalışmada Hollanda'daki Türklerin Türkiye'ye tersine göç konusundaki düşünceleri boylamsal olarak ele alınmıştır. Türkiye'ye tersine göç düşüncesi ve bu düşüncenin yıllar içerisindeki değişiminde sosyo-demografik faktörler, göç edilen ülkeye duyulan aidiyet hissi ve uygulanan göçmen politikasındaki değişimler göz önünde bulundurulmuştur. Bu çerçevede Hollanda'nın göçmen politikasının Türkiye'ye tersine göç düşüncesi üzerindeki etkisi, göçmen politikalarında yaşanan değişimi takip eden yıllarda ve birbirinden bağımsız olarak ayrı dönemlerde gerçekleştirilen üç alan araştırmasının (2007, 2013 ve 2016) nicel verilerinin boylamsal analizi ile ortaya konmuştur. Bu üç alan araştırmasından elde edilen toplam 855 kişiye ait verilerin SPSS programında ikincil analizi yapılmıştır.

Araştırma kapsamında ulaşılan sonuçlara göre; aslı kimlik ve aidiyetin zayıflaması durumu Hollanda'daki Türkler arasında oldukça düşüktür. Aradan geçen 60 yıla rağmen Hollanda'da yaşayan Türklerin ana vatan ile olan bağları devam etmekte ve aslı kimliklerini devam ettirmektedirler. Türkiye'de yaşama konusuna ise niyet olarak da olsa olumlu baktıklarını ifade etmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Göç, tersine göç, ana vatana geri dönüş, ulus-ötesi göç, Hollanda Uyum Yasası, Hollanda'daki Türkler.

* Atıf Bilgisi / Citation: Şahin Kütük, B. ve Yaman Kahveci, G. (2025). Hollanda'daki Türklerin Tersine Göç Düşünceleri Üzerine Boylamsal Bir Analiz. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 181-196.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 17.09.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Birinci Yazar: %55, İkinci Yazar: %45

Açıklama / Explanation: Bu makale kapsamında kullanılan birinci ve ikinci çalışmaya ait veriler, araştırmanın yapıldığı tarih itibarıyla etik kurul izni kapsamında değildir. Üçüncü çalışmaya ait araştırma verileri ise Gülhan Yaman Kahveci tarafından tamamlanan doktora tezi kapsamında, Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonunun 20.02.2015 tarih ve 76000869/433-497 sayılı izni ile kullanılan verilerden oluşmaktadır.

** Prof.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, Türkiye.
E-posta: birsahin@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7822-7024

Arş.Gör.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
E-posta: gyaman@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5052-473X

A Longitudinal Analysis on Reverse Migration Thoughts of Turks in the Netherlands

Abstract: The migration from Turkey to Western European countries, which began with 1960s economic labor migration and continued with family reunification for socio-cultural reasons in the 1970s and marriages in the 1980s, has a sixty-year history. In 2000s, there was a significant increase in the rate of reverse migration from Western European countries to Turkey. This increase was generally associated with the migrant's level of integration in the country of residence, education and income level and transnational ties with Turkey.

This study discusses the thoughts of Turks in the Netherlands about reverse migration to Turkey. In the evolution of these thoughts, besides the socio-demographic factors, changes in the sense of belonging to the country of immigration and the effects of changes in the applied immigration policy were taken into account. In this context, the impact of the Dutch immigration policy on the idea of reverse migration to Turkey is discussed through the longitudinal analysis of the quantitative data of three field studies (2007, 2013 and 2016) conducted independently in separate periods, in the years following the change in immigration policy. The secondary analysis of the data of a total of 855 individuals from these three field studies was performed in the SPSS program.

According to the results obtained within the framework of the research, it is possible to say that the weakening of the original identity and belonging is not very common among the Dutch Turks. Despite the passing of 60 years since migration began, the Turks living in the Netherlands continue to have ties with the homeland and their original identity, and they foster a positive view of living in Turkey, even if it remains in the realm of intentions.

Keywords: Migration, return migration, return to homeland, transnational migration, Dutch Integration Law, Turks in the Netherlands.

Giriş

Modern dönemin önemli kitlesel göç hareketlerinden biri II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan emek göçüdür. Bu göç dalgasında Türkiye'den Batı Avrupa'ya yaşanan kitlesel işçi göçü de önemli bir yere sahiptir. Avrupa ülkelerine gerçekleşen Türk emek göçünde Almanya ilk sırada yer almaktadır. Hollanda'ya Türk emek göçü ise yıllar itibarıyla sayılar değişse de her zaman ilk üç içerisinde yer almıştır.

Diğer taraftan Avrupa'da emek göçü alan ülkelerin göç politikaları da birbirinden oldukça farklıdır. Genellikle Avrupa ülkelerinde emek göçü ile gelen göçmenlerin ilk yıllarda geçici olacakları düşünülmüş ve sonraki süreçte asimilasyonist bir bakış açısı ile ev sahibi topluma uymaları beklenmiştir. Batı Avrupa ülkelerinde zamanla göçmen politikalarında bir yumuşama olmuş, asimilasyonist yaklaşımın yerini görece daha demokratik bir içeriğe sahip olan entegrasyonist yaklaşım almaya başlamıştır. Hollanda özelinde ise göçmene bakış 2000'li yıllara kadar çok kültürlülük modeline daha uygun olarak

değerlendirilmektedir. Bu modelde devletin amacı göçmen grupların ev sahibi toplumla birlikte uyum içinde yaşamalarını sağlamaktır (Abadan-Unat ve diğerleri, 1975; Abadan-Unat, 2006; Gülsün, 1974; Kaya, 2014). Ancak 2000 yılından itibaren bu bakış değişmeye başlamıştır. 2000 yılındaki ‘Yabancılar Kanunu’ göçmen ve sığınmacı prosedürlerinde vize alabilmek için gerekli koşulları değiştirmiş; aile birleşimi ve evlilik göçü için gerekli olan şartları arttırmıştır. Sonraki yıllarda ise bu konudaki düşünce ve tutum daha da keskinleşmiş, uyum yasası getirilmesi konusu gündeme gelmiş ve 2006’da ‘Yurtdışına Uyum Yasası’ yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile aile kurma veya aile birleşimi ile Hollanda’ya geleceklerin, gelmeden önce kendi ülkelerinde Hollanda dili ve kültürü yeterlilik testini geçmesi şartı getirilmiştir. Bu yasadan Avrupa Birliği ve Avrupa Ekonomik Alanına üye ülkelerin aksine Türkiye muaf tutulmamıştır. Yine aynı yıllarda göçmenlere ilişkin söylemler de sertleşmeye başlamıştır.

2007 yılında aşırı sağ parti lideri Geert Wilders’in, “bakanların iki ülke vatandaşı olamayacakları, bunun kabul edilemez olduğu” yönündeki söylemi buna örnektir. Bu söylem zamanla karşılık bulmuş ve gençlerin 18 yaşından sonra bir vatandaşlığı seçmelerinin zorunlu olması kararı alınmıştır. Böylece Avrupa’da göçmenlere yönelik çok kültürlü politikanın uygulandığı ülkeler arasında yer alan Hollanda’nın çok kültürlü politikalarından geri dönüşü netleşmeye başlamıştır (Ersanilli, 2014; Şahin Kütük, 2017). Aile birleşimi ya da yeni gelişler için durumu zorlaştıran Hollanda hükümeti, buna karşın profesyonel alanlarda beyin göçü sağlamak için 2013 yılında yürürlüğe giren Modern Göç Politikası Kanunu’ndan hareketle, yüksek vasıflı işçileri ülkeye çekmeye çalışmış ve onların gelişlerini kolaylaştırmıştır. Farklı ülkelerden, farklı nedenlerle gelen göçmenlere uygulanan göç politikası arasındaki farklılıklar, neo-liberal politikalar ile daha da belirgin hale gelmiştir.

2011 yılında ise olumlu bir gelişme olmuş ve uyum yasasına Türklerin dahil edilmesine karşı açılan davada İdari Yüksek Mahkeme, Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki anlaşmanın bir sonucu olarak, 2011 yılında Türk vatandaşlarının ve aile üyelerinin de bu testten muaf tutulması yönünde karar almıştır. Aradan geçen on yıldan sonra ise Hollanda’da 1 Aralık 2020 tarihinde Hollanda Senatosu’nun, “Türkiye’den gelen göçmenlerin Hollanda’ya yeterince uyum sağlayamadığı” gerekçesiyle zorunlu uyum yasasının 2021 yılından itibaren Türk vatandaşları için de uygulanacağına ilişkin aldığı karar neticesinde (Avrupa’da., 28.12.2021) 1 Ocak 2022 tarihinde bu karar tekrar uygulanmaya başlamıştır. Tüm bu yasal düzenlemeler hem Hollanda’daki Türklerin varlığı hem entegrasyonları hem de geri dönme düşünceleri ile ilişkili olabilecek değişkenler arasında yer almaktadır.

Yaklaşık altmış yıllık serüveni olan Türkiye’den Avrupa’ya emek göçü süreci çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Özellikle Hollanda’daki Türkler konusu

Almanya'daki Türkler kadar yoğun çalışılmasa da Türklerin Hollanda'ya entegrasyonları, yaşanan zorluklar, ayrımcılık ve tersine göç gibi konularda yapılan bazı çalışmalarda (Avcı, 2008; Ersanilli, 2010; Ersanilli, 2014; De Haas ve Fokkema, 2011; Durugönül, 2013) ele alınmıştır.

Avcı'nın (2008) çalışmasında, Almanya ve Hollanda'daki en büyük göçmen gruplardan biri olan Türklerin kültürel, sosyal ve ekonomik entegrasyonuna odaklanılmış ve her iki ülkedeki entegrasyon politikasının zorlukları ve kısıtlamaları tartışılmıştır. Sonuç olarak göç ve entegrasyon konularında giderek artan siyasi tartışmalar nedeniyle, Hollanda'nın vatandaşlığa kabul süreci ve çifte vatandaşlıkla ilgili politikasının 1990'lı yılların sonu itibarıyla giderek kısıtlayıcı hâle geldiğine vurgu yapılmıştır.

Ersanilli'nin (2010) çalışmasının odak noktasını, genel olarak farklı entegrasyon politikası modellerinin temsilcisi olarak kabul edilen üç ülke, yani Fransa, Almanya ve Hollanda oluşturmaktadır. Çalışmada; "Fransa, Almanya ve Hollanda'daki Türk göçmenler ve onların soyundan gelenlerin sosyo-kültürel entegrasyon derecesinde ne ölçüde farklılıklar olduğu ve bu farklılıkların entegrasyon politikasındaki farklılıklarla ne ölçüde ilişkili olduğu" sorularına cevap aranmıştır. Göçmenlere yüksek derecede bireysel eşitlik sağlayan politikaların ev sahibi ülkeyi benimseme derecesi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu; çok kültürlü politikaların ise kimlik tespiti haricinde, ev sahibi kültürün benimsenmesi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hollanda'nın göç ve entegrasyon politikası, vatandaşlık uygulaması ve genel ülke profilini ele aldığı çalışmasında ise Ersanilli (2014, s. 10); Hollanda'daki Türklerin, eğitim ve işgücü piyasasında başarılar elde etmekle birlikte özellikle işgücü piyasasında Hollanda yerlilerine kıyasla daha düşük performans göstermelerinde ayrımcılığın önemli bir etken olabileceğini ve bu konudaki farkındalığın artmakta olduğunu ifade etmiştir.

İspanya ve İtalya'daki dört Afrikalı göçmen grubun veri setinden yararlanarak hazırladıkları makalede De Haas ve Fokkema (2011, ss. 776-777), entegrasyonun ve ulusötesi bağların göçmenlerin tersine göç niyetleri üzerindeki etkilerini değerlendirmişlerdir. Çalışmada, göç alan ülkelere entegrasyonun ve buna bağlı olarak ulusötesi bağların zayıflamasının geri dönüş olasılığını genellikle azalttığı varsayılmıştır. Analiz sonuçları da göçmenlerin tersine göç niyetleri üzerinde, sosyo-kültürel entegrasyonun olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, ekonomik entegrasyonun ve ulusötesi bağların ise daha belirsiz ve bazen olumlu etkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Almanya'daki Türklerin anavatanına geri dönüş nedenleri, memnuniyet düzeyleri ve yeniden entegrasyon düzeylerini konu alan çalışmasında Durugönül (2013, ss. 417-418), geri dönüş göçüne ilişkin olarak sınırlı düzeydeki literatürde;

ekonomik başarı, sağlık hizmetleri, diğer sosyal haklar ve ailenin konumunun geri dönüş göçü için belirleyici faktörler olarak öne sürüldüğünü ancak geri dönüş kararına yol açan şeyin tamamen ekonomik veya sağlıkla ilgili nedenler değil, aynı zamanda değer odaklı ve duygusal sorunlar da olduğuna vurgu yapmıştır. Türkiye'nin iklimsel avantajları, Türk yaşam tarzı, kültürel farklılıklar gibi hususların geri dönüş niyetinde etkili olduğuna, bununla birlikte nitelikli olan işgücünün daha az nitelikli olanlara göre yaşadıkları ülkeyi terk etme olasılığının daha yüksek olduğuna dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada ise Hollanda'da yaşayan Türklerdeki Türkiye'ye geri dönüş düşüncesinin yıllar içindeki değişimi Hollanda'da birbirinden bağımsız olarak yapılan 3 çalışmadan hareketle incelenmiştir. Çalışma 1, Hollanda'da uyum yasasının uygulamaya konulmasının hemen ardından 2007'de; çalışma 2, Hollanda Uyum Yasası'ndan Türklerin muaf tutulma sürecinin hemen ardından 2013 yılında yapılmıştır. Çalışma 3 ise aşırı sağ partilerin söylemlerinin güçlendiği ve Suriye göçü nedeni ile Avrupa'da göçmene bakışın değiştiği ve aynı zamanda Türkiye'de Avrupa'daki Türkler konusuna bakışın değiştiği, Avrupa'daki Türklerin bir güç ve beyin göçü için bir kaynak olarak görülmeye başladığı 2016 yılında yapılmıştır. Bu üç çalışmanın ikincil analize alınmasındaki temel amaç, göçmen politikalarında değişimin yaşandığı üç farklı dönemde toplanan veriler üzerinden Türklerin tersine göç konusundaki düşüncelerinin boylamsal olarak ortaya konmasıdır. Bir başka ifade ile bu çalışmanın amacı, Hollanda'da göçmen politikalarının değiştiği dönemlerde Hollanda'dan Türkiye'ye geri dönüş düşüncesinin ne olduğunu, bunun yıllar içinde değişip değişmediğini ve değişim var ise bunda hangi faktörlerin etkili olduğunu ortaya koymaktır.

1. Çalışmada Kullanılan Model ve Araştırmanın Hipotezleri

Göç çalışmalarında son dönemde ön plana çıkan türlerden biri de tersine göçtür. Uluslararası alanda bu konuda oldukça fazla çalışma olmasına rağmen Türklerin Avrupa'ya göçleri ekseninde geri dönüş göçü görece olarak daha az çalışılmıştır. 2000 yılı sonrasında Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine yaşanan göç oranının, Avrupa ülkelerindeki Türklerin Türkiye'ye geri dönüş oranından görece olarak daha düşük olması neticesinde gözler Türkiye'ye tersine göç konusuna çevrilmiştir.

Göçmenlerin ülkelerine tersine göç etme nedenleri çeşitli faktörlerle ilişkilendirilmiştir. Tersine göçle ilgili yapılan ilk dönem çalışmaların bir kısmında (Cassarino, 2004), geri dönüşün nedeni olarak özellikle göçmenin gittiği ülkede "başarısız" olması ön plana çıkmıştır. Sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda ise gelir (De Haas ve Fokkema, 2011), entegrasyon düzeyi (Carling ve Pettersen, 2014), kimlik, aile bağları gibi maddi olmayan unsurlar (Cassarino, 2004; Wessendorf, 2007; Lietaert, Derluyn ve Broekaert, 2013) ile kuşak ve

ulusötesi bağların (Marcu, 2011; Fokkema, 2011; Şahin Kütük, 2016; Şahin Kütük, 2021) tersine göç düşüncesinde etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca eğitim düzeyi yüksek ama düşük vasıflı işlerde çalışanlarda dönme isteğinin daha yüksek olduğu da (Diehl ve Liebau, 2014) araştırmalarla ortaya konmuştur.

Bu çalışmada ise yukarıdaki çalışmalardan yola çıkılarak sosyo-demografik faktörlerin yanı sıra ait hissetme ve uygulanan farklı göçmen politikalarının tersine göç ile ilişkisi ele alınmıştır. Bu sayede çalışmada göçmen politikalarında yaşanan değişimin hemen ardından farklı yıllarda toplanan verilerin kullanılması ile değişen göçmen politikalarının tersine göç düşüncesi üzerindeki etkisi boylamsal olarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın hipotezleri şu şekildedir:

H1: Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ile demografik değişkenler arasında ilişki vardır.

H2: Hollanda’da yaşamı boyunca kalma düşüncesi ile Hollanda’ya ait hissetme arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H3: Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ile Türkiye’ye ait hissetme arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır.

H4: Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi, farklı göç politikalarının uygulandığı dönemlere göre anlamlı oranda farklılaşmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Hollanda’daki Türklerin Türkiye’ye tersine göç konusundaki düşünceleri ve bu düşüncenin farklı yıllardaki farklı göç politikaları ile ilişkisinin ele alındığı bu nicel boylamsal çalışmada, araştırmanın evrenini Hollanda’da yaşayan Türkler oluşturmaktadır. Araştırma, Hollanda’da 2007, 2013 ve 2016 yıllarında yürütülen üç farklı alan araştırmasının verilerinden hareketle oluşturulan boylamsal bir araştırma olup, ikincil veri analizine dayanmaktadır.

Bu makale kapsamında kullanılan birinci ve ikinci çalışmaya ait veriler, araştırmanın yapıldığı tarih itibariyle etik kurul izni kapsamında değildir. Üçüncü çalışmaya ait araştırma verileri ise doktora tezi (Yaman Kahveci, 2018) kapsamında, Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonunun 20.02.2015 tarih ve 76000869/433-497 sayılı izni ile toplanan verilerden oluşmaktadır.

2.1. Evren ve Örneklem

Bu boylamsal çalışmada üç çalışmanın verileri kullanılmıştır. Bu çalışmalardan ilki 2006 Uyum Yasası’nın ardından Şahin (2007) tarafından yürütülen doktora sonrası araştırma kapsamında yapılmıştır. Çalışmanın evrenini Amsterdam ve Rotterdam oluşturmaktadır. Hollanda’da yaşayan Türklerden cinsiyet, yaş, çalışma durumu, vatandaşlık ve Hollanda’da yaşanan süre değişkenleri üzerinden olasılıklı olmayan örnekleme tekniklerinden amaçlı örneklem kapsamında belirlenen toplam 120 kişi, araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Makalede verileri kullanılan ikinci çalışma 2011 yılındaki, Türklerin Uyum Yasası'ndan muaf tutulması sonrası Şahin Kütük (2013) tarafından yürütülen alan araştırmasıdır. Çalışmanın evrenini göçmenlerin en yoğun yaşadıkları Amsterdam ve Rotterdam ile batılı olmayan göçmen nüfusun göreceli olarak daha az olduğu s-Hertogenbosch ve Eindhoven şehirleri oluşturmaktadır. Olasılıklı olmayan örnekleme tekniklerinden amaçlı örneklem kapsamında Hollanda'da yaşayan Türklerden cinsiyet, yaş, çalışma durumu, vatandaşlık ve Hollanda'da yaşanan süre değişkenleri üzerinden ulaşılan 230 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

Makalede kullanılan üçüncü çalışma ise göçmene bakışın sertleştiği ve Türkiye'nin de Avrupa'daki Türkleri bir güç olarak görmeye başladığı yıllarda Yaman Kahveci (2016) tarafından yürütülen "Hollanda'da Yaşayan Türklerin Ev Sahibi Toplumla Sosyo-Kültürel Temaslarının Kültürel Aktarım Sürecine Etkileri" konulu doktora tez çalışması kapsamında yapılmıştır. Bu çalışmanın evreni Türklerin nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Deventer, Enschede) altı şehir ile Türk nüfus yoğunluklarının nispeten daha düşük olduğu (Nijmegen, Tilburg, Almere, Groningen, s-Hertogenbosch, Leiden) altı şehirdir. Bu 12 şehirden olasılıklı olmayan basit tesadüfi örneklem tekniği ile belirlenen 532 katılımcı araştırmanın örneklemini oluşturmuştur. Bu kapsamda ikincil analiz çalışması yapılan bu araştırmanın toplam örneklemini Hollanda'da yaşayan 882 Türk oluşturmaktadır. Bazı katılımcılar tüm sorulara cevap vermedikleri için toplam kişi sayısı yapılan analizlerde zaman zaman daha düşük olabilmektedir.

2.2. Veri Toplama ve Analiz Süreci

İkincil analiz yapılan bu çalışmanın verilerini, daha önce yapılan üç çalışmanın verileri oluşturmaktadır. Bu üç çalışmada tersine göç ve aidiyet konusundaki sorular Bongard ve diğerleri (2007) tarafından geliştirilen 'Kültürleşme Ölçeği' ile toplanmıştır. Ölçeğin Türkçe ve Hollandaca uyarlaması Şahin (2010) tarafından yapılmıştır. Daha önceki orijinal ölçekte ve uyarlaması yapılan ölçekte cronbach alpha değeri 0,90'nın üzerindedir. Bu çalışmada verileri kullanılan üç çalışmada da yer alan "Bütün hayatım boyunca Hollanda'da kalmak istiyorum" ve "Gelecekte kendi ülkemde yaşamayı düşünebilirim" maddeleri Hollanda'dan geri dönme niyetinin saptanması için kullanılmıştır. Aidiyet için ise Türkiye'ye ve Hollanda'ya ait hissetme maddeleri kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan maddelerin cronbach alpha değeri 0,90'ın üzerinde bulunmuştur. Bunun yanı sıra üç çalışmada yine ortak olan cinsiyet, yaş, eğitim, kuşak ve medeni durum değişkenleri de analize dahil edilmiştir.

Araştırma kapsamında üç çalışmadan elde edilen toplam 882 kişiye ait verilerin SPSS programında ikincil analizi yapılmıştır. Analizlerde betimsel analiz ve

hipotez testi analizleri yapılmıştır. Hipotezlerin test edilmesi için Anova ve korelasyon analizleri kullanılmıştır.

3. Hollanda'daki Türklerin Ana Vatana Dönüşe İlişkin Düşünceleri

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında ikincil analize tabi tutulan çalışmaların örneklemelerine ilişkin demografik bilgiler kısaca şu şekildedir.

Tablo 1. Örneklemenin Cinsiyet Dağılımı

	Çalışma 1		Çalışma 2		Çalışma 3	
Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Erkek	86	71,7	111	48	245	46,1
Kadın	34	28,3	119	52	287	53,9
Toplam	120	100	230	100	532	100

Araştırmanın örneklemine cinsiyet dağılımına bakıldığında; çalışma 1 kapsamında örneklemin %71,1'ini, çalışma 2 kapsamında %48'ini, çalışma 3 kapsamında ise %46,1'ini erkekler oluşturmaktadır.

Tablo 2. Örneklemenin Yaş ve Eğitim Düzeyi Ortalamalarına İlişkin Dağılım

	Çalışma 1		Çalışma 2		Çalışma 3	
	N	Ortalama	N	Ortalama	N	Ortalama
Yaş	120	31,7583	230	28	529	37,2836
Eğitim	120	4,0083	230	3,9957	507	6,7416

Araştırmanın örneklemine yaş ortalamasına bakıldığında; çalışma 1'de 32, çalışma 2'de 28 ve çalışma 3'te ise 37 olduğu görülmektedir. Tüm çalışma gruplarında yaş ortalamasının, çalışma yaşamına aktif katılım yaşlarında olduğu görülmektedir. Örneklemenin eğitim düzeyi ortalaması açısından yapılan analizde; çalışma 1 ve 2'de eğitim düzeyi ortalamasının yaklaşık 4 olduğu bir başka ifade ile ortaokul olduğu, çalışma 3'te ise 6,7 ile lise ve meslek lisesine yakın olduğu görülmüştür.

Tablo 3. Örneklemenin Kuşak Dağılımı

	Çalışma 1		Çalışma 2		Çalışma 3		Toplam	
Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
1.Kuşak	33	27,5	62	27	128	25,3	223	26,08
2.Kuşak	65	54,2	138	60	261	51,7	464	54,26
3.Kuşak	22	18,3	30	13	116	23	168	19,64
Toplam	120	100,0	230	100,0	505	100	855	100

Örneklemin kuşak dağılımına bakıldığında birinci kuşağın %26, ikinci kuşağın %54, üçüncü kuşağın ise yaklaşık %20 olduğu görülmektedir.

3.2. Hollanda'daki Türklerin Geri Dönme Konusundaki Düşünceleri

Burada öncelikle Hollanda'daki Türklerin geri dönme konusundaki düşüncelerine ilişkin betimsel analizler, daha sonra ise farklılık ve ilişki hipotez testlerine ilişkin analizler verilmiştir.

Tablo 4. Örneklemin Hollanda'da Kalma, Türkiye'ye Dönme, Hollanda'ya ve Türkiye'ye Ait Hissetme Düzeyine İlişkin Dağılım

		Hayatım boyunca Hollanda'da kalmak istiyorum.	Gelecekte Türkiye'de yaşamayı tercih edebilirim	Hollanda'ya ait hissetme	Türkiye'ye ait hissetme
Çalışma 1	N	120	120	120	120
	Ortalama	3,6333	3,0417	3,0813	4,3208
Çalışma 2	N	230	230	230	230
	Ortalama	3,6783	3,05	3,0913	4,3415
Çalışma 3	N	446*	449*	447*	446
	Ortalama	3,4619	5,2561	4,2738	5,3482

*Analizlerde bazı sorulara cevap verilmediği için analizdeki rakamlar toplam örneklem sayısından farklı olabilmektedir.

Yapılan analizlerde “Hayatım boyunca Hollanda'da kalmak istiyorum” düşüncesi ortalaması birinci çalışmada 3.63, ikinci çalışmada 3.67, üçüncü çalışmada ise 3.46'dır. “Gelecekte Türkiye'de yaşamayı tercih edebilirim” düşüncesi ortalaması ise birinci çalışmada 3.04, ikinci çalışmada 3.05, üçüncü çalışmada ise 5.25'dir. “Hollanda'ya ait hissetme” düşüncesi ortalamasına bakıldığında; birinci çalışmada 3.08, ikinci çalışmada 3.09, üçüncü çalışmada ise 4.27 olduğu görülmektedir. “Türkiye'ye ait hissetme” düşüncesi ortalamasının ise birinci çalışmada 4.32, ikinci çalışmada 4.34 ve üçüncü çalışmada 5.34 olduğu görülmektedir. Genel olarak bu verilere bakıldığında; 2007 yılından 2016 yılına kadarki süreçte örneklemin Hollanda'ya ve Türkiye'ye ait hissetme duygusunda bir artış olduğu, Türkiye'de yaşamayı tercih edebileceği düşüncesinde yine yıllar içinde bir artış olduğu ancak Hollanda'da hayatı boyunca kalma isteğinde görece olarak bir azalma olduğu görülmektedir.

Hollanda'da kalma isteği ve Türkiye'ye geri dönme düşüncesine ilişkin korelasyon analizine demografik değişkenler ve ait hissetme değişkenleri dahil edilmiştir. Korelasyon analizi alınırken 2007, 2013 ve 2016 yıllarında yapılan üç çalışmanın da verileri birlikte analize dahil edilmiştir. Korelasyon analizine dahil

edilen sorulara cevap veren toplam 850 kişiden toplanan verilerin analizi sonucu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5. Hollanda’da Kalma İsteği ve Türkiye’ye Geri Dönme Düşüncesine İlişkin Korelasyon Analizi

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Hayatım boyunca Hollanda’da kalmak istiyorum.		-,246**	-,167**	,117**	,024	-,053	,036	,185**	-,181**
2. Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih edebilirim			,208**	,080*	,036	,259**	-,247**	,062	,561**
3. Cinsiyet				,192**	-,238**	,194**	-,137**	,117**	,124**
4. Kuşak					-,411**	,280**	,026	,083*	-,044
5. Yaş						-,197**	,059	-,008	,184**
6. Eğitim*							-,157**	,343**	,228**
7. Medeni Durum**								-,202**	-,240**
8. Hollanda’ya ait hissetme									-,052
9. Türkiye’ye ait hissetme									

** p<,01, * p<,05

*Eğitim değişkeni toplam eğitim yılı olarak yeniden kodlanmıştır, ** Medeni durum bekar (0) ve diğerleri (1) şeklinde yeniden kodlanmıştır.

Yapılan korelasyon analizi sonucunda “Hayatım boyunca Hollanda’da kalmak istiyorum” düşüncesi ile gelecekte Türkiye’de yaşamayı düşünebilirim, cinsiyet ve Türkiye’ye ait hissetme değişkenleri arasında negatif yönlü anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p<,05$). Bir başka ifadeyle Hollanda’da kalmak isteme durumu arttıkça, Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesinde azalma olmaktadır. Kadınlardan erkeklere doğru gidildikçe, Türkiye’ye ait hissetme düşüncesi azaldıkça ve yaş küçüldükçe Hollanda’da kalma düşüncesi artmaktadır. Kuşak ve Hollanda’ya ait hissetme değişkeni ile Hollanda’da kalma arasında ise pozitif yönlü anlamlı ilişki vardır ($p<,05$). Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi arttıkça ve birinci kuşaktan üçüncü kuşağa doğru gidildikçe ise Hollanda’da kalma düşüncesi artmaktadır.

Korelasyon analizinde “Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih edebilirim” değişkeninin cinsiyet, kuşak, eğitim ve Türkiye’ye ait hissetme ile pozitif yönlü anlamlı ilişkiye sahip olduğu görülmüştür ($p<,05$). Bu ise gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih etme durumunun kadınlarda erkeklerden daha yüksek olduğu, birinci kuşaktan üçüncü kuşağa doğru gidildikçe ve eğitim düzeyi yükseldikçe bu isteğin arttığı anlamına gelmektedir. Türkiye’de yaşamayı tercih etme durumu, Hollanda’ya ait hissetme ile negatif yönlü anlamlı ilişkiye sahiptir ($p<,05$). Bir başka ifade ile Türkiye’de yaşamayı tercih etme durumu arttıkça Hollanda’ya ait

hissetme düşüncesi azalmaktadır. Özetle üç çalışmanın verileri ile yapılan ikincil analiz Türkiye’de yaşamı tercih etme durumunun, kadınlarda daha yüksek olduğunu, üçüncü kuşağa doğru gidildikçe ve eğitim düzeyi yükseldikçe arttığını göstermektedir. Türkiye’de yaşamayı tercih etme durumu Hollanda’ya ait hissetme ile negatif ilişkiye sahiptir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda H1, H2 ve H3 büyük oranda doğrulanmıştır.

Tablo 6. One-Way Analizi ile Hollanda’dan Türkiye’ye Geri Dönüş Düşüncesi ve Ait Hissetme Değişkenlerinin Üç Çalışmada Karşılaştırması

	Çalışma 1		Çalışma 2		Çalışma 3		
	(n=120)		(n=230)		(n=446)		
	M	SD	M	SD	M	SD	F (df)
Hayatım boyunca Hollanda’da kalmak istiyorum.	3,63	2,28	3,67	2,28933	3,46	1,90	.93(2)
Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih edebilirim	3,04	2,27	3,05	2,26999	5,25	1,72	125(2) ***
Hollanda’ya ait hissetme	3,08	,86	3,09	,85450	4,27	,95	165,5(2) ***
Türkiye’ye ait hissetme	4,32	,60	4,34	,59437	5,34	,93	155,4(2) ***

***p<,001

Hollanda’dan Türkiye’ye geri dönüş düşüncesi ve ait hissetme değişkenlerinin üç çalışmada karşılaştırması için yapılan One-Way Anova Farklılık testi sonucuna göre; “Hayatım boyunca Hollanda’da kalmak istiyorum” düşüncesi üç çalışma arasında anlamlı düzeyde farklılaşmamıştır ($P > 0.05$).

“Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih edebilirim” düşüncesi ise üç çalışmada anlamlı düzeyde farklılaşmıştır ($P < .05$). Gelecekte Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ortalaması Çalışma 1’den ($M=3.04$), Çalışma 2’ye ($M=3.05$) ve Çalışma 3’e ($M=5.25$) doğru artış göstermiştir. Yapılan post-hoc testi sonucuna göre ise Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ortalamasının Çalışma 1 ve Çalışma 2 arasında anlamlı bir farklılık göstermediği ($P > 0.05$) ancak Çalışma 3 ile hem Çalışma 1 ($P < .05$) hem de Çalışma 2 ($P < .05$) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. H4 büyük oranda doğrulanmıştır. Bu durumda 2007 ile 2013 yıllarında yapılan çalışmalarda Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ortalamasında anlamlı bir farklılık olmadığı, bununla birlikte 2016’da yapılan çalışmadaki Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi ortalamasının hem 2007 hem de 2013’teki çalışma ile anlamlı düzeyde farklılaştığı ve Türkiye’de yaşama düşüncesinde artış olduğu söylenebilir. Bu, yıllar içinde Türkiye’de yaşama

düşüncesinde bir artış olduğu anlamına gelmektedir. Çalışmanın son hipotezi olan H4 de bu kapsamda yapılan analiz ile doğrulanmıştır.

“Hollanda’ya ait hissetme” konusundaki Anova bulguları “Türkiye’de yaşamayı tercih etme düşüncesi” ne benzerdir. Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi üç çalışma arasında anlamlı düzeyde farklılaşmıştır ($P < .05$). Çalışma 1’den ($M=3.08$), Çalışma 2’ye ($M=3.09$) ve Çalışma 3’e ($M=4.27$) doğru gidildikçe, Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi ortalaması artmıştır. Yapılan post-hoc testi sonucuna göre ise Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi ortalamasının Çalışma 1 ve Çalışma 2 arasında anlamlı bir farklılık göstermediği ($P > 0.05$) ancak Çalışma 3 ile hem Çalışma 1 ($P < .05$) hem de Çalışma 2 ($P < .05$) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu durumda 2007 ile 2013 yıllarında yapılan çalışmalarda Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi ortalamasında anlamlı bir farklılık olmadığı, bununla birlikte 2016’da yapılan çalışmadaki Hollanda’ya ait hissetme düşüncesi ortalamasının hem 2007 hem de 2013’teki çalışma ile anlamlı düzeyde farklılaştığı ve Hollanda’ya ait hissetme düşüncesinde artış olduğu söylenebilir.

“Türkiye’ye ait hissetme” konusundaki Anova bulguları “Hollanda’ya ait hissetme” düşüncesine benzerdir. Türkiye’ye ait hissetme düşüncesi üç çalışma arasında anlamlı düzeyde farklılaşmıştır ($P < .05$). Çalışma 1’den ($M=4.32$), Çalışma 2’ye ($M=4.34$) ve Çalışma 3’e ($M=5.34$) gidildikçe Türkiye’ye ait hissetme düşüncesi ortalaması artmıştır. Yapılan post-hoc testi sonucuna göre ise Türkiye’ye ait hissetme düşüncesi ortalamasının Çalışma 1 ve Çalışma 2 arasında anlamlı bir farklılık göstermediği ($P > 0.05$) ancak Çalışma 3 ile hem Çalışma 1 ($P < .05$) hem de Çalışma 2 ($P < .05$) arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu durumda 2007 ile 2013 yıllarında yapılan çalışmalarda Türkiye’ye ait hissetme düşüncesi ortalamasında anlamlı bir farklılık olmadığı, bununla birlikte 2016’da yapılan çalışmadaki Türkiye’ye ait hissetme ortalamasının hem 2007 hem de 2013’teki çalışma ile anlamlı düzeyde farklılaştığı ve artış gösterdiği söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Bu boylamsal çalışmada Hollanda'dan Türkiye'ye tersine göç düşüncesi, üç çalışmanın verileri üzerinden yapılan ikincil veri analizi ile değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında Hollanda'da hayatı boyunca yaşamak konusundaki düşüncenin yıllar içinde önemli ölçüde değişmediği, ancak 2016 yılında düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye'ye geri dönme düşüncesinin ise 2007'den 2016 yılına kadar Hollanda'da hayatı boyunca kalmak isteme düşüncesine göre görece olarak daha düşük olduğu, ancak 2016 yılında Türkiye'ye dönme düşüncesinin Hollanda'da hayatı boyunca kalmak isteme düşüncesine göre görece olarak daha yüksek olduğu görülmüştür. Sonuç olarak örneklemin yıllar geçtikçe Türkiye'ye geri dönme düşüncesinde artış olmuştur. Benzer şekilde Hollanda'ya ait hissetme ve Türkiye'ye ait hissetme de üç farklı göçmen politikasının uygulandığı yıllara göre anlamlı düzeyde farklılaşmıştır ve bu farklılık kendini yıllar içinde yükselme olarak göstermiştir. Bu durum Hollanda'daki Türklerin entegrasyonu açısından değerlendirildiğinde, Hollanda'da hayatı boyunca yaşamak konusundaki düşüncenin yıllar içinde değişen göçmen politikaları bağlamında anlamlı düzeyde değişmediği ancak Hollanda'ya ait hissetme, Türkiye'ye ait hissetme ve Türkiye'ye geri dönme düşüncesinin yıllar içinde göçmen politikaları bağlamında anlamlı düzeyde değiştiği tespit edilmiştir. Geçen yıllar içinde bu üç değişkenin de ortalamasının yükselmesi ise Türkler arasında entegrasyon sürecinin artmasının yanında buna karşın Türkiye'ye dönüş düşüncesinde de artış yaşandığı anlamına gelmektedir. Bu sonuç ise Hollanda'da yaşayan Türklerin hem Türk kimliğini hem de Hollanda kimliğini benimseme oranının yıllar içinde arttığını göstermektedir.

Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç, geri dönme düşüncesinin cinsiyet, kuşak, eğitim ve Türkiye'ye ait hissetme ile ilişkili olduğudur. Gelecekte Türkiye'de yaşamayı tercih etme durumunun kadınlarda erkeklerden daha yüksek olduğu, üçüncü kuşağa doğru gidildikçe ve eğitim düzeyi yükseldikçe gelecekte Türkiye'de yaşama isteğinin arttığı saptanmıştır. Bu durum yeni bir yaşama başlama düşüncesi ve cesaretinin kadınlarda, üçüncü kuşakta ve eğitim düzeyi yüksek olanlarda görece olarak daha yüksek olduğu anlamına gelmektedir.

Göçmenler yaşadıkları ülkede ev satın alıp iş kursalar bile, ana vatanları ile bağları devam etmektedir. Göçmenler ülkelerini düzenli olarak ziyaret ederek, mülk alarak ya da başka yollarla yatırım yaparak ana vatanları ile ulusötesi bağlantılarını sürdürmektedirler (Schiller, Basch ve Blanc, 1995). Ulusötesi yaşam alanlarında ve ağırlarında aktif olan Hollanda'daki Türklerin, Türkiye'de yaşamlarını sürdürecekleri meslek ve gelirlerinin onların iki ülkede ulusötesi yaşam biçimlerine yeterli koşulları sağladığı durumlarda, Türkiye'ye tersine göç durumu artmıştır.

Bu çalışma kapsamında kullanılan son veri seti 2016 yılına aittir. Türkiye’deki ekonomik, siyasal değişim düşünüldüğünde özellikle Covid-19 sonrası ekonomik krizle birlikte geri dönme düşüncesinde değişim olabileceği, bu nedenle son dönemdeki düşünceleri ortaya koymak için yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Son yıllarda Türkiye’ye geri dönüş konusunda fikir verecek çalışmalardan olan Güvenç (2024)’in Almanya’daki ikinci ve üçüncü kuşak eğitim düzeyi yüksek gençler ile yaptığı çalışmanın bulguları, gençlerin Türkiye’de yeterli ekonomik koşullar olursa geri dönmeyi düşünebilecekleri yönündedir. Özellikle genç ve yüksek eğitim düzeyine sahip profesyonel gençlerin Türkiye’ye dönmeleri konusundaki devlet teşvikleri bu konuda önemli bir adımdır ancak yeterli değildir. Yaşam koşulları ve alınan ücretin Avrupa’daki yaşam koşulları ile kıyaslandığında oldukça düşük olması, gençler arasında bu teşviklerin daha fazla değerlendirilmesi önünde bir engel oluşturmaktadır. Bütün bu nedenlerle de Şahin Kütük (2021)’ün ifade ettiği üzere Avrupa’daki Türk gençleri Türkiye’ye dönseler de bu bir kesin dönüş olmayacaktır.

Hollanda’daki son dönem gelişmelerden biri ise, 2006 yılında uygulamaya konulan uyum sınavının Türkler için 2021’de yeniden gündeme gelmesidir. Hollanda’ya AB dışındaki ülkelerden yerleşmek için gelenlere veya Hollanda’da 90 günden fazla kalacak olan kişilere 2006 yılından itibaren uygulanmaya başlanan dil ve kültürel yeterlilik uyum sınavı ilk önce Türkler için de uygulanmış ancak daha sonra 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması’na ters düştüğü gerekçesiyle Türk vatandaşları 2011 yılı itibarıyla bu sınavdan muaf tutulmuşlardır. 1 Aralık 2020 tarihinde Hollanda Senatosu’nun, “Türkiye’den gelen göçmenlerin Hollanda’ya yeterince uyum sağlayamadığı gerekçesiyle zorunlu uyum yasasının 2021 yılından itibaren Türk vatandaşları için de uygulanacağı”na ilişkin aldığı karar neticesinde, 1 Ocak 2022 tarihinde (kararın 1 yıl ertelenmesi nedeniyle) tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Bu yasa gereğince, 1 Ocak 2022’den itibaren Türkiye’den Hollanda’ya uzun vadeli gitmek isteyenler (muaf tutulan kişiler arasında yer almıyorsa) ile Hollanda’da ailesiyle birlikte yaşamak isteyen Türk uyruklu kişilerin öncelikle Hollanda dili ve kültürüne ilişkin belli bir birikim sağlayarak Türkiye’de uyum ve dil sınavına girmeleri gerekmektedir. Bu sınavı geçememeleri durumunda Hollanda’ya gidemeyeceklerdir (*Avrupa’da.*, 28.12.2021). Bu durum Hollanda’daki Türkler arasında tepkiye neden olmuştur. Bunun gibi uygulamalar ve aşırı sağcı partinin ilk sırada yer alması gibi durumlar tersine göç düşüncesi üzerinde etkili olabilir. Ancak yaşanan bu süreçler tersine göç düşüncesinde etkili olabileceği gibi tam tersine kazanılan hakların savunusu bağlamında Hollanda’da kalma ve mücadele etme düşüncesini de pekiştirebilir. Bu nedenle geri dönüş konusunda yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç olarak Hollanda’da yaşayan Türklerin geri dönüşe ilişkin düşüncelerini her zaman eyleme dökemeseler de niyet olarak Türkiye’de yaşamaya olumlu

baktıkları tespit edilmiştir. Bu hem Türk kimliği hem de Türkiye'ye ait hissetme ile ilişkilidir. Aradan geçen altmış yıldan fazla bir süre olmasına rağmen ana vatan ile olan bağların ve aslı kimliğin devamının sağlanmış olması son derece önemlidir. Göç çalışmalarında sıkça rastlanılan üçüncü kuşak sonrası asimile olma, ana vatanla olan bağların kesilmesi ve aslı kimlik ve aidiyetin zayıflaması durumunun Hollanda Türkleri arasında düşük olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu durum özellikle iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesi ve Avrupa'da bir Türk lobisi oluşumu açısından son derece önemlidir. Eğer diaspora yeni diaspora anlamında kullanılacaksa, o zaman bu veriler Avrupa'da bir Türk diasporası oluşumunun mümkün olduğunu göstermektedir. Hollanda'da Türk diasporasının güçlenmesi için geliştirilecek politikalarda, Hollanda'da sayı ve nitelik açısından son derece güçlü olan Türklerin hem Hollanda'daki kendi konumlarının iyileştirilmesi hem de Türkiye'nin diasporik temsilini birlikte içeren yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Son söz olarak, Hollanda'daki Türkler için yapılacak ya da onların dahil edileceği politikalarda sadece Türkiye'den bir bakış değil, onlar için ikinci vatan olan Hollanda'daki yaşamlarını ve konumlarını da dikkate alan söylem ve uygulamalar geliştirilmesi, onların Hollanda'daki statülerinin daha da güçlenmesini sağlayacaktır. Çünkü Hollanda'daki Türkler iki ülkede yaşamı ve aidiyeti olan ulusötesi topluluk haline gelmiştir. Bu nedenle de aileleri ve sosyal ilişkileri ile iki ülkede yaşam alanı olan Hollanda'daki Türklerin geri dönüşünde, sadece Türkiye'de yaşamlarını devam ettirmelerini beklemek, zamanın gerçekleri ile uyuşmamaktadır.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniv. Yay.
- Abadan-Unat, N., Keleş, R., Penninx, R., Van Renselaar, H., Van Velzen, L., Yenisey, L. (1975). *Göç ve Gelişme- Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF İskan ve Şehircilik Enstitüsü Yay.
- Avcı, G. (2008). Comparing Integration Policies and Outcomes: Turks in the Netherlands and Germany. R. Erzan ve K. Kirişçi (Ed.), *Turkish Immigrants in the European Union: Determinants of Immigration and Integration* içinde (ss. 63-80). New York: Routledge.
- Avrupa'da., (28.12.2021). 25.06.2024 tarihinde <https://avrupada.nl/hollanda-zorunlu-uyum-sinavi-ve-merak-edilen-sorulara-cevaplari-2022/> adresinden erişilmiştir.
- Carling, J. ve Pettersen, S. V. (2014). Return Migration Intentions in the Integration-Transnationalizm Matrix. *International Migration*, 52(6),13-29.
- Cassarino, J. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253-279.

- De Haas, H. ve Fokkema, T. (2011). The Effects of Integration and Transnational Ties on International Return Migration Intentions. *Demographic Research*, 25, 755-782.
- Diehl, C. ve Liebau, E. (2014). *Turning Back to Turkey—or Turning the Back to Germany? Remigration Intentions and Behavior of Turkish Immigrants in Germany Between 1984 and 2011. SOEP Papers on Multidisciplinary Panel Data Research*, 637.
- Durugönül, E. (2013). Turkish Return Migration from Europe. *European Review*, 21(3), 412-421.
- Ersanilli, E. (2010). *Comparing Integration: Host Culture Adoption and Ethnic Retention among Turkish Immigrants and their Descendents in France, Germany and the Netherlands*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Ersanilli, E. F. (2014). *Country profile The Netherlands*. Institute for Migration Research and Intercultural Studies (IMIS) of the University of Osnabrück, Germany.
- Fokkema, T. (2011). ‘Return’ Migration Intentions Among Second-Generation Turks in Europe: The Effect of Integration and Transnationalism in a Cross-National Perspective. *Journal of Mediterranean Studies*, 20(2), 365-388.
- Gülsün, İ. (1974). *Sayılarla Yurtdışındaki İşçilerimiz ve Sorunlarına Ait İstatistikler*. No. 111. Ankara: İİBK Yay.
- Kaya, A. (2014). *Farklılıkların Birlikteliği, Türkiye ve Avrupa’da Birarada Yaşama Tartışmaları*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Lietaert, I., Derluyn, I. ve Broekaert, E. (2013). Returnees’ Perspectives on Their Remigration Processes. *International Migration*, 52(5), 144-158.
- Marcu, S. (2011). Romanian Migration to the Community of Madrid (Spain): Patterns of Mobility and Return, *International Journal of Population Research*, Volume 2011, 1-13. Doi:10.1155/2011/258646. 26.08.2015 tarihinde <http://www.hindawi.com/journals/ijpr/2011/258646/abs/> adresinden erişildi.
- Şahin, B. (2010). *Almanya’daki Türkler ‘Misafir İşçilikten Ulusötesi (Transnasyonel) Bağların Oluşumuna Geçiş Süreci’*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Şahin Kütük, B. (2016). Hollanda’da Yaşayan Türklerin Geri Dönüş Konusundaki Niyetleri. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33(1), 113-124.
- Şahin Kütük, B. (2017). Hollanda’ya Gerçekleştirilen Türk Göçü ve Ulusötesi Faaliyetler. *Sosyoloji Konferansları*, 55(1), 85-106.
- Şahin Kütük, B. (2021). Almanya ve Hollanda’daki Türklerin Geri Dönüş Niyetleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, 1(1), 10-29.
- Wessendorf, S. (2007). Roots Migrants’: Transnationalism and ‘Return’ among Second-Generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(7), 1083-1102.
- Yaman Kahveci, G. (2018). *Hollanda’da Yaşayan Türklerin Ev Sahibi Toplumla Sosyo-Kültürel Temaslarının Kültürel Aktarım Sürecine Etkileri (Doktora Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

NEZARETTEN MÜDÜRİYETE: EMVAL-İ EYTAM NEZARETİ*

*Furkan ŞAHİN***

Öz: II. Mahmud Dönemi ve Tanzimat Fermanı'nı izleyen süreçte Osmanlı Devleti, giderek artan oranda merkezîyetçi politikalar izlemeye başlamıştır. Eski dönemlerde vasiler ile mahkeme görevlilerinin denetimi ve inisiyatifine bırakılmış olan yetim mallarının durumu, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devleti yönetenlerin dikkatini çeken bir konu haline gelmiştir. Tıpkı vakıfların denetiminin ve malî imkânlarının devletin kontrolüne alınması örneğinde olduğu gibi, çok büyük meblağlara ulaşmış durumdaki yetim mallarının, yani emval-i eytamın, denetiminin de devletin kontrolüne alınması için çalışmalara başlanmıştır.

Bu çalışmada, İstanbul'daki yetim mallarının muhafazası ve idaresi amacıyla teşkil edilen Emval-i Eytam Nezareti'nin kuruluş süreci ve faaliyetleri incelenmiştir. 1851 senesinin son aylarında kurulan bu nezaretin varlığı, henüz bir yıl bile geçmeden sorgulanır hale gelmiş; fakat elde edilen başarıların heba olmaması için müdürlüğe dönüştürülerek faaliyetlerine devam etmesi sağlanmıştır. Bu süreç ve gelişmeler, Osmanlı arşiv belgeleri ve araştırma eserlerinden yararlanılarak ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat, yetim, emval-i eytam, Emval-i Eytam Nezareti.

The Evolution of the Ministry of Orphans Properties from Ministry to Directorate

Abstract: In the period following Mahmud II's era and the Tanzimat Edict, the Ottoman Empire initiated an increasingly centralised policy. Similar to the efforts of regaining state control over the financial resources of pious foundations, initiatives were taken by mid-19th century to also control orphans' assets, that is, their estates, namely the emval-i eytam, whose worth had reached to significant amounts

This paper examines the process of establishment and the activities of the Ministry of Orphans' Property, aiming to preserve and manage orphans' property in

* Atıf Bilgisi / Citation: Şahin, F. (2025). Nezaretten Müdüriyete: Emval-i Eytam Nezareti. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 197-216.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 29.04.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama: Bu makale 2024 yılında Prof.Dr. Fatih YEŞİL danışmanlığında hazırlanan "Emval-i Eytam Müdüriyeti'nin Kuruluşu, Gelişimi ve İşlevi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü doktora programı öğrencisi.
E-posta: furkansahin002@gmail.com, ORCID: 0009-0006-5405-8074.

Istanbul. Established in the last months of 1851, the existence of the ministry became questionable less than a year later, but in order not to write off its achievements, it was transformed into a directorate and continued thus, its activities. Ottoman archival documents shed light on this evolution and development, providing a model for 19th century bureaucratic change.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat, orphan, orphans' property, The Ministry of Orphans Property.

Giriş

II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında başlayıp Tanzimat Dönemiyle birlikte doruk noktasına ulaşan merkezîleşme ve kurumsallaşma süreci yetim mallarının idaresini de etkilemiştir. 1851 yılında kurulan Emval-i Eytam Nezareti'yle birlikte İstanbul'daki eytam sandıklarında bulunan yetim malları tek bir çatı altında toplanarak merkezî bir kurum vasıtasıyla idare edilecektir. Bununla birlikte eytam sandıklarının çok daha eski bir uygulama olduğu belirtilmelidir. Bu uygulamayla bir yandan kendisine mal veya para kalan yetimin nafakası ve diğer ihtiyaçları karşılanırken bir yandan da malının veya parasının azalmaması için borç karşılığı işletilmesi söz konusudur (Kızıldağ, 2020, s. 237).

Eytam sandıkları, henüz bankacılık sisteminin gelişmemiş olduğu Tanzimat öncesi dönemde, para vakıflarıyla birlikte, en önemli kredi kurumlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Güran, 2014, s. 176). Merkezî bir idarenin oluşturulmadığı bu dönemlerde bedestenlerde muhafaza edilen eytam sandıkları, sandığın bulunduğu mahallin şer'i mahkemesi ve sandıkta malı bulunan yetimin vasisi tarafından muhafaza ve idare edilmektedir. Yani herkesi kapsayacak nesnel normların bulunmadığı Tanzimat öncesi dönemlerde, yetim mallarının muhafazası, idaresi ve işletilmesi mahkeme görevlileri ve vasilerin keyfiyetine terkedilmiş durumdadır. Bu keyfi durumun, İslam dininin yetim ve yetim hakları konusundaki hassasiyetine rağmen¹ emval-i eytamın muhafazasında, idaresinde ve işletilmesinde hemen her dönemde uygunsuzluklara ve yolsuzluklara sebebiyet verdiğini belirtmeliyiz.

Bu bağlamda eski geleneklerden kopuşu temsil eden Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamıştır. Fermandaki en önemli vurgulardan biri olan mal güvenliği konusu² modern devletin en önemli sorumluluklarından biri olmuştur ki çalışmanın temeli bu mal güvenliği kavramı

¹ Kur'an-ı Kerim'de 22 Ayette yetimlerden bahsedilmektedir.

² “emniyet-i mâl kazıyyesinin fıkdanı hâlinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ıslamayub ve ne i' mâr-ı mülke bakamayub dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yanî emvâl ü emlâkinden emniyet-i kâmile olduğu hâlde dahî hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşub ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir” (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu 2012, ss. 11-16).

etrafında şekillenecektir. Yukarıda bahsedildiği üzere mahkeme görevlileri ve vasinin keyfiyetine bırakılmış olan yetim mallarının muhafazası ve işletilmesi, bu yeni dönemle birlikte merkeziyetçi bürokratların dikkatini çeken bir konu haline gelmiştir. Tanzimat Fermanı'ndaki mal güvenliği vurgusundan hareketle yetimlerin kendilerine miras kalan mallarının devlet tarafından kontrol ve denetim altına alınması gerektiği yönündeki düşünceler 1840'lı yılların sonlarına gelindiğinde iyiden iyiye şekillenmeye başlamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz bu fikrî dönüşümü devletin malî kontrolünü artırma çabalarından bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Zira bu dönemde girilen “reformların başarısı malî kaynakların varlığına ve sağlam olmasına bağlı” görülmektedir (Akyıldız, 2009, s. 80). Rusya ile yaşanan savaşlar, Sırp ve Yunan ahalinin milliyetçi ayaklanmaları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı gibi yıkıcı siyasî süreçlerden geçen devlet, varlığını devam ettirebilmek için bu gelişmelerle hemen aynı süreçte kapsamlı bir askerî, idarî ve malî reform faaliyeti içinde bulunmak durumunda kalmıştır. Bütün bunlar bir araya geldiğinde ise bütçedeki açıklar her geçen yıl daha da artmıştır.

Bu doğrultuda Tanzimat bürokratları, bütçedeki açıkların biz nebze olsun giderilebilmesi için, yeni gelir kaynakları yaratma ve bu kaynaklar üzerindeki hâkimiyetini artırma eğiliminde olmuştur. Hazine'nin orduyu, bürokrasiyi ve reformları finanse edebilmek için sürekli olarak sıcak paraya ihtiyaç duyduğu böyle bir dönemde İstanbul'daki emval-i eytamin muhasebesinin yapılarak devletin çıkarına olacak şekilde kullanılması yönündeki tasavvurlar ilk olarak 1849 yılının son aylarında gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, aşağıda emval-i eytamin idaresinin merkezî ve kurumsal bir yapıya kavuşturulması süreci incelenecektir.

1. İstanbul'daki Yetim Mallarının Durumu ve Muhasebesi

18. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan malî ve siyasî bunalımlar devletin sıcak para ihtiyacını çok büyük oranda arttırmış ve idarecileri yeni malî kaynaklar bulmaya itmiştir. Rusya ile yapılan ve ağır mağlubiyetlerle sonuçlanan savaşlar (1768-1774, 1787-1792, 1806-1812 ve 1828-1829), içeride yaşanan pek çok yerel ayaklanmanın yanı sıra Sırp ve Yunanların milliyetçi isyanları ve son olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın devletin temellerini sarsan ayaklanması Osmanlı maliyesini çok zor bir durumda bırakmıştır. Bütün bu siyasî gelişmelerin üzerine 1826 yılından itibaren girilen masraflı reform projelerini de eklediğimizde Hazinesin sıcak para ihtiyacı hiç olmadığı kadar artmıştır. Tanzimat'la birlikte devletin, diğer pek çok alanda olduğu gibi, malî alanda da sorumluluğunun artmasına paralel olarak dağınık bir durumda olan ve keyfi bir şekilde idare edilen yetim mallarının durumu Tanzimat bürokratlarının dikkatini çeken bir konu haline gelmiştir.

Eski dönemlerde şer’i mahkemelerin ve vasilerin keyfî idaresine bırakılmış durumda bulunan emval-i eytamin devletin denetim ve kontrolüne alınması fikrini yukarıda bahsettiğimiz siyasî süreçlerden bağımsız düşünmemeliyiz. Zira 1849 yılına gelindiğinde, Avrupa’daki 1848 İhtilallerinin de etkisiyle ufukta yeni krizler belirmiş ve Tanzimat bürokratları yeni malî kaynaklar bulma arayışına girmiştir. Bu doğrultuda 1849 yılının Kasım ayına gelindiğinde Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın riyasetinde toplanan bir meşveret meclisinde³ emval-i eytamin durumu gündeme gelmiştir. Toplantıda ifade edildiğine göre İstanbul’daki kassam kapısında 20 bin kese, yani 10 milyon kuruş, civarında yetim malı bulunmaktadır. Bu mallar, düzgün bir şekilde idare edilmediğinden “çürümekte”dir. Böylesine yüklü bir meblağın çürümek yerine kullanıma sokularak emval-i eytamin muhafazasının sağlanması maksadıyla senelik %7,5 faizle ve 2 yıllığına Hazineye borç verilmesi ve buna karşılık olarak da yetimlere mahsus olmak üzere *esham kavaimi*⁴ çıkartılması kararlaştırılmıştır. Böylece bir yandan Hazinesin nakit ihtiyacı karşılanırken, diğer yandan da yetimlerin menfaatine olacak şekilde malları boşa durmak yerine değerlendirilmiş olacaktır (BOA., İ.DH., 217-12800, 9 Muharrem 1266/25 Kasım 1849).

Meşveret meclisinde alınan kararları müteakiben paranın devredileceği Maliye Nezareti ile yetim mallarının durumundan sorumlu Meşihat arasında görüşmeler başlamıştır. Bu görüşmeler neticesinde yalnızca yetimlere mahsus olarak çıkartılması düşünülen *esham kavaimi*yle ilgili düşünceler iyiden iyiye şekillenmiştir. Buna göre Maliye Nezareti’ne aktarılacak emval-i eytamin faizi 2 sene boyunca Hazineden ödenecektir. Böylece “iki taraf hakkında dahi hayır ve nef’i mucib” olacak şekilde Hazinesin acil nakit ihtiyacı karşılanırken emval-i eytam da boşa durmak yerine faiz geliriyle değerlendirilecektir. Yetimlere mahsus çıkartılması düşünülen *esham kavaiminin* başkalarının eline geçmesini engellemek için Meşihatın onay vermediği kimseye *esham kavaimi* verilmeyecek ve verilenlerin kenarına da yetim parası olduğuna dair şerh düşülecektir. Uygulamaya göre, yetim rüşt yaşına gelene kadar vasisine verilen senetle faiz geliri almaya devam edebilecektir. Hissesi olan bir yetim rüşt yaşına gelmeden vefat ederse, hissesi başka bir yetime devredilebilecektir. Son olarak yetimin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için paraya ihtiyacı hasıl olursa, ihtiyaçlarını

³ “Meşveret Meclisi savaşa veya barışa karar vermek, antlaşmalar yapmak ve önemli devlet işlerini görüşmek üzere toplanırdı. Meşverete katılacak kişiler ve görüşülecek hususlar padişahın emri üzerine önceden belirlenirdi. Ayrıca sadrazam da bir telhisle meclisin toplanmasını padişaha önerebilirdi. Toplantılar padişahın, padişah katılmadığında sadrazamın başkanlığında yapıldı. Eğer konu, üzerinde düşünülerek karar verilecek kadar önemliyse gerekli bilgi ve belgeler önceden üyelere verildi. Meclisin aldığı kararlar mazbata haline getirilip saraya sunulur ve padişah genellikle alınan kararlara uyardı.” (Akyıldız, 2003, s. 248).

⁴ Karşılığı gelecekteki gelirlerle ödenecek kısa vadeli Hazine tahvilleri.

giderebileceği meblağ vasisine teslim edilecektir (BOA., İ.DH., 217-12800, 18 Recep 1266/30 Mayıs 1850).

Bu gelişmeler devam ederken 29 Temmuz 1850 günü toplanan başka bir mecliste, yukarıda bahsedilen projeden bir anda vazgeçildiğini görmekteyiz. Toplantıda belirtildiğine göre çıkartılması planlanan esham kavaimiyle emval-i eytamın çürümek yerine değerlendirilmesi ve Hazinesin acil nakit ihtiyacının karşılanması düşünülmüştür. Bununla birlikte emval-i eytamdan borç alarak iş yapacak olanların zor duruma düşmesi ve Hazinesin acil nakit ihtiyacının başka yollarla giderilmiş olması⁵ nedenleriyle yetimlere mahsus olmak üzere esham kavaimi çıkartılmasına gerek kalmadığı belirtilmiştir (BOA., İ.DH., 217-12800, 24 Ramazan 1266/3 Ağustos 1850).

Yukarıda bahsedilen projeden vazgeçilmiş olsa da bu sefer de denetim ve kontrol dışı bulunan emval-i eytamın bir şekilde devletin denetimi ve kontrolü altına alınması gerektiği düşüncesi oluşmuştur. Zira böylesine bir meblağın başıboş bırakılmasının Tanzimat merkezîyetçiliğiyle tezat oluşturacağı açıktır. Basit bir araştırmayla dahi 10 milyon kuruş civarında olduğu tespit edilen emval-i eytamın “kassam kapısı takımından gördükleri hasar ve gaddarlıkların” sona erdirilmesi için bir çalışma yapılması düşünülmüştür.

Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Efendi, yapılan başka bir tahkikat sonucunda 500 bin kuruş civarında daha yetim malının tespit edildiğini belirtilerek böyle devam ederse bu paranın “mevcudundan dahi haber kalmayacağı”nı ifade etmiştir. Toplantının devamında İstanbul’daki emval-i eytamın tam anlamıyla tespiti için yolsuzlukların baş sorumlusu olarak görülen kassam kâtiplerinin “eli karıştırılmadan” bir muhasebe işleminin yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılacak muhasebe işlemi için de “izzet ve ehliyet-i mücerrebesi” bilinen Rumeli Kazaskerliği payeli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye azası Nakibüleşraf Tahsin Beyefendi görevlendirilmiştir (BOA., İ.DH., 217-12800, 24 Ramazan 1266 – 3 Ağustos 1250 ve BOA., A.MKT.MHM., 23-72, 9 Şevval 1266/18 Ağustos 1850).

Kassam kapısındaki emval-i eytamın muhasebesiyle görevlendirilen Tahsin Bey, maiyetine verilen Maliye kâtipleriyle birlikte işlemlere başlamışken Sultan Abdülmecid’in talebi üzerine İstanbul, Galata ve Üsküdar mahkemeleriyle Beytülmal ve Evkaf-ı Hümayun Hazinesindeki yetim mallarının muhasebesinin yapılmasıyla da görevlendirilmiştir. Böylece İstanbul’daki tüm yetim mallarının

⁵ “...tertîb olunan kuvve-i ihtiyâtiyye masârifine mukâbil elde biraz akçe bulunmak mülâhazasıyla kararlaştırılmış olduğu hâlde ... şimdi dahî hamdolsun hazîne-i celîle ana ihtiyâc hâlinde vâreste bulunmuş olmasıyla bunu icâb itdiren esbâbın biri bertaraf olub...” (BOA., İ.DH., 217-12800).

tespit edilmesi istenmiştir (BOA., A.MKT.MHM., 30-61, 27 Şevval 1266 – 5 Eylül 1850).

Ağustos 1850’de başlayan muhasebe işlemleri yaklaşık 10 aylık bir mesainin ardından tamamlanmış ve konunun değerlendirilmesi için Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Efendi’nin konağında yeni bir meclis-i mahsus toplantısı yapılmıştır. Tahsin Bey’in muhasebe işlemleriyle ilgili hazırladığı layihanın da okunduğu toplantıda İstanbul’daki mahkemelerde ve eytam sandıklarında bulunan emval-i eytamin, tahmin edilenin çok üzerinde bir miktar olan 106.514 keseye, yani 53.257.000 kuruşa ulaştığı ve bu paranın 36.565.000 kuruşunun borç verilmiş durumda olduğu belirtilmiştir. Tahsin Bey’in layihasına göre Emval-i eytamin kontrol altına alınarak iyi bir şekilde idare edilebilmesi için müstakil bir kurumun oluşturulması şarttır. İlk aşamada müdürlük olarak düşünülen bu kurumun, iş yükünün fazlalığı ve başına atanacak kişinin rütbesi göz önüne alınarak Meşihata bağlı bir nezaret olarak tasarlanması düşünülmüştür.

Tahsin Bey’in hazırladığı layihaya göre tereke işlemleri eskiden olduğu gibi şer’i mahkemelerce yapılacak olsa da kurulacak olan nezaretten görevlendirilecek bir personel bu işlemlere nezaret etmelidir. Ayrıca emval-i eytamdan borç alma-verme işlemleri nezaretin sorumluluğunda olmalıdır. Toplantıya katılanların da olumlu görüş bildirmesi üzerine Meşihatın çatısı altında Emval-i Eytam Nezareti adında bir kurum oluşturulması ve emval-i eytamin muhasebesini yapmış olan Tahsin Bey’in de bu kuruma nazır olarak atanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Tahsin Bey’in iş yoğunluğu göz önüne alınarak maiyetine bir muavin ile yeteri kadar kâtip verilmesi uygun görülmüştür. Son olarak emval-i eytamin idaresiyle ilgili yapılacak düzenlemeler için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’de bir komisyon oluşturulması kararı alınmıştır (BOA., İ.DH., 237-14312, 16 Ramazan 1267/15 Temmuz 1851).

2. Emval-i Eytam Nezareti’nin Kuruluşu ve 1851 Tarihli Eytam Nizamnamesi

Sübjektif normlar yerine herkesi kapsayan objektif normların getirilmesi ve bu normları uygulayacak kurumların oluşturulması Tanzimat Dönemi’nin karakteristik özelliklerinden biridir. Bu doğrultuda emval-i eytamin idaresiyle ilgili yeni düzenlemeleri hazırlamakla görevlendirilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’deki komisyon çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmalar devam ederken Tahsin Bey’in rahatsızlanması süreçle ilgili bazı aksaklıklar yaşanmasına neden olmuştur. Tahsin Bey’in rahatsızlığının uzaması üzerine Sadaret devreye girerek, Tahsin Bey sağlığına kavuşuncaya kadar işlemleri yürütecek birinin görevlendirilmesini istemiştir (BOA., MVL., 242-29, 19 Zilkade 1267/15 Eylül 1851).

Tahsin Bey’in önerisi ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’deki komisyonun da uygun görmesiyle kassam efendi geçici olarak bu göreve getirilmiş ve

çalışmaların aksamadan devam etmesi sağlanmıştır (BOA., MVL., 242-29, 21 Zilkade 1267/17 Eylül 1851 ve BOA., MVL., 242-29, 21 Zilkade 1267/17 Eylül 1851). Bundan kısa bir süre sonra da Takvim-i Vekayi’de Tahsin Bey’in Emval-i Eytam Nazırı ünvanıyla atandığı ve emval-i eytamın “*bir akçesi dahi zayı olmayacak ve halen ve istikbalen hasardan*” kurtarılacak şekilde gerekli çalışmaların yapıldığı duyurulmuştur (Takvim-i Vekayi, Sayı 456, 27 Zilkade 1267/23 Eylül 1851).

Emval-i Eytam Nezaretî’nin kuruluşuyla ilgili hazırlıklar devam ederken bu nezarete müstakil bir yer tahsis edilmesi sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. Nezaret, Meşihata bağlı olarak faaliyet göstereceğinden burada bir yer tahsis edilmesi düşünülmüşse de Meşihatta Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri ile bunlara bağlı kadılar için dahi yeterli yer olmadığı belirtilmiştir. Meşihata yakınlığı nedeniyle Süleymaniye Külliyesi akıllara gelmiş, fakat yapılan araştırmanın ardından burada da yeterli bina olmadığı tespit edilmiştir. Son çare olarak Tahsin Bey’in Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’deki dairesinin Nezarete tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Emval-i Eytam Nezaretî için müstakil bir mekân tahsis edilemediğinden hâlihazırda bedestenlerde muhafaza edilen eytam sandıklarının yerlerinde bırakılması ve eskiye nispeten daha sıkı korunması istenmiştir. (BOA., İ.MVL., 224-7650, 23 Muharrem 1268/18 Kasım 1851).

Mekân sorunu gelecekte çözülmek üzere üstü örtülmüşken bu sefer de Emval-i Eytam Nezaretî’nde istihdam edilecek muavin ve kâtiplere maaş bağlanması sorunu gündeme gelmiştir. Personel maaşlarının borç verme işlemlerinden alınan %12’lik idane harçlarından veya emval-i eytamın muhasebe işlemlerinden alınacak harçlardan karşılanması düşünülmüşse de bu paraların Anadolu ve Rumeli Kazaskerlerinin gelirleri arasında olması nedeniyle bundan vazgeçilmiştir. İdane harcının %12’den %30’a yükseltilerek fazlalık konuma düşen %18’in Emval-i Eytam Nezaretî personeline bırakılması teklif edilmişse de, bu denli yüksek bir harç bedelinin emval-i eytamdan borçlanacaklara fazla geleceği ve bunların borçlanmaktan çekineceği; bu durumda da yetimlerin zarara uğrayabileceği ifade edilmiştir. Personele doğrudan Hazineден maaş bağlanması akıllara gelmiş; fakat bu uygulamanın Hazineye “uymayacak” bir çare olduğu cevabı alınmıştır.

Son olarak %12 olan idane harcının %18’e çıkartılarak fazlalık olan %6’lık kısmın Emval-i Eytam Nezaretî’nde istihdam edilecek personele bırakılması istenmiştir. Bu görüşün de kabul edilmemesi üzerine yeni kâtipler istihdam etmek yerine Maliye Nezaretî ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretî’nde müstahdem, işlerinde ehil kâtiplerin Emval-i Eytam Nezaretî’nde görevlendirilmesi kararlaştırılmış ve maaş sorunu da tıpkı mekân sorunu gibi çözülmeden bırakılmıştır (BOA., İ.MVL., 224-7650, 27 Muharrem 1268/22 Kasım 1851). Tahsin Bey’e yardımcı olarak atanacak muavinlik görevi için de Mekke payeli Zeynelabidin-zade İmad Molla uygun görülmüş (BOA., A.AMD., 34-55, 24 Safer 1268/19 Aralık 1851)

ve kendisine bu görevi için mevcut arpalık gelirlerine ilave olmak üzere boşta bulunan birkaç arpalık daha verilmiştir (BOA., A.MKT.MVL., 49-13, 7 Rebiyülevvel 1268/31 Aralık 1851).

Yukarıda bahsettiğimiz ve çoğu durumda önü arkası düşünülmeden günlük gelişmelere göre şekillenen bu karmaşık süreç Ali Akyıldız'ın "Tanzimatçılar planlı ve programlı reform uygulamaları yerine, fiili durumların elverdiği ölçüde pratik, kısa vadeli ve anlık reçeteleri andıran reformları tercih etmek zorunda kalmışlardır" tespitini doğrulamaktadır (Akyıldız, 2009, s. 80). Zira İstanbul'daki emval-i eytâmın merkezî bir çatı altında toplanarak buradan idare edilmesi prensibi etrafında şekillenen süreçte personel, maaş ve mekân gibi pek çok temel mesele çözülmeden bırakılmıştır.

Bu sorunlardan bağımsız olarak çalışmalarına devam eden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'deki komisyon "emvâl-i eytâmın her türlü hasardan muhâfaza olunması" amacıyla bir hazırlanan nizamname 22 Kasım 1851 tarihinde Bâb-ı Âli'yi ziyaret eden Sultan Abdülmecid'e de sunulmuştur (BOA., İMVL., 224-7650, 3 Safer 1268/28 Kasım 1851). Bundan kısa bir süre sonra da Takvim-i Vekayi'de yayımlanan nizamnameyle birlikte emval-i eytâmın idaresinde yeni bir dönemin başladığı resmen duyurulmuştur. Gazetede nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle "emvâl-i eytâmın hüsn-i muhâfazası hakkında pek hayırlı şeyler olduğu" ifade edilmiş ve emval-i eytâmın bu nizamname hükümlerine göre idare edileceği belirtilmiştir (*Takvim-i Vekayi*, Sayı: 461, Safer 1268/Aralık 1851).

Yaklaşık 5 aylık bir çalışma sonucunda hazırlanarak yürürlüğe giren Eytam Nizamnamesi'ne göre:⁶

- Yazılması gereken terekeler, eskiden olduğu gibi şer'îye memurları tarafından yazılacaktır. Terekedeki para hâsıl olana kadar yapılan işlemler yine şer'îye memurlarınca yürütülecektir. Hâlihazırda *külliyyetli* terekelere bir nazır atanması uygulaması olsa da bundan böyle tereke işlemleri için kâtip ve muhızardan başka memur gönderilmeyip Emval-i Eytam Nezareti'nden de bir memur görevlendirilecektir. Terekeden satılacak eşyalar için mahkeme tarafından gönderilen kâtip ile Emval-i Eytam Nezareti'nden gönderilen memur karşılıklı olarak defter tutacaktır. Böylece satılacak eşyanın değerinden düşük fiyata satılması önlenecektir (Birinci madde).
- Yazılan terekenin kassam ve diğer memurlar tarafından mühürlenmesi işlemine eskiden olduğu gibi devam edilecektir. Bundan sonra meydana gelecek vefat hadiselerinden haberdar olunması için Tahaffuzhaneden Emval-i Eytam Nezareti'ne günlük jurnal gönderilecektir. Tereke borçlarıyla

⁶ "Eytâm Nizâmnamesidir" başlıklı bu nizamname için bk. BOA., A.DVN.MKL., 72-18, 18 Rebiyülevvel 1268/11 Ocak 1852; *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 461, Safer 1268/Aralık 1851 ve *Düstur*, Tertib I, Cild I, ss. 270-275. Nizamnamenin transkripsiyonu için bk. (Şahin, 2017, ss. 76-81).

ilgili muamelelerden yetimler zarar gördüğü için bundan sonra her nerede tereke yazılır ise eytam memurlarınca tereke borçlarının üç ayda sonuçlandırılması sağlanacaktır. Eğer dört ayı geçmesi durumunda terekedeki mallar o sırada her kimin zimmetinde ise eytam memurlarının amiri veya zabiti tarafından o kişinin ifadesi alınarak eşyanın tahsili sağlanacaktır (İkinci Madde).

- Terekede bulunan nakit paranın ve satılan eşyanın peşin alınan kısmı tereke düzenlenip taksim olununcaya kadar mukayyit tarafından korunacaktır. Bunun gibi terekelerdeki nakit paralar, muhızır veya diğer memurlarca tutulmayarak her gün kassam efendinin huzurunda mukayyide teslim edilecek ve sandığa konulacaktır (Üçüncü madde).
- Tereke yazımı şer'îye memurlarının ve eytam malından borç alma-verme muameleleri Emval-i Eytam Nezaretî'ne bağlı memurlarının sorumluluğunda olup bundan sonra meydana gelecek tereke işlemleri, Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri ile diğer mahkemelerce tahrir olunmaya devam edilecektir. Terekedeki eşyalar şer-i şerif usulünce korunup taksim edildikten sonra yetime kalan nakit para Emval-i Eytam Nezaretî'ne teslim edilecek ve eytam sandığına konulacaktır. Daha sonra Emval-i Eytam Nezaretî tarafından borç olarak verilen yetim parasından kâr elde edilmeye başlanınca, elde edilen para, yetimin menfaatine olacak şekilde tereke borçlarının tamamlanması beklenmeden yine nezarete teslim edilecektir. Ne kadar para teslim edilmiş ise onun ilmühaberi *resid mukayyidine*⁷ verilecektir (Dördüncü madde).
- Emval-i eytamin bundan böyle bedestenlerde saklanmayıp doğruca Emval-i Eytam Nezaretî'ne getirilmesi gerekmektedir. Halen kötü koşullarda ve köhne yerlerde tutulan sandıklarla ilgili şüpheli şeyler olduğundan bu sandıklara sağlam kilitler takılması hususunda nezaret görevlileri ve kassamlar, vasileri özellikle tembih edecektir (Beşinci madde).
- Yetim malının borç verilmesi, hassasiyet gerektiren bir uygulama olduğundan ve yetimin faydası dahi bu sayede sağlanacağından yetimlerin sandıklarda bulunan nakit paraları ve yukarda bahsedildiği üzere satılan mallardan gelecek nakit paralar mukayyit tarafından muhafaza edilecektir. Emval-i eytamdan borç alacak kişi, hâlihazırda yürürlükte olduğu gibi, muteber rehin veya kefil göstermek zorunda olup kesede altı kuruş on pare (%15) faizle borçlanacaktır. Bazı yetimlerin paraları faizle borç verilemeyip sandıkta kaldığı takdirde yetime menfaat sağlamak amacıyla sarraflara ve güvenilir esnaf ve kişilere kesesi beş kuruş (%12) faizle borç verilebilecektir. Aynı uygulama 25 bin kuruştan fazla borç alacaklar için de uygulanacaktır. Fakat bu miktar paraya kesede altı kuruş on para faizle talip olan varsa yetimin menfaatine olacağı için bu şekilde borç verilmesi uygun olacaktır. Yetim malının bu oranlarla borç verilmesi mümkün olmazsa, para sandıkta

⁷ Para veya diğer kıymetli eşyaların kaydını yapan memur.

beyhude yere duracağına, yetimin menfaatine olacak şekilde borç verilmesi daha hayırlı olacağından memurlar bu konuda özen gösterecektir (Altıncı madde).

- Borç verilecek paranın veya rehin bırakılacak eşyanın durumu Emval-i Eytam Nezareti tarafından bir ilmühaberle kassama bildirilecektir. Vasi, kâtip ve borç alacak kişi bu ilmühaberle birlikte kassama giderek durumu bildirecektir. Bundan sonra yapılan işlemler için gerekli olan şer'î hüccet, Emval-i Eytam Nezareti marifetiyle vasiye teslim edilecektir. Borç verilen para daha sonra sandığa ödenecektir. Bu para peyderpey sandığa ödenip hüccette belirtilen miktara eriştiğinde hüccetin kaydı silinecektir. Borç verilen para karşılığında verilecek rehinler mücevher, kılıç, kap-kacak, altın, gümüş, gedik senedi, mülk veya gelir getiren emlak vb. olduğundan bu gibi rehin verilecek şeyler için hazırlanan senetler, Emval-i Eytam Nezareti tarafından kontrol edilip kabul edilecektir. Bu malların değeri, Emval-i Eytam Nezareti tarafından görevlendirilecek muhamminlerce belirlenecek ve borç verilecek para nezaret memurları ve vasi marifetiyle sandıktan alınıp rehin bırakılan eşya mühürlü bir şekilde sandığa konulacaktır (Yedinci madde).
- Alınacak rehinin kıymeti, borç verilen paranın bir buçuk katına eşit olacaktır. Örneğin iki bin kuruşluk borç için değeri üç bin kuruş olan rehin bırakılacaktır (Sekizinci madde).
- Rehin bırakılan eşyalarda muhamminlerin çeşitli yolsuzlukları meydana gelebildiği *rivayet olunduğu* için, önceleri kuyumcu esnafı tarafından yapıldığı gibi, bundan sonra da rehin bırakılan eşyalara fazla veya eksik değer biçmemek üzere esnafın kefaleti ile emin ve güvenilir bir kişi muhammin seçilecektir. Kefalet senedi, Emval-i Eytam Nezareti tarafından teslim alınarak seçilen muhamminin uygunsuzluğu vukuunda bütün kefiller mesul tutulacaktır (Dokuzuncu madde).
- Esnaf gediklerinin değeri birbirinden farklılık göstereceği için bir kişinin getirdiği gedik senedinin değeri, o kişi hangi esnaf grubuna bağlı ise oraca verilecek ilmühaberle belirlenecektir. Gediğin değerinin fazla gösterilmesi halinde o esnaf grubunun tamamının mesul tutulacağı kendilerine tembih edilecektir (Onuncu madde).
- Emval-i eytam, rehin ile borç verilebileceği gibi kefillerle de borç verilebilecektir. Zira herkes rehin bulamayacağından mağduriyet yaşanmaması için kefillerle de borç vermek uygun olacaktır. Fakat bu kefalet uygulaması *ale'l-ıtlâk* olmayıp, borç alacak esnaf veya tüccar her kimse, mal-mülk sahibi ve güvenilir bir esnaf veya tüccar ona kefil olabilecektir. Kefil olacak kişi ile ilgili "hatır ve gönüle bakılmayarak" borcu ödemeye muktedir olup olmadığı Emval-i Eytam Nezareti ve kassam tarafından layıkıyla soruşturulacaktır. Kefil olacak kişi her kim olursa olsun kefil olduğu parayı tazmin etmesi gerekmesi durumunda, kendi mal ve emlakinden ödeyeceğini

beyan eden bir senedi Emval-i Eytam Nezaretî'ne verecek ve bu senet sandıkta saklanacaktır (On birinci madde).

- Önceden beri uygulanan kesede beş kuruş idane harcından başka kassam kâtipleri ve muhızrlar tek bir kuruş bile almayacaktır. Eğer alırlarsa Sadaret ve Emval-i Eytam Nezaretî o kişileri hiçbir şekilde korumayarak tahkikat başlatacak ve aldıkları para geri alınarak bulundukları makamdan kovulacaklardır. Fakat borçlanacak kişi mevki sahibi biri ise o kişinin bulunduğu yere gönderilen kâtip ve muhızrlara *husûs harcı*⁸ namıyla bir miktar para verilebilecektir. Ayrıca borç alınan paranın müddeti sona erip yenilenmesi gerektiği takdirde yeni bir borç alınmış gibi tam harç alınmayarak bunun yarısı kadar harç alınacaktır (On ikinci madde).
- Yetim mallarının muhasebesi Emval-i Eytam Nezaretî tarafından yapılacaktır. Bununla birlikte yapılan muhasebe işlemleri kassam defterine kaydedileceği için muhasebe harcı eskiden olduğu gibi Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri tarafından alınacaktır (On üçüncü madde).
- Belirli zamanlarda emval-i eytamın genel muhasebesi yapılarak yetim mallarının ne kadarı borç verilmiş, ne kadarı mevcut ve ne kadar faiz geliri gelmiş olduğu hakkında Emval-i Eytam Nezaretî tarafından Şeyhülislamlığa icmaller verilecektir (On dördüncü madde).
- Bir yetim rüşünü ispat ettiğinde malının muhasebesi yapılarak ne kadar malı varsa, Emval-i Eytam Nezaretî marifetiyle toplanarak eksiksiz şekilde kendisine verilecektir. Rüşünü ispat eden yetimin mallarının muhasebesinden kesede beş kuruş harç alınıp başka bir şey alınmayacaktır (On beşinci madde).
- Kassam kâtipleri ve muhızrların birbirlerine kefil olmaları, hâlihazırda var olan bir uygulama olup bu uygulamanın tekidiyle birlikte kassam kâtiplerinin yamaklarının tereke yazmamaları gibi bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin uygulanmasına kassam ve kassam başkâtibi nezaret ve dikkat edecektir (On altıncı madde).
- Yukarıda yazılan düzenlemelerden başka ileride düzenlenmesi gereken madde olursa zeyl olarak Sicil-i Muhakeme ve Divan-ı Hümayun Kalemî'ne kayıt olunacaktır (On yedinci madde).

Emval-i eytamın idaresiyle ilgili hazırlanan bu nizamnameyle yeni bir dönem başlasa da eytam sandıkları uygulamasının eski dönemlerden beri mevcut olduğu unutulmamalıdır (Kızıldağ, 2020, s. 237). Zira nizamnameyle birlikte pek çok eski uygulama devam ettirilirken bu uygulamalara resmiyet kazandırılarak kanunlaştırılmıştır. Bu noktada eski uygulamalarla yeni düzenlemeler arasındaki benzerlik ve farkları değerlendirmek yerinde olacaktır.

⁸ Gönderilen memurun yol, konaklama ve diğer ihtiyaçları için alınan harç.

Nizamnamenin birinci maddesinde tereke işlemlerinin eskiden olduğu gibi şer'i mahkeme görevlilerince yürütüleceği belirtilmiştir. Bununla birlikte yeni kurulan Emval-i Eytam Nezareti'nden gönderilecek bir memur bu işlemlere refakat ederek ayrı bir defter tutacaktır. Böylece mahkeme görevlilerinin muhtemel yolsuzlukları denetim altına alınmış olacaktır. İkinci maddeye göre terekenin yazım işi eskiden olduğu gibi kassam ve kassama bağlı memurlarca yerine getirilecektir. Kassam memurları, yaptıkları işlemler için ücret aldıktan sonra terekeyle ilgili diğer işlemleri takip etmediğinden yetimler zarar görmektedir. Bu durumu engellemek üzere Emval-i Eytam Nezareti tarafından görevlendirilecek bir memur terekedeki borçları 3 ay içerisinde tahsil edecektir.

Üçüncü maddede yer alan uygulamaya aynen devam edilirken dördüncü maddede Emval-i Eytam Nezareti'nin en temel vazifesine değinilmektedir. Buna göre tereke yazım işlemleri şer'i mahkemelerin görev alnında bırakılmakla birlikte, yetimin hissesine düşen malların muhafazası ve işletilmesi Emval-i Eytam Nezareti'nin sorumluluğuna verilmiştir. Böylece mahkeme görevlileri ve vasilerin keyfi bir şekilde idare ettiği emval-i eytam doğrudan devletin kontrolü altına alınmıştır. Bu doğrultuda beşinci maddede eytam sandıklarının hâlihazırda muhafaza edildiği bedestenlerden alınarak Emval-i Eytam Nezareti çatısı altında toplanması istenmiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere bu maddenin uygulanması ilk aşamada mümkün olmasa da dağınık bir şekilde eytam sandıklarının fizikî olarak olmasa da kurumsal olarak tek bir çatı altında birleştirilmesi, bu muazzam servetin merkezî bir kurum vasıtasıyla idare edilebilmesi adına oldukça önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Altıncı madde emval-i eytamdan verilecek borçlara uygulanacak faiz oranlarına bir standart getirilmesiyle ilgilidir. Eski dönemlerde %10 ila %20 arasında değişiklik gösterebilen faiz oranı %15'e sabitlemiş; belirli özel durumlarda da %12 olarak belirlenmiştir. Yedinci madde Emval-i Eytam Nezareti'nin borç verme muameleleriyle ilgili olup eski dönemlerde vasi ile borçlu arasındaki şahsî ilişkilerle gerçekleşen borçlanma işlemlerine doğrudan devlet müdahalesi olarak değerlendirilmelidir. Borç verme işlemlerinde vasilerin yolsuzlukları bilindiğinden bunların rolü azaltılarak Emval-i Eytam Nezareti'nin sorumluluğu artırılmıştır. Sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddeler emval-i eytamdan alınan borca karşılık gösterilecek rehinler ve rehin gösterilecek eşyaya değer biçilmesiyle ilgilidir. Borca karşılık rehin gösterme uygulaması eskiden olduğu gibi devam ettirilirken oransal bir standart belirlenmiştir. Ayrıca rehin gösterilen eşyaya değer biçilmesi esnasında yaşanan yolsuzlukların önlenmesi için muhamminlere kefalet zorunluluğu getirilmiştir.

On birinci madde kefaletle borç verilmesiyle ilgili olup eski dönemlerde borçluların keyfi bir şekilde kefil göstermesi borcun ödenmemesi durumunda yetimleri mağdur edebilmiştir. Yeni uygulamada kefil olacak kişi Emval-i Eytam Nezareti tarafından araştırılacak ve kefalet senedi eytam sandığında muhafaza

edilecektir. On ikinci maddede borç işlemleri karşılığında alınan idane harcının eskiden olduğu gibi %12 oranında olduğu belirtilmiştir. On üçüncü madde emval-i eytamın muhasebe işlemleriyle ilgilidir. Eski dönemlerde muhasebe işlemleriyle ilgili bir standart olmayıp mahkeme görevlileri ve vasilerin keyfiyetine bırakılmış durumdadır. Yeni uygulamada bu vazife Emval-i Eytam Nezareti'ne verilerek kurumsal bir hale kavuşturulmuştur. On dördüncü maddede Emval-i Eytam Nezareti'nin Meşihata bağlı olarak faaliyet göstereceği ifade edilirken on beşinci maddede rüşünü ispat eden yetime mallarının teslimi anlatılmaktadır. Eski uygulamada yetim, mahkeme huzurunda rüşünü ispat ettikten sonra mallarının muhasebesi yapılarak kendisine teslim edilirken, yeni uygulamada malların muhasebesinin yapılması ve teslimi işlemleri Emval-i Eytam Nezareti tarafından yerine getirilecektir.

Görüldüğü üzere, yürürlüğe giren bu nizamname ile tereke işlemleri, tereke işlemlerinde olması muhtemel usulsüzlüklerin önlenmesi, Emval-i Eytam Nezareti'nin bu işlemler sırasındaki rolü, eytam sandıklarından borç verilme usulleri, kefalet uygulaması ve bu işlemlerden alınacak harçlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Aslında genel manada eski uygulamaların devamı sağlanırken yeni kurulan Emval-i Eytam Nezareti'ne yetim mallarının muhafazası ve işletilmesiyle ilgili bazı sorumluluklar verilmektedir. Bu sorumluluklar arasında tereke yazımı yine kassam memurları tarafından yapılırken, Emval-i Eytam Nezareti'nce görevlendirilecek memurların bu işleme refakat etmesi; tereke işlemleri tamamlanıp taksimat yapıldıktan sonra yetime kalan paranın Emval-i Eytam Nezareti tarafından teslim alınarak eytam sandığında muhafaza edilmesi; Emval-i Eytam Nezareti marifetiyle bu paranın işletilmesi; yetim mallarının muhasebesinin yapılarak neticenin Meşihata düzenli aralıklarla rapor olarak sunulması; yetim rüşünü ispat ettiğinde eytam sandığında bulunan ve Emval-i Eytam Nezareti marifetiyle işletilmiş olan malının yasal faiziyle birlikte kendisine teslim edilmesi sayılabilir.

3. Emval-i Eytam Nezareti'nin Faaliyetleri

Daha önce de bahsedildiği üzere siyasî sorunlarla boğuşurken modern bir ordu kurmak ve girişilen diğer reform programlarını finanse edebilmek Tanzimat bürokratlarının karşılaştığı en büyük zorluk olmuştur. Vakıfların devlet kontrolüne alınarak buradaki maddî imkânların devletin çıkarlarına olacak şekilde kullanılması örneğinde olduğu gibi emval-i eytamın idaresinin de devletin kontrolü ve denetimi altına alınmasında aynı maddî kaygıların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira Emval-i Eytam Nezareti'nin günlük faaliyetleri içerisinde sıradan insanlara borç verilmesi uygulamasının yanında Hazineye de yüklü miktarlarda borç verildiği görülmektedir.

Örneğin Bağdat valisi, Bağdat'taki *asâkir-i nizâmiye* ve *asâkir-i muvazzafe*nin maaşlarının uzun süredir ödenemediğini, daha öncesinde 2,5 milyon kuruşluk bir

ödenek tahsis edilmesine rağmen bunun yeterli olmadığını ve 5 milyon kuruşa daha ihtiyaç olduğunu Maliye Nazırı Namık Paşa'ya bildirmiştir (BOA., İ.DH., 249-15234, 27 Cemaziyülahır 1267/29 Nisan 1851). 1851 yılının Nisan ayında başlayan kaynak bulma çalışmaları tam bir yıl geçmesine rağmen sonuçlanmamıştır. Nitekim maaş sorununun çözümü için devlet ricalinin yanı sıra Emval-i Eytam Nazırı Tahsin Bey'in de katılımıyla bir meclis-i meşveret toplanmıştır. Serasker Paşa, Bağdat Ordusu'ndaki askerlerin yaklaşık 30 aydır maaş alamadıklarını belirterek bu soruna çözüm üretilmesini talep etmiştir. Maliye Nazırının çaresiz kaldığı bu talep karşısında Tahsin Bey'in önerisiyle Emval-i Eytam Nezareti'nin kontrolündeki eytam sandıklarından 2,5 milyon kuruş paranın asker maaşlarının ödenebilmesi için toplanması kararlaştırılmıştır. Bu durumun Emval-i Eytam Nezareti'nin kontrolündeki eytam sandıklarında malı bulunan yetimler için de hayırlı olacağı belirtilmiştir. Nihayetinde eytam sandıklarından alınacak paranın Maliye Nezareti marifetiyle Bağdat'a gönderilmesi ve askerî ihtiyaçlar dışında bir kuruş dahi harcanmamasının sağlanması kararlaştırılmıştır (BOA., İ.DH., 249-15234, 10 Cemaziyülahır 1268/1 Nisan 1852).

Hemen hemen aynı sıralarda yapımına başlanan Cedide yolu için de Emval-i Eytam Nezareti'nden aynı miktarda borç alındığı görülmektedir. Her iki borcun da faiz ödemesi gelmesine rağmen Maliye Nezareti yalnızca Cedide yolu için alınan paranın faizini ödeyebilmiştir. Bağdat Ordusu'nun masrafları için gönderilen paranın alındığı yetim mallarının vasileri Emval-i Eytam Nezareti'ne gelerek bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Emval-i Eytam Nazırı Tahsin Bey, Maliye Nezareti'nden konuyla ilgili bilgi almak istediğinde Hazine usulüne göre faiz ödemelerinin taksit sırasına göre yapıldığı cevabını almıştır. Bununla birlikte Maliye Nezareti tarafından yetimleri mağdur etmemek için taksitlerin zamanında ödeneceği taahhüdünde bulunulmuştur (BOA., İ.DH., 253-15575, 19 Şaban 1268/8 Haziran 1852).

Bu iki örneğin dışında Emval-i Eytam Nezareti'nin şahıslarla olan ilişkileriyle ilgili bir örnek vermek yerinde olacaktır. İstanbul Gedikpaşa'daki Yavan Ali Mahallesi'nde ikamet eden Adile Hatun isimli bir kadın, kardeşi Türkmen-zade Hacı Ali Ağa'nın Kahire'de vefat ettiğini ve mallarına mahkemelerce el konulduğunu belirttiği bir arzuhal yazmıştır. Adile Hatun müteveffanın biri Kahire'de diğeri Denizli'de olmak üzere iki yetim kızı olduğunu ve bunlara vasi olarak atandığını belirtmektedir. Hacı Ali'nin Kahire'deki 150 bin kuruşluk nakit parasının yanı sıra Denizli'de de pek çok değerli mülk ve eşyası bulunmaktadır. Adile Hatun vasisi olduğu yetimlerin zarar uğramaması için bu malların biran evvel Emval-i Eytam Nezareti'ne teslim edilmesini istemektedir. Sadaret, konuyla ilgili Mısır Valisi Abbas Paşa'ya ve Denizli mutasarrıfına emirnameler gönderilerek yetim mallarının Emval-i Eytam Nezareti'nce muhafaza altına alınmasını sağlamıştır. Bu örnekten de görüldüğü üzere Emval-i Eytam Nezareti

kurulmuş olmasına rağmen, tam anlamıyla bir kurumsallaşmanın sağlanamamasının da etkisiyle, eski alışkanlıklar devam etmekte ve yetim mallarının durumuyla ilgili yeni uygulamalar göz ardı edilebilmektedir (BOA., A.MKT.DV., 64-18, Tarihsiz ve BOA., A.MKT.DV., 64-18, 10 Muharrem 1269/24 Ekim 1852).

Emval-i Eytam Nezaretî kurulmadan önce yapılan muhasebe işlemleri neticesinde yalnızca İstanbul'daki eytam sandıklarında 53 milyon kuruş civarında yetim malı bulunduğundan bahsetmiştik. Bu sandıkların Emval-i Eytam Nezaretî'nin çatısı altında birleştirilmesiyle hem bireyler hem de devletin kendisi için düşük faizle borçlanma imkânı sağlanmıştır. Zira eskiden eytam sandıklarında muhafaza edilmekle birlikte vasilerin kontrolüne bırakılmış olan yetim mallarının Emval-i Eytam Nezaretî çatısı altında toplanmasıyla bu paranın kontrolü, muhasebesinin yapılması ve borç işlemleri çok daha kurumsal bir hal almıştır.

4. Nezaretten Müdüriyete Geçiş

Emval-i Eytam Nezaretî 1851 yılının sonunda resmen faaliyetlerine başlamış olsa da daha ilk günlerinden itibaren pek çok güçlükle karşı karşıya kalmıştır. Bu durumun yaşanmasındaki en büyük etken getirilen yeniliklerin eski kadro ve geleneklerle yürütülmeye çalışılması olmuştur. Örneğin nizamnamenin ikinci maddesinde yer alan ölüm haberlerinin Tahaffuzhane tarafından Emval-i Eytam Nezaretî'ne bildirilmesiyle ilgili hükme rağmen bununla ilgili bir adım atılamamıştır. Emval-i Eytam Nazırı Tahsin Bey, bu durumun sebebinin öğrenmek istediğinde; Tahaffuzhaneden günlük ölüm jurnallerinin gönderilmesinin mümkün olmadığı, Emval-i Eytam Nezaretî'nden gönderilecek bir memurun haftalık olarak bu jurnalleri alabileceği cevabını almıştır (BOA., MVL., 248-39, 15 Cemaziyülevvel 1268/7 Mart 1852 ve BOA., A.DVN., 75-93, 18 Cemaziyülevvel 1268/10 Mart 1852). Görüldüğü üzere önü arkası düşünülmeden ve kurumlar arası koordinasyon sağlanmadan yapılan bu düzenlemenin icraya konması mümkün olmamıştır.

Nezarette istihdam edilen personellerin durumu da başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Belgelerde Emval-i Eytam Nezaretî'nin kurulmasındaki amacın başta vasiler, kadılar, kassam kâtipleri ve diğer mahkeme görevlilerinin yapmakta olduğu uygunsuzlukların önüne geçilerek yetimlerin zarara uğramasının engellenmesi olduğu vurgulanmıştır. Hatırlanacağı üzere Emval-i Eytam Nezaretî kurulurken kassam kâtiplerinin yolsuzlukları bahane gösterilerek bunların Nezarette istihdam edilmemesi istenmişti. Bununla birlikte büyük ihtimalle yetişmiş personel eksikliğine bağlı olarak kassam kâtiplerinin zaman içerisinde Emval-i Eytam Nezaretî'nde çalışmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Süreç içerisinde durum öyle bir hal almıştır ki Emval-i Eytam Nazırı Tahsin Bey'in yanına verilen kassam kâtipleri işe dahi gelmez olmuştur. Tahsin Bey

çaresizce Şeyhülislam'dan bu kâtipleri ikaz etmesini istemek zorunda kalmış fakat bir sonuç alamamıştır (BOA., A.MKT.NZD., 58-102, 23 Zilkade 1268/8 Eylül 1852). Bunun üzerine meseleyi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin gündemine getiren Tahsin Bey kassam kâtiplerinin uygunsuz davranışlarından bahsederek sorunun çözümü için Emval-i Eytam Nezareti'nde istihdam edilmek üzere uygun maaşlı yeni kâtipler bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam- Adliye'de alınan karar doğrultusunda Sadrazam ve Şeyhülislamın da katılımıyla bir meclis-i mahsus toplantısı yapılması ve konunun burada etraflıca tartışılması kararlaştırılmıştır (BOA., İ.DH., 260-16114, 4 Muharrem 1269/20 Ekim 1852).

21 Ekim 1852 tarihinde toplanan meclis-i mahsusta Emval-i Eytam Nezareti'nin durumu tartışmaya açılmıştır. Emval-i Eytam Nazırı Tahsin Bey, işlerin istenildiği şekilde yürütülebilmesi için kassam kâtipleri yerine uygun maaşlarla yeni kâtiplerin istihdam edilmesi talebini yinelemiştir. Bununla birlikte Maliye Nazırı Namık Paşa “şimdi bu makûle şeyler için masraf kapısı açılmasının zamanı olmadığı”nı belirterek konuyu kendi açısından kapatmıştır (BOA., İ.DH., 260-16114, 10 Muharrem 1269/24 Ekim 1852 ve BOA., A.AMD., 40-89, 10 Muharrem 1269/24 Ekim 1852). Bu aşamada Emval-i Eytam Nezareti'yle ilgili konuların Tahsin Bey'e “beyhude meşguliyet ve mesuliyet” yüklediği gerekçesiyle emval-i eytamın idaresinde eski uygulamalara dönülmesi dahi teklif edilmiştir.

Görüşmeler bu yönde ilerlerken Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Efendi, bunca çabanın boşa gitmemesi için *sudûr müsteşârî* gibi bir makam oluşturularak yetim mallarının idaresinin bu makama verilmesini teklif etmiştir. Konuyla ilgili söz alan Rumeli Kazaskeri Mehmed Arif Efendi de eski uygulamalara dönülmesinin yetimler için olumsuzluk teşkil edeceğini belirterek Şeyhülislamın teklif ettiği makama gelecek kişi için kendi gelirlerinden 750 kuruş tahsis edebileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislam da kendi gelirlerinden 750 kuruş ayırabileceğini belirterek aylık 1.500 kuruş maaşla bir memur seçilmesinin emval-i eytamın idaresi için yerinde olacağını belirtmiştir. Meşihatın çatısı altında oluşturulacak bu yeni memuriyet için *Emval-i Eytam Müdürü* ünvanı yerinde görülmüştür (Aynı belgeler ve BOA., A.MKT.MHM., 49-76, 15 Muharrem 1269/29 Ekim 1852 ve BOA., İ.DH. 261-16170, 15 Muharrem 1269/29 Ekim 1852). Yapılan müzakereler neticesinde müdürlük görevi için Mahreç Mevlevilerinden Şem'i Molla Efendi uygun görülerek bu makama getirilmiştir (BOA., İ.DH., 261-16170, 26 Muharrem 1269/9 Kasım 1852).

Bu noktada nezaret ve müdüriyet arasındaki farka kısaca değinmek yerinde olacaktır. Emval-i Eytam Nezareti'ni II. Mahmud döneminde kurulmaya başlayan nezaretlerden ayrı düşünmek gerekmektedir. Zira bu kurum müstakil bir nezaretten ziyade Meşihat makamına bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Ayrıca kurumun başındaki Tahsin Bey'in Rumeli payeli olması ve bu payenin de sivil

rütbelere içerisinde vezarete, askerî rütbelere içirişindeyse müşirliğe denk gelmesi nedeniyle nazır unvanı kullanılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz meclis-i mahsus toplantısı sonucunda Rumeli payeli Tahsin Bey'in nazırlık görevinden ayrılmasından sonra ondan çok daha düşük bir paye olan Mahreç Mevleviyeti payeli birisinin göreve getirilmesi unvan değişikliğini zorunlu kılmıştır⁹.

Bu değişim gerçekleşikten kısa bir süre sonra Emval-i Eytam Müdürü Şem'i Molla Efendi, Tahsin Bey'in Nezaret makamı olarak kullandığı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'deki dairesinde bulunan evrakların kendisine gönderilmesini sağlamıştır (BOA., A.MKT.NZD., 63-91, 26 Muharrem 1269/9 Kasım 1852). Böylece Aralık 1851'de kurulan Emval-i Eytam Nezareti, on aylık bir faaliyet döneminin ardından lağvedilerek, ismen de olsa, yeni bir kurum olan Emval-i Eytam Müdüriyeti'ne dönüştürülmüştür. Emval-i Eytam Müdürlüğü ismen yeni bir kurum olmakla birlikte Emval-i Eytam Nezareti'nin iş ve sorumluluklarını kaldığı yerden devralarak çalışmalara başlamıştır.

İlk olarak Bağdat Ordusu'nun maaşları ve Cedide yolunun yapımı için Maliye Nezareti'ne aktarılan yetim malları örneğinden hareketle Bank-ı Dersaadet'in¹⁰ borçlarının ödenmesi için bu Bankaya yüklü miktarda borç verilmiştir. Konuyla ilgili 19 Kasım 1852 tarihinde bir araya gelen meclis-i mahsusta; bu borcun karşılığında ödenecek faiz miktarı tartışmalara sebep olmuştur. Ahalinin eytam sandıklarından %15 faizle borçlanırken Bank-ı Dersaadet'in %10 faizle borçlanmasının yetimler için uygun olmadığını belirtilerek %12 oranında bir faiz uygulanması kararlaştırılmıştır (BOA., A.AMD., 41-18, 8 Safer 1269/21 Kasım 1852; BOA., İ.DH., 262-16256, 8 Safer 1269/21 Kasım 1852; BOA., A.DVN., 82-96, 13 Safer 1269/26 Kasım 1852).

Nihayetinde emval-i eytamın idaresiyle ilgili çalışmalar Tanzimat Dönemi'nin kısa ömürlü projelerinin aksine, karşılaşılan bütün zorluklara rağmen ayakta kalmayı başarmıştır. Nezaretten müdürlüğe dönüştürülmesinin üzerinden kısa bir süre geçmişken kurumun 1852 Kasımı'ndan 1853 Şubatı'na kadar olan dört aylık icraatlarını gösteren bir rapor hazırlanmıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye takdim edilen bu rapora göre Rumeli Kazaskerinin ve Şem'i Mollla'nın göstermiş

⁹ İlmiye rütbeleri içerisinde en yükseği olan Rumeli payesi sivil rütbelere vezarete ve askerî rütbelere müşirliğe denk gelirken, Mahreç Mevleviyeti payesi sivil rütbelere içerisinde rütbe-i saniye sınıf-ı saniyeye ve askerî rütbelere içerisinde kaymakamlığa (günümüzdeki yarbay) denktir. Bk. Ertan, V. (1990). Osmanlı Devleti'nde İlmiye Sınıfının Rütbe ve Payeleri. *Diyanet Dergisi*, 26(4), 105-111.

¹⁰ Galata bankerlerinin devletin de yardımlarıyla 1847 yılında kurduğu bu banka Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka olma özelliğini taşımaktadır. Oldukça kısa ömürlü olan banka, ödeme gücünü aşan işlemler yapması nedeniyle borçlarını ödeyemeyerek 1852 yılında iflas etmiş ve kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Uluyol, 2019, ss. 19-40).

olduğu üstün gayretler neticesinde emval-i eytamin idaresi “tamamıyla yoluna girmiştir” (BOA., A.AMD., 42-53, 25 Cemaziyülevvel 1269/6 Mart 1853).

Sonuç

Siyasî ve malî buhranlarla mücadele etmek durumundaki Tanzimat bürokratları açısından baktığımızda, başıboş durumdaki emval-i eytamin ve eytam sandıklarının merkezî idarenin kontrol ve denetimine alınması bir zaruret haline gelmiştir. Zira sıradan insanların gündelik hayatında dahi etkinliğini sürekli olarak arttırma eğilimden olan bu bürokratlar, devletin denetimi ve kontrolü dışında bir alan kalmasına müsaade etmemişlerdir. Tek başına İstanbul’daki yetim mallarının dahi ne denli bir servet oluşturduğunu göz önüne alırsak, malî imkânsızlıklarla boğuşan Tanzimatçıların emval-i eytama olan ilgisini daha kolay anlayabiliriz.

Bu bağlamda, her ne kadar yetim ve yetim malı kavramları İslam dini içerisinde özel ve ayrı bir konuma sahip olsa da Tanzimat Dönemi devlet adamlarının dikkatini emval-i eytamin maddî potansiyeli çekmiştir. Zira yukarıda örnekleriyle birlikte verilen masraflı ve kapsamlı pek çok projede emval-i eytamdan borç alınmıştır. Oldukça yüklü miktarlardaki bu paraların merkezî bir yapı altında idare edilmesi gerekliliği açık bir şekilde ortadadır. Tanzimat Dönemi’nin merkezileşme ve kurumsallaşma çabaları içerisinde değerlendirildiğinde devletin denetimi dışında bulunan ve keyfî bir şekilde idare edilen emval-i eytamin, merkezî bir kurumun çatısı altında birleştirilmesi idarî ve malî yönden pek çok fayda sağlamıştır. Tanzimat Fermanı’ndaki mal güvenliği fikrinden hareketle tolumdaki dezavantajlı grupların başında gelen yetimlerin durumu bir nebze olsun düzeltilirken, Hazine de bitmek bilmeyen nakit para ihtiyacının karşılanabileceği yeni bir kaynağa kavuşmuştur.

18. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan iç ve dış gelişmelere bağlı olarak bütçe açıkları veren devlet, gelir kaynaklarını arttırma ve bunları kontrol altına alma çabası içerisinde olmuştur. Bu doğrultuda yetim mallarının durumu ilk olarak 1849 yılında Hazinesin acil nakit ihtiyacının karşılanmasında kullanılmak üzere yetimlere mahsus bir esham kavaimi çıkartılmasının planlanmasıyla gündeme gelmiştir. Yetim mallarının durumuyla ilgili tartışmalar devam ederken Hazinesin nakit ihtiyacı karşılanmış olmasına rağmen, yapılan muhasebe işlemleri neticesinde çok büyük bir meblağa ulaştığı görülen eytam sandıklarındaki yetim mallarının denetimsiz bırakılmaması gerektiği düşünüldükçe, bu paranın idaresi için Meşihata bağlı faaliyet göstermek üzere bir nezaret kurulması kararlaştırılmıştır.

Emval-i Eytam Nezareti, bir yandan yetim mallarını vasi ve mahkeme görevlilerinin kötülüklerinden korumak üzere kurulmuşken, diğer yandan da denetim dışındaki bu malların devlet kontrolüne alınmasını sağlamıştır. Modern bir bankacılık sisteminin yerleşmediği bu dönemde gerek şahısların, gerekse

devletin düşük faizle borçlanabileceği kurumsal bir yapının oluşturulması oldukça önemli bir gelişme olmuştur. Kurulan bu nezaret daha ilk andan itibaren dağınık durumdaki eytam sandıklarının idaresini tek elde toplayarak, 50 milyon kuruluş üzerindeki sermayesiyle gerek sıradan ahalinin gerekse bizzat devletin nakit ihtiyaçları karşısında önemli bir kredi ve borçlanma aparatı olmuştur. Emval-i Eytam Nezareti kurulmadan önce malî organizasyonu neredeyse imkânsız olan pek çok proje, emval-i eytamdan alınan kredilerle mümkün hale gelmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.AMD., 34-55; 40-89; 41-18.

A.DVN., 75-93; 82-96.

A.DVN.MKL., 72-18.

A.MKT.MHM., 23-72/1; 49-76.

A.MKT.MVL., 49-13.

A.MKT.NZD., 58-102; 63-91.

A.MKT.UM., 30-61

C.ADL., 6-348.

İ.DH., 217-12800; 237-14312; 249-15234; 253-15575; 260-16114; 261-16170; 262-16256.

İ.MVL., 224-7650.

MVL., 242-29; 248-39.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, Sayı: 456-461

Basılı Eserler

Akyıldız, A. (2003). Meclis-i Meşveret. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 28, ss. 248-249). Ankara: T.D.V. Yayınları.

Akyıldız, A. (2009). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Düstur (1289). *Tertib I* (C. I). İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Ertan, V. (1990). Osmanlı Devleti'nde İlmiye Sınıfının Rütbe ve Payeleri. *Diyanet Dergisi*, 26(4), 105-111.

Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalçık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (Ed.). (2012). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Kızıldağ, N. (2020). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Eytam Malları Üzerinde Yapılan Usulsüzlükler ve Bu Usulsüzlüklere Karşı Alınan Tedbirler. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 233-243.
- Şahin, F. (2017). *Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Uluyol, O. (2019). 19 Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bankacılığın Gelişimi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (16), 9-40.

HAKAS ÇİTİ PÜÜR AŞİRETİ VE KÖKTÜRK AŞİNA HANEDANININ ANTROPOGONİK MİTLERİ ÜZERİNE*

Nükhet OKUTAN DAVLETOV, Timur DAVLETOV**

Öz: Türk kültüründe bir aşiretin, boyun ya da milletin doğuşunu açıklayan antropogonik mitlerde rol oynayan ve bir sembol haline gelen hayvanların en ünlüsü, Çin kaynaklarında geçen Köktürk kurttan türeme mitinin araştırmacılar tarafından en çok atıf yapılan mit olması sebebiyle kurttur. Bununla birlikte belirtilmelidir ki söz konusu mit İç Asya'da Şamanik antropogonik mitlerin yaşını ve devamlılığını gösterir niteliktedir. Bilindiği üzere Asya Hunları devrinde adları görülen Wusunlarda da benzer motiflerin yer aldığı bir mit mevcuttur. Mitin daha önce Hakas Türkolog Viktor. Y. Butanayev tarafından eski Türk motifleriyle ilişkili olduğu ifade edilen Hakas *Çiti Püür* (Yedi Börü) varyantı ise daha önce bu bağlamda bir karşılaştırmaya tabi tutulmamıştır. Hakasların Sağay boyunun *Çiti Püür* aşiretinin hafızasında hâlâ canlı olan söz konusu köken mitinin, Wusun ve Köktürk mitlerinde ortak olan savaş gibi bir zorluğun ardından hayatta kalan insan çocuk/lar ve kurtarıcı dişi kurt motiflerini içermekte olduğu görülmektedir. Çalışmada ayrıca bu motiflerin Türk kültüründeki İranî etkiler olduğuna dair yaygın görüş, on binlerce yıl önce Sibiry'a'dan göç eden Amerikan yerlilerindeki ortak mitler ve motiflerin takibi üzerinden ilk kez tartışılmıştır. Bu motiflerin İç Asya'daki Şamanik inançsal gelenekle açıklanması gerektiği, kurdun Semitik dinlerin kabulünden sonraki dönüşümüne Oğuz Kağan destanına ek olarak Cermen ve Slav sözlü kültürlerinden de örnekler verilerek ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Hakas, Köktürk, Hun, Amerika yerlileri, antropogonik mit, kurt, şamanizm.

On the Anthropogonic Myths of the Khakas *Chiti Püür* Tribe and the Kokturk Ashina Dynasty

Abstract: The most famous animal to appear in the anthropogonic myths used to explain how a tribe, clan or nation was born in Turkic culture, and become its symbol, is the wolf. Indeed, the myth of the descent of the Kokturks from the wolf, as mentioned in Chinese sources, is the myth most cited by researchers. It should

* Atıf Bilgisi / Citation: Okutan Davletov, N. ve Davletov, T. (2025). Hakas *Çiti Püür* Aşireti ve Köktürk *Aşina* Hanedanının Antropogonik Mitleri Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 217-230

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 09.09.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Birinci yazar: %50, İkinci yazar: %50

** Dr.Öğr.Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir, Türkiye. E-posta: nukhetdavletov@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9312-8385.

Dr.Öğr.Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir, Türkiye. E-posta: aronxakas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7767-4797.

be noted, though, that this myth shows the age and the continuity of the anthropogonic myths of the shamans of Inner Asia. As it is known, there is a myth with similar motifs among the Wusun people during the Asian Hun period. The Hakas *Çiti Püür* (Seven Wolves) variant of this myth, previously stated by Khakas Turkologist Viktor Butanayev to be related to old Turkic motifs, has not been subjected to a comparison within this context. In this origin myth, still alive today in the memory of the *Çiti Püür* subtribe of the Khakass' *Sağay* tribe, motifs, common in the Wusun and Köktürk myths, like the adversity of war, human child/children surviving this adversity, and a savior she-wolf, are embedded. The Wusun myth does not mention the union with the wolf and a lineage derived from it. However, the crow motif distinguishes this story from the Köktürk and Khakas variants. Other motifs, such as a new race born from the intercourse with a wolf, a cave where people hide until they multiply and become stronger, and a sacred mountain, overlap with the Köktürk and Khakas variants. Moreover, this paper challenges the common view that these motifs are Iranian influences in Turkic culture by tracing indigenous myths and motifs of Native Americans who migrated from Siberia tens of thousands of years ago. Research using examples from Germanic and Slavic oral cultures, in addition to the Oghuz Khagan epic, regarding the transformation of the wolf after conversion to Semitic religions, suggests that these motifs should be explained by the shamanic religious tradition of Inner Asia.

Keywords: Khakas, Kokturk, Hun, native Americans, anthropogonic myth, wolf, shamanism.

Giriş

Pek çok kültürde hayvandan veya bir hayvan tarafından kurtarılan insandan türeme mitleri mevcuttur. Bir aşiretin, kabilenin, boyun ya da milletin doğuşunu açıklayan antropogonik mitlerde rol oynayan söz konusu hayvan ise daha sonraki dönemlerde ilgili topluluğu temsil eden bir sembol haline gelmektedir¹. Nitekim Romalılar tarafından Romulus ve Remus'un dişi bir kurt tarafından emzirildiğine inanıldığı için bu kurdun bronz bir heykelinin Capitol'de durmasına ek olarak eskiden Capitol merdivenlerinin yakınındaki bir kafeste canlı bir dişi kurt beslendiği de kaydedilmiştir (Gombrich, 2016, s. 40). Benzer şekilde Çin kaynaklarında da Köktürk kağanının otağının kapısına kurtan doğduklarını unutmamakları için kurt başlı sancak dikildiği ve kağanı koruyan birliğe *fuli* (börü) dendiği, bunun ise "kurt" anlamına geldiği ifade edilmektedir (Taşağıl, 1995, ss. 110, 112).

¹ Kutsal ata hayvanın sembolleştirilmesi davranışının uzantıları, Türk dünyasında günümüzde de görülebilmektedir. Bk. <https://www.politico.eu/article/uefa-suspends-merih-demiral-turkey-player-nationalistic-gesture-euro-2024-erdogan/>

İskandinav mitolojisi ve Cermen kahramanlık efsanelerine dair bilgiler içeren anonim şiirlerden oluşan *Manzum Edda (Poetic Edda)* içinde yer alan ve Hun kralı Attila'nın, eşi Guðrún tarafından öldürülmesini konu edinen *Atlakviða* (Attila'nın Şiiri) adlı destan metni de Şaman ya da pagan Hunlar ve Hristiyan Cermenlerin farklılıklarını vurgularken kurdun sembolleşmesine dair bir örnek sunmaktadır². *Nibelungen*'de Etzel, *Atlakviða*'da ise Atli olarak geçen Hun kralı Attila, metnin İzlanda dilinde kaydedilmiş İskandinav varyantında iki kez kurt ile özdeşleştirilmiştir. Bu benzetme için seçilen *heiðingi* kelimesi ise esas olarak pagan, kâfir anlamına gelmekle birlikte burada kurt yerine kullanılmıştır; çünkü onlara göre kurt da paganlar gibi medeniyetten uzak, göçebe bir hayat sürmektedir (Okutan Davletov, 2021, s. 215). Kurt yerine kullanılan *heiðingi* kelimesi, destanda Atli'nin eşi Guðrún'un erkek kardeşleri olan Gunnar ve Hogni, kız kardeşlerinin kendilerini Atli'ye karşı uyarmak ve onun Hun topraklarına davetini kabul ederlerse yaşanacakları göstermek için gönderdiği mesajda geçmektedir Pettit'in (2023, s. 665) verdiği ilgili kısım tarafımızca aşağıdaki gibi Türkçeye aktarılmıştır:

*Hvat hyggr þú brúði bendu,
þá er hon okkr baug sendi
varinn váðum heiðingja?
Hygg ek at hon vörnuð byði;
hár fann ek heiðingja
ríðið í hring rauðum:
ylfskr er vegr okkarr,
at riða ørindi!'*

Sizce gelin³ ne demek istedi
Pagan postuyla belenmiş
Bu yüzüğü bize göndererek?
Bence bir uyarıydı bu.
Kâfir tüyü buldum çünkü
Kızıl yüzüğe sarılmış.
Yolumuz **kurt**ça olacak⁴
Eğer bu sefere çıkarsak.

Peter Hallberg de eski İskandinav mitolojisinde ve şiirinde kurdun merkezî bir konuma sahip olsa da hemen her zaman olumsuz çağrışımlarda bulunduğunu ifade etmektedir. Hallberg'e göre Orta Çağ'da kurtlar, savaştan sonra savaş alanına gelen ve öldürülenleri yiyen leş yiyiciler olarak görüldükleri için kurt imgesi utanç vericidir ve eski İskandinav şiirinde bir başkasının zayıflığından yararlanan veya şerefli bir şekilde savaşmaktan ziyade rakibini hileyle yenen kişi kurda benzetilmektedir. *Atlakviða*'da Atli'nin kurda benzetilmesi de bu sebeple şaşırtıcı değildir (McMahon, 1991, s. 187). Dikkat çekicidir ki İskandinav yarımadasına çok yakın bir konumda bulunan Arhangelsk bölgesindeki Rus

² Edda şiirlerinde pagan motifler ve Hristiyanlık etkisi için bk. Hollander, L. M. (1927). Were the Mythological Poems of the Edda Composed in the Pre-Christian Era?. *The Journal of English and Germanic Philology*, 26(1), 96-105.

³ Guðrún'dan adıyla veya kız kardeş olarak değil de gelin olarak bahsedilmesi, onun Attila'nın karısı gibi davrandığı ve doğrudan kocasına atıfta bulunan bir mesaj gönderdiği anlamına gelmektedir. Aslında daveti kabul ederlerse kurdun inine gireceklerini anlatmaktadır (McMahon, 1991, s. 188).

⁴ “Kurtların bölgesine gireceğiz” şeklinde de okunabilir (McMahon, 1991, s. 188).

ninnilerinde de kurt negatif bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede derlenmiş ninnilerden biri tarafımızca Türkçeye aşağıdaki şekilde çevrilmiştir:

Bayu bayu bayu bay,
Ne lozhis, devka, na kray!
Pridet serenkov volchok,
Tebya shvatit za bochok
(Yefimenkova, 1977, ss. 33, 40).

Bayu bayu bayu bay,
Kenara yatma kızım ay!
Küçük bozkurt gelecek,
Seni yanından yiyecek.

Kurdun paganlarla ilişkilendirilmesi, Cermenlerin ve Slavların Hristiyanlığı kabulünden sonra olmalıdır. Nitekim “Çaroğlu İvan ve Bozkurt” adlı Rus halk masalında boz renkli bir kurt, kahramana masal boyunca pek çok kez yardım etmektedir. Hristiyanlık öncesi motifler olarak değerlendirebileceğimiz şekilde don değiştirerek insana ve ata dönüşebilen bozkurt, masalın sonlarına doğru ise öldürülen protagonisti diriltmektedir (*İvan Tsarevich i Seriy volk*, 1946, ss. 3-14). Klæber de Hristiyanlıkta kurt imgesinin şeytan için kullanılması yaygın olduğunu ifade etmektedir (1996, s. 20). X. yüzyıla tarihlendirilen Eski İngilizce şiir antolojisi *Exeter Book* adlı elyazmasında yer alan *Christ* şiirlerinde de dışlanan şeytanın kurt, Mesih’in ise kuzu ve çoban olduğu İncil metaforlarına yer verildiği görülmektedir: *hafað se awyrgda wulf tostenced, deor dædscua, dryhten, þin eowde, wide towrecene* (Marshall, 2022, ss. 45-46), “Lanetli kurt, ölümün karanlık gölgesi, senin sürünü dağıttı, ey Rab ve onu her yere sürdü” (Gordon, 1957, s. 137).

Bu noktada belirtilmelidir ki Semitik monoteistik dinler olan İslamiyet ve Hristiyanlığın, Şaman ya da pagan dönemin güçlü bir kutsal olan kurt imgesine yaklaşımı benzerdir. Nitekim “pagan Oğuznâme” (Danka, 2019) olarak bilinen Uyğur harfli Oğuz Kağan destanındaki yol gösterici bozkurt motifinin yerini, metnin İslamî çevrede yazılan Reşideddin varyantında “ihtiyar, aksakallı, akıllı, ermiş, tecrübe sahibi kişiler” (Gündüz, 2016, s. 15) almıştır. Eliyarlı da Uyğur harfli Oğuz Kağan destanı dışında Oğuznâme adı altında bilinen metinlerin hiçbirinde kurdun kutsal niteliğinin görülmediğini ifade etmiştir (1998, s. 32).

Pek tabii içerdiği hayvan kültürleri gereği Türk Şamanizmi yalnızca kurda değil, ayıya, geyiğe, boğaya, kuğuya hatta yılan gibi çeşitli hayvanlara soyun dayandırıldığı ve bu hayvanların ata kabul edildiği türeyiş mitleri bakımından oldukça zengindir⁵. Hatta Güney Sibiry Türkleri arasında ayının kurttan daha ön planda olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim bugün Hakaslarda *Aba* (Ayı)

⁵ Çin kaynaklarında geçen Türk köken mitleriyle ilgili bk. Barutcu Özönder, F. S. (1999). Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi. *KÖK Araştırmalar*, 1(2), 65-92; Erkoç, H. İ. (2017). Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. yüzyıllar). *JOTS*, 1(1), 36-75.

adlı bir aşiret⁶ de mevcuttur. Bu aşiretin ise taygada ayı tarafından kaçırılan bir kadının doğurduğu yarı insan yarı ayı erkek çocuktan geldiği anlatılmaktadır (Butanayev ve Butanayeva, 1996a, ss. 52-53). Ancak Çin kaynaklarında geçen Köktürk kurttan türeme mitinin araştırmacılar tarafından en çok atıf yapılan mit olması sebebiyle Türk antropogonik mitlerinin en ünlü hayvan karakterinin kurt olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte belirtilmelidir ki söz konusu mit İç Asya'da Şamanik antropogonik mitlerin yaşını ve devamlılığını gösterir niteliktedir.

Wusun ve Köktürklerde Kurttan Türeme Mitleri

Bilindiği üzere Türklerden çok daha önce Hun devrinde adlarını gördüğümüz Wusunlarda da benzer motiflerin yer aldığı bir mit mevcuttur. Söz konusu mit Çin kaynaklarına göre şu şekildedir:

Wusun kralının adı Kun-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler. Küçük olan kralın oğlu T'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçu ve ona et verdi. Dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaşı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. Bundan sonra görev yaptığı Hun ordusunda çok defa başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi (Taşağıl, 2020, s. 63).

Bir tarih ansiklopedisi olarak niteleyebileceğimiz *Ts'e-fu Yüan-kui*'nin 956. bölümünün 30/b ve 31/a numaralı vesikalarında ise Köktürklerin Aşına hanedanının kurttan türeme miti, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın çevirisiyle aşağıdaki gibi anlatılmaktadır:

[...] onların önceki ülkesi Hsi-hai'in (Etsin-Göl) yukarı taraflarında iken komşu devlet tarafından kadın ve erkekleri küçük büyük fark etmeksizin hepsi öldürüldü. Sadece bir oğul sağ kaldı. Öldürülmeye kıyılmadı. Kolları ve ayakları kesilip büyük bir bataklığın içine atıldı. Dişi bir kurt vardı. Her et getirişinde hepsini ona yedirip bu oğulu besledi ve dolayısıyla ölmekten kurtardı. Bundan sonra kurtla münasebette bulundular. Kurt gebe kaldı. O komşu ülkenin insanları tekrar adam gönderip onu öldürtmek istediler. Sonra kurt oğulun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşmış öldürecek iken bu kurt kuvvetlenerek tabiatüstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu. Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 2 yüz li'den fazla bir alandaki düzlükte bol otları yerle karşılaştı. Bundan sonra kurt 10

⁶ Çalışmada “birbirlerine kan akrabalığı ile bağlı” insan gruplarını ifade eden Rusça *rod* (род) ve Hakasça *söök* (cöök) kelimelerinin karşılığı olarak aşiret kelimesi tercih edilmiştir (*Hakassko-Russkiy Slovar*, 2006, ss. 505, 986).

tane erkek çocuk doğurdu. Onlardan birinin adı *A-shih-na* idi. En saygın insanları kabile reisi olur (Taşağıl, 1995, s. 110).

Wusun mitinde kurtla birleşme ve ondan türeyen bir soydan bahsedilmemesi ve karga motifi iki mitin farklılıklarından olsa da görüldüğü üzere her iki mitte de hayatta kalan ve soyu temsil eden tek bir çocuk ile kurtarıcı rolündeki Şamanik dişi kurt motifi mevcuttur.

Hakas Çiti Püür Aşiretinin Köken Miti

Mitin *Çiti Püür* yani Yedi Börü/Kurt varyantına geçmeden önce Hakaslarda kurdun kutsiyetinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Türk Şamanizminde çağırılmasından korkulan kişi, hayvan ya da olaylardan örtmecelerle bahsedilmektedir. Hakaslarda da korkulan ve kutsal kabul edilen kurdun adı, *püür* boşuna telaffuz edilemezdi; aksi takdirde hassas işitme yeteneği sayesinde adını çağıran kişinin ahırında belirirdi. Hakasların kurt yerine kullandıkları örtmecelere örnek olarak *çir hulah* “yer kulak (her şeyi duyan)”, *çazı adayı* “yazı (bozkır) köpeği”, *tağ adayı* “dağ köpeği”, *köktir* “boz”, *sölbek* “uzun kuyruklu” vb. gösterilebilir (Butanayev, 2003, s. 62). Ayrıca Hakas Şamanizminde *tağ eeleri* yani dağ iyelerinin, insanlara kurt donunda görünebildiğine de inanılmaktadır. Bir erkek avcı ile kadın dağ iyesinin çocukları doğduğunda kurtların sevindiğinin anlatıldığı hikâye bu bağamda oldukça semboliktir. İyelerin zoomorfik bir kılığa büründüğüne dair benzer görüşler Altaylılar arasında da bulunmaktadır. Nitekim kutsal Altay Dağı’nın iyesinin çoğu kez beyaz bir kurt kılığında görünebildiğine inanılmaktadır (Burnakov ve Tsidenova, 2015, ss. 122-123). Bu beyaz kurt motifi ise bizi Hakaslardaki tüm kurtların hanı *Püür Han* (Börü Han) ve çocuklarının, diğer kurtlardan beyaz renkleriyle ayrıldıklarının anlatıldığı efsaneye götürmektedir. Efsaneye göre bir gün Taar Beg adlı kahramanın tek oğlu Torğı Beg, Hakasların *huu püür* dedikleri beyaz bir kurdu kovalar ve Çulım Nehri yakınlarında Hispanah denen yerde onu yakalar. Torğı Beg, kurdu vurmak için yayını gerer germez ak kurt, genç bir kıza dönüşür ve Püür Han’ın kızı olduğu anlaşılır. Kız, Torğı Beg’den canını bağışlamasını ister ve kendisiyle evlenmeyi vadeder. Ancak merhametsiz Torğı Beg Püür Han’ın kızını okla vurur. Eve döner dönmez ise kendisi de hastalanıp ölür. O gün Taar Beg’in soyu da bu hatanın cezası olarak yeryüzünden silinir (Butanayev, 2003, ss. 62-63).

Bu çalışmanın esas odak noktasını oluşturan ve Butanayev’in eski Türk motifleriyle olan benzerliği sebebiyle Sayan-Altay topraklarının en eski etnonimlerinden birisi olarak nitelendirdiği, Hakasların Sağay boyuna mensup *Çiti Püür* (Yedi Börü) aşiretinin de kurt tarafından emzirilen bir çocuktan geldiğine inanılmaktadır. Anlatılana göre savaştan kaçan bir kadın Ninya Nehri yakınlarındaki bir kurt inine girer. Doğumda ölen kadının bebeğini, o mağarada yaşayan ve altı yavrusu olan bir dişi kurt emzirerek büyütür. Kurt sütüyle ve kurtlarla büyüyen çocuktan yedi börü aşireti meydana gelir. Aşiret, İncil’de

anlatılan Tufan zamanında Hoorabas Dağı'nın zirvesine çıkarak hayatta kaldığı için burayı kutsal kabul eder ve her yıl atalarının dağı olarak niteledikleri yerde kurban keser (Butanayev, 1994, ss. 11-12; Butanayev ve Butanayeva, 2007, s. 58).

Butanayev *Çiti Püür* aşiretiyle ilgili bir anlatı daha kaydetmiştir. Başlangıcı yukarıdakiyle aynı olan ikinci mite göre doğum yapmak için kurt inine giren kadının yedi çocuğu olur ve o mağarada yedi yavrusu olan bir dişi kurt vardır. Yedi çocuk ile yedi kurt büyüdüklerinde birleşirler ve bunlardan *Çiti Püür* soyu doğar. Bu varyantta da Nuh Tufanı'ndan ve Hoorabas Dağı sayesinde aşiretin hayatta kalmasından bahsedilmektedir. Butanayev, her yıl bu dağda kurban ibadetini yerine getiren cemaatin, ataları için Hakasların *ızıh* dedikleri (ETü. *ıduk*) ve kimsenin dokunup binmediği özellikle doru bir at adadığını ve kesmek için ise kara kulaklı beyaz bir koyun seçtiklerini, kurban töreninden sonra kalan kemiklerin ise yakıldığını kaydetmiştir (Butanayev ve Butanayeva, 1996b, ss. 137-138).

Tufan motifinin mite sonradan girdiği tahmin edilebilmektedir. Nitekim ne Wusun ne Köktürk antropogonik mitlerinin olay örgüsünde buna benzer bir olay vardır. Ayrıca Çin kaynaklarına göre eski Türkler de ata hayvanla beraber orada bulunan dönemin anısını taşıması sebebiyle atalar mağarasında periyodik kurban töreni yapmaktaydılar. Bu sebeple mağara-dağın kutsallaşması, kronolojik olarak genç olan Biblik motif ile açıklanamamaktadır. Roux da Wusun ve Köktürk mitlerindeki söz konusu mağarayı “dişilik organının sembolü” ve “insanlığın bildiği en eski dölyatağı” olarak nitelemektedir. Roux'ya göre “toplumsal yaşama katılmak için mağaradan gün ışığına çıkmak her zaman doğum imgesini taşımış bir eylemdir” ve Altaylılarda henüz güçsüz olunan dönemlerden kalan anıların etkisiyle “dağlardan çıkış” teması, çok sık tekrarlanmaktadır (2005, s. 275).

Bu bilgiler ışığında mitin *Çiti Püür* varyantının, Wusun ve Köktürk mitlerinde ortak olan savaş gibi bir zorluk, bu zorluğun ardından hayatta kalan insan çocuk/lar ve kurtarıcı tutan dişi kurt motiflerini içermekte olduğu görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi Wusun mitinde kurtla birleşme ve ondan türeyen bir soydan bahsedilmemesi ve karga motifi ise ilgili hikâyeyi Köktürk ve Hakas varyantlarından ayırmaktadır. Köktürk varyantı ile Hakas varyantı ise kurtla birleşmeden doğan yeni bir soy, sayıca çoğalıp güçlenene kadar barınılan bir mağara ve kutsal dağ gibi diğer motifler bakımından da örtüşmektedir.

Kurttan Türeme Mitinin İranî Kökeni Üzerine

Sinor, Wusunların İranî bir halk oldukları varsayımıyla hareket ettiği için Wusun ve Köktürk mitlerindeki motif benzerliğini, “Türklerin şekillenmesinde İranî unsurların bir kanıtı” olarak yorumlamaktadır (Golden, 1992, s. 130). Ancak yukarıda ifade edildiği gibi bizce söz konusu mit, İç Asya'da çok daha kadim bir

inançsal geleneğin devamlılığını gösteriyor olmalıdır. Mitlerin ve söz konusu mitlerde geçen ortak motiflerin takibi üzerinden inançsal geleneğin devam ettiğinin tespitine Amerikan yerlilerinin mitleri örnek gösterilebilir. Genetikbilimci ve antropolog Michael H. Crawford, Sibirya'dan Amerika'ya göç eden yerlilere ithaf ettiği *The Origins of Native Americans: Evidence from Anthropological Genetics* adlı çalışmasında genetik, dilbilimsel ve kültürel araştırmalara göre Sibirya'dan Yeni Dünya'ya göçün günümüzden yaklaşık 30.000-40.000 yıl önce başladığını ifade etmektedir (Crawford, 1998, s. 28; Davletov, 2022, s. 78). Bu durumda her iki coğrafyada tespit edilebilen ortak motifler varsa bunların en az 30.000-40.000 bin yıllık olduğunu ileri sürmek bilimsel açıdan mümkündür.

Bu bağlamda Kanada yerlilerinden kaydedilen ve Hunlar ile Türklerde kurdun yer aldığı köken mitlerinden bahsedilirken hiç başvurulmayan bir kurttan türeme mitini ilk kez incelemek ve karşılaştırmak yerinde olacaktır. Anlatılana göre Kanada'nın Vancouver şehrinde bulunan ve bugünkü adı Indian Arm olan; fakat eskiden orada yaşayan yerli kabilenin dilinde *Tsla-a-wat* denen fiyordun kıyılarında kurt soyundan gelmeleriyle gurur duyan bir klan yaşamaktadır. Evlerin direklerine ve tüm ağaç eşyalara kurt sembolü kazınmış ve oyulmuştur. *Tsla-a-wat* halkının yaşadığı *Tum-ta-mayh-tun* köyüne uzun zaman önce bir hastalık uğramış ve küçük bir erkek çocuğu dışında herkesi öldürmüştür. Çocuk henüz o kadar küçüktür bir adı bile yoktur. Köye gelen bir dişi kurt, hikâyede adsız olarak geçen çocuğu alıp inine götürmüş ve onu kendi yavrularından ayırmayıp emzirmiş, büyüttüştür. Kurt gibi yetişen adsız, bir gün dolaşırken kendi doğduğu ve artık boş olan köyünü bulur ve kurtlardan farklı olduğunu, insan olduğunu anlar. Ardından kendi türünü aramak için annesi kabul ettiği dişi kurttan izin ister ve eğer halkını bulabilirse onu, yani anne kurdu sonsuza kadar anacaklarına söz verir. Yola düşen adsız, bir süre sonra bozkırda bir oba görür ve insanların yanlarına gider. Kabile, genç yabancıyı memnuniyetle karşılar, ona bir ev verir ve ona insanların yaşayışını öğretir. Adsız, çok geçmeden kabileden güzel bir genç kızla da evlenir. Kıza geldiği güzel topraklardan, büyük ormanlardan, dağlar ve bereketli denizden bahsettiğinde kız oraya geri dönmeyi kabul eder. Haftalarca süren bir yolculuğun ardından *Tsla-a-wat* kıyılarına varırlar. Genç çiftin bir sürü çocuğu olur ve daha sonra çocuklarının da çocukları olur. Yıllar geçtikçe köy bir kez daha çalışkan, mutlu insanlarla dolar. Adsız, kurdu başlattığı soyun sembolü yaparak kurt annesine verdiği sözü tutar. Kurt klanının çocukları atalarıyla ilgili bu hikâyeyi dinleyerek büyüdükleri için kurttan korkmazlar. Yürekllerinde kurt sevgisi vardır; çünkü o dişi kurt sayesinde bugün eski hikâyeleri dinleyerek bir *Tsla-a-wat* çadırında oturabiliyor olduklarını bilmektedirler (Simeon, 1977, ss. 7-12). Görüldüğü üzere Hun ve eski Türk dönemi ile içinde bulunduğumuz XXI. yüzyıldaki mitlerde savaş olarak ifade edilen ve bir ya da birkaç çocuk hariç ilgili soyu yok eden yıkıcı zorluk, Kanada yerlilerine ait mitte hastalık biçiminde yer almaktadır. Bu mitte de bir dişi kurt

gelerek çocuğu inine götürür, besleyip büyütür ve bu çocuktan başlayan soy, kurdu ata kabul eder.

Dikkat çekicidir ki Modok, Miwok ya da Senecalar gibi örnekleri çoğaltılabilecek pek çok Amerikan yerlisi halkın evrenin yaratılışına dair mitleri ile Hakaslar ve Altaylar gibi Türk halkları ve Moğollar dışında Ostyaklar gibi diğer Sibiryalı yerlilerinin mitleri, olay örgüsü ve özellikle “earth diver” (Leeming, 2009a, ss. 24-29) denen, suya dalıp toprak çıkaran karakterin varlığı bakımından da benzerlik göstermektedir. Leeming de İç Asya’da Türk ve Moğol halklarında tespit edilen ünlü kozmogonik mitlerin, Amerikan yerlilerindeki benzer mitlerle açık ilişkilere sahip olduğunu belirtmektedir (Leeming, 2009b, s. 242).

Örneğin, bugün hâlâ ABD’nin Oregon Eyaleti’nde yaşayan *Modok*lardan kaydedilen bir kozmogonik mite göre başlangıçta “saz gölü” vardır. Birkaç kez gölün dibine dalıp toprak çıkaran *Kumokums* adlı demiurg tanrı, çıkardığı toprağı suyun üzerinde şekillendirerek dünyayı yaratır (Marriott ve Rachlin, 1995, ss. 43-45). Kaliforniya *Miwok*larına göre de başlangıçta yalnızca su ve bir de çakal vardır. Çakal birkaç ördeği toprak getirmeleri için suyun dibine gönderir. Ördeklerden biri başarılı olur. Çakal, ördeğin gagasından toprağı alır ve bu kez ördeği tohum bulması için gönderir. Çakal toprağı, tohumları ve suyu, büyüüp dünyaya dönüşene kadar karıştırır ve dünyayı yaratır (Leeming, 2009c, s. 191). *Onöndowa’ga*: ‘ya da diğer adıyla Seneca kabilesi de başlangıçta her yerin sularla kaplı olduğunu anlatır. Seneca mitinde dalıp toprak çıkararak dünyanın yaratılmasına yardımcı olan ise bir kaplumbağadır (Leeming, 2009d, ss. 240-241).

Sibiryalı Ostyaklar da evrenin yaratılışına yukarıdakilere benzer bir açıklama getirmişlerdir: Şaman *Doh*, bir bahadırı bulmak için her şeyi kaplayan denizin üzerinde uçarak kamlamaktadır. Ancak fırtına ve dalgalar sebebiyle üç gün üç gece uçtuktan sonra yorulunca kuğu ve dalgıç kuşu gibi su kuşlarının formunu alan ruhlarının sırtına oturur. Ancak kuş donundaki ruhlar da yorulmaya başlar. Bunun üzerine Şaman, dalgıç kuşlarına dalıp toprağı getirmelerini söyler. Dalgıç kuşu ancak üçüncü kez daldığında gagasında bir çamur topağı getirir. Şaman, bu çamurdan denizin ortasında bir ada yaratır ve dinlendikten sonra yola devam ederler (Anuchin, 1914, s. 14).

Türk halkları arasından çıkan ilk Türkolog olan ve S. Ye. Malov ve Z. V. Togan gibi ünlü Türkologlara hocalık yapan Prof. Dr. Nikolay F. Katanov’un XX. yüzyılın başında kendi halkı Hakaslar arasında derlediği kozmogonik mit ise aşağıdaki gibidir:

Eskiden bir ördek varmış. Bu ördek başka bir ördekle arkadaş olup, onu nehrin dibine kum getirmeye göndermiş. Tam üç defa onu kum almaya gönderip getirdiği kumları almış. Kum getirmeye giden ördek üçüncü defa getirdiğini tamamiyle vermemiş. Kum alan ördek diğerine, ‘vermeyip

ağzında tuttuğun şey taş olup büyüsün,’ demiş. Önceden kendisine getirilen kumu eleyip dokuz gün tokmakla dövmüş. Dokuz gün dövdükten sonra tozların yerden yükselerek yüce dağlar oluşturduğunu görmüş. Kum taşıyan ördeğin ağzında oluşan taşları atmasından sonra dağlar daha da yükselip büyümüş. Birinci ördek bunu görünce ikinci ördeğe ‘Niçin öyle yaptın? Ben sana toprağımdan yer vermem,’ demiş. Kum taşıyan ördek, ‘Hiç olmazsa çadır büyüklüğünde bir yer ver!’ deyince birinci ördek yine vermeyeceğini söylemiş. Kum taşıyan ördek, ‘O zaman oturulacak bir yer ver. Oturacağım yer olmazsa ben ne yaparım?’ demiş. Ama birinci ördek yine, ‘Vermem!’ demiş. O böyle deyince kum taşıyan ördek, ‘Taban büyüklüğünde yer ver!’ demiş ama öbürü yine kabul etmemiş. Ördek yine, ‘Dayandığım baston büyüklüğünde yer ver! Sen bana bakma, ben de sana bakmam,’ demiş ve bastonun bulunduğu yeri delmiş. Onlar böylece yeryüzünü bölmüşler (Katanov, 2000, ss. 160, 329-330).

Sonuç

Yukarıda verilen örneklerin benzerliği göz önünde bulundurulduğunda söz konusu antropogonik ve kozmogonik mitlerin on binlerce yıllık geçmişi daha iyi anlaşılacaktır⁷. Ancak inanç sistemindeki ve kutsal yaratılış hikâyelerindeki ortaklığın, göçten çok daha öncesine, Sibirya’dan ayrılan ve kalan grupların bir arada yaşadığı daha eski dönemlere dayanıyor olması gerektiği unutulmamalıdır. Amerikan yerlileri, on binlerce yıl önce Sibirya’dan göç ederken geleneksel dinleri Şamanizmi de yanlarında götürdükleri için Şamanizm’in özellikle davul ve tokmak gibi karakteristik ibadet nesneleri ve maddi kültür ürünlerinin yanı sıra sözlü kültür ürünleri olan mitleri de bu kıtada varlığını sürdürebilmiştir⁸. Kurttan türeme mitinin, kurtla cinsel birleşme motifini içerecek biçimde bugün yalnızca Güney Sibirya Türklerinde tespit edilebilmesinin sebebi de aynıdır. Ancak Şamanizm’in din olarak kabul edildiği ve yaşatıldığı ortamda Şamanik kozmogonik, antropogonik ve eskatolojik mitler ve inanışlar ile uygulamalar nesilden nesile aktarılabilir. Nitekim kendisi de *Çiti Püür* aşiretine mensup olan ve küçüklüğünden itibaren “geleneksel bilgiyle” iç içe olduğunu

⁷ Ögel, Altaylardan derlenen yaratılış mitlerinde her yerin su ile kaplı olmasını, “Türkleştirilmiş ve yerli bir kılığa sokulmuş olmasına rağmen kökleri yine de dışarıdan” bir düşünce olarak nitelemekte, Hindistan ile ilişkilendirmektedir (1993, s. 471). Talianova Eren de suya dalan/dalgıç motifini içeren mitlerin Hint menşeli olduğunu, insanlar Sibirya’ya ve Kuzey Amerika’ya göç ettikçe mitin de yayıldığını ifade etmektedir (2023, s. 518). Ancak genetik araştırmalar, Sibirya yerlilerinin bu topraklara Hindistan coğrafyasından geldiklerine dair bir malumat vermemektedir. Bu durum ise pek tabii Türk mitolojisindeki motiflerin sıklıkla dışarıdan alındığına dair yaygın kanıya bir örnek teşkil etmektedir.

⁸ Etnograf Edward Curtis tarafından XX. yüzyılın başında çekilen Şaman, Şaman davulu ve tokmağı fotoğraflarından biri için bk. (https://curtisgallery.com/products/the-drummer-nunivak?_pos=5&_sid=13a87b1e6&_ss=r)

ifade eden Anzhiganova, yedi göbeğe kadar atalarını sayabilme ve atalar dağının ziyaret edilmesi gibi eylemler üzerinden aidiyet hissinin güçlendirildiğini belirtmiştir. Anzhiganova, kendisi daha doğmadan önce gerçekleşen bir hikâyeyi de aktarmıştır. Anlatılana göre bir yıl, atalar dağına *ızılıh* olarak bir boğa sunulmuş; ancak *ızılıh* kimsenin dokunmaması gerekirken, dönem 1930'lar olduğu için açlık sebebiyle sundukları bu boğayı yemek zorunda kalan aile yok olmuştur (Anzhiganova, 2023, s. 131). Pek tabii bu anekdotta ailenin kutsala saygısızlık yapması sebebiyle cezalandırılması bilgisinin yer alması da dinî hassasiyetlerin aktarımını sağlamaktadır. Yine Anzhiganova'nın ifadesine göre 2016 yılında, Çiti Püür aşiretine mensup birkaç aile⁹ bir araya gelmiş ve diğer Hakas klanları arasında uzun zamandır ilk defa cemaat halinde Beyaz Dişi Kurt'a ibadet gerçekleştirilmiştir (Anzhiganova ve Topoeva, 2017, s. 108). Söz konusu ibadetin devamlılık arz ettiği ve Hakas sosyal medya kullanıcılarının paylaşımlarına göre 2024 yılında da yapıldığı görülmektedir¹⁰.

Şamanizm'in pratiklerinin, ibadetlerinin ve yasaklarının katılığının ortadan kalktığı veya dinin değiştiği ortamda ise pagan dönemin motifleri biçim değiştirmekte, bunlara yüklenen anlamlar farklılaşmakta ya da bu motifler tamamen silinebilmektedir. Türk runik metinlerinde tespit edilen tartışmalı birtakım ifadelerin de ancak yaşayan Sibiry Türk Şamanizmi'nin inanış ve uygulamalarıyla açıklanabileceği, alan araştırması verileri ve etnografik dönem kayıtları ile desteklenerek daha önceki çalışmalarda ortaya koyulmuştur¹¹. Bu durumda yaklaşık 40.000 yıl önce Sibiry'dan göçen Amerikan yerlilerinde, Hun döneminde Wusunlarda, eski Türk döneminde Köktürklerde, günümüzde ise Çiti Püür adlı Hakas aşiretinde tespit edilebilen antropogonik mitlerin de Şamanizm'e göre daha genç sayılacak İranî unsurlarla değerlendirilmek yerine Asya'daki on binlerce yıllık inançsal gelenekle açıklanması gerektiği ifade edilebilir.

⁹ Bugün hangi Hakas soyadlarını taşıyan ailelerin bu aşirete mensup olduğu hakkında bk. Butanayev, V. Y. (1994). *Proishozhdenie Hakasskih rodov i familii/ Hooray söökteri pa za pıçikke kırceñ öbekeleri*. Abakan: Laboratoriya etnografii NIS AGPI.

¹⁰ Bk. 72 yaşındaki Valya Tokmacheva adlı VKontakte kullanıcısının Kasım 2024 tarihli toplu ibadet videosu paylaşımı: https://vk.com/video207232700_456239380.

¹¹ Aydın, E. (2017). A Shamanistic Exclamation in the Yenisei Inscriptions: Çök!. *Central Asiatic Journal*, 60(1/2), 13-17; Okutan Davletov, N. (2021). Ölümüne Karşı Bir Feryat, Esiz Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*, 52, 159-170; Okutan Davletov, N. ve Davletov, T. (2022). Eski Türklerden Günümüze Altay Şamanizminde Çök/Sök Ayini. *Journal of Old Turkic Studies (JOTS)*, 6(1), 21-38.

Kaynakça

- Anuchin, V. İ. (1914). *Ocherk Shamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii nauk.
- Anzhiganova, L. V. (2023). Etnokonfessionalny neotraditsionalizm Hakasov: poisk osnovanii identifikatsii. *Novye issledovaniia Tuvy/The New Research of Tuva*, 1, 125-136.
- Anzhiganova, L. V. ve Topoeva, M. V. (2017). Hakasy v usloviyah globalizatsii: mentalnye deformatsii. *Novye issledovaniia Tuvy/The New Research of Tuva*, 3, 100-111.
- Barutcu Özönder, F. S. (1999). Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi. *KÖK Araştırmalar*, 1(2). 65-92.
- Burnakov, V. A. ve Tsidenova, D. Ts. (2015). Obraz volka v religiozno-mifologicheskikh predstavleniyah hakasov (konets XIX-XX vek). *Vestnik NGU, Seriya: İstoriya, filologiya, Tom 14, Vypusk 3: Arheologiya i etnografiya*, 121-132.
- Butanayev, V. Y. (1994). *Proishozhdenie Hakasskih rodov i familii/ Hooray söökteri paza piçikke kırceñ öbekeleri*. Abakan: Laboratoriya etnografii NİS AGPI.
- Butanayev, V. Y. (2003). *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya*. Abakan: İzd.-vo HGU im. NF. Katanova.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva, İ. İ. (1996a). Abalar. *Hooray Çonnıñ Törelleri* içinde (ss. 52-53). Abakan: Laboratoriya etnografii NİS HGU.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva İ. İ. (1996b). Çiti Püür. *Hooray Çonnıñ Törelleri* içinde (ss. 137-138). Abakan: Laboratoriya etnografii NİS HGU.
- Butanayev, V. Y. ve Butanayeva, İ. İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih* (Y. Gümüş, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Crawford, M. H. (1998). *The Origins of Native Americans: Evidence from Anthropological Genetic*. New York: Cambridge University Press.
- Curtis, E. (1929). The Drummer, Nunivak. [Fotoğraf]. Curtis Gallery. 05.12.2024 tarihinde https://curtisgallery.com/products/the-drummer-nunivak?_pos=5&_sid=13a87b1e6&_ss=r adresinden erişildi.
- Danka, B. (2019). *The 'Pagan' Oğuz-namä: A Philological and Linguistic Analysis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Davletov, T. B. (2022). *Şaman: Doğa'nın Şifası Uyanınca* (5. bs.). İstanbul: Asi Kitap.
- Eliyarlı, S. (1998). Dede Korkut Kitabı ve Türk Türeyiş Efsanesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 46(2), 32-36.
- Erkoç, H. İ. (2017). Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. yüzyıllar). *JOTS*, 1(1), 36-75.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gombrich, E. H. (2016). *Sanatın Öyküsü* (E. Erduran ve Ö. Erduran, Çev.) (Cep Boy 1. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Gordon, R. K. (1957). *Anglo-Saxon Poetry*. London, New York: J. M. Dent & Sons, E. P. Dutton & Co.
- Gündüz, T. (2016). *Oğuz Kağan Destanı. Reşideddin Oğuznâmesi. Tercüme, Giriş ve Notlar* (1. bs.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Hakassko-Russkiy Slovar*. (2006). O. V. Subrakova (Red.). Novosibirsk: Nauka.
- Hollander, L. M. (1927). Were the Mythological Poems of the Edda Composed in the Pre-Christian Era?. *The Journal of English and Germanic Philology*, 26(1), 96-105.
- İvan Tsarevich i Seriy volk. Russkaya narodnaya skazka v obrobotke* A. N. Tolstogo. (1946). İ. Vorobyeva (Red.). Moskva: Detgiz.
- Katanov, N. F. (2000). N. F. Katanov. *Tallap Alğan Piliğ Toğıstarı. Hakas Folklorınıñ paza etnografiyazınıñ tekstleri*/N. F. Katanov. *Bilimsel Eserlerinden Seçmeler: Hakas Folkloru ve Etnografiyası Metinleri* (V. E. Maynogaşeva, Haz.) (F. Özkan, Çev.). Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- Klaeber, F. (1996). The Christian Elements in Beowulf. P. Battles (Çev.), *Old English Newsletter Subsidia* içinde (C. 24 ss. 31-89). Kalamazoo, MI: The Medieval Institut.
- Leeming, D. A. (2009a). Earth-Diver Creation. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (ss. 24-29). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009b). Siberian. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (s. 242). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009c). Miwok. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (s. 191). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Leeming, D. A. (2009d). Seneca (Onödowaga'). *Creation Myths of the World: An Encyclopedia* (2. bs.) içinde (ss. 240-241). Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Marriott, A. R. ve Rachlin, C. K. (1995). *Kızilderili Mitolojisi* (2. bs.) (Ü. Özönlü, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Marshall, E. (2022). *Wolves in Beowulf and Other Old English Texts*. Cambridge: D. S. Brewer.
- McMahon, J. V. (1991). Atli the Dog in the Atlatkviða. *Scandinavian Studies*, 63(2), 187-198.
- Okutan Davletov, N. (2021). *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm* (G. Ö. Çakır, Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi* (C. I, 2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pettit, E. (2023). Atlatkviða in gröenlenzka. *The Poetic Edda: A Dual-Language Edition* içinde (ss. 657-678). Cambridge: Open Book Publishers.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (A. Kazancıgil ve L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Simeon, A. (1977). *The She-Wolf of Tsla-a-Wat: Indian Stories for the Young*. Vancouver: J. J. Douglas.

- Talianova Eren, M. (2023). “Suların Dibine Dalış” Motifli Dünyanın Yaratılış Miti Işığında Karşılaştırmalı Mitoloji ve Arkeolojik Yaklaşım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 16(42), 501-523.
- Taşagıl, A. (1995). *Göktürkler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırın İlk İmparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tokmacheva, V. (2024, Kasım). Uytag. Obryad u beloy volchitsy. [Video dosyası]. 05.12.2024 tarihinde https://vk.com/video207232700_456239380 adresinden erişildi.
- Yefimenkova, B. B. (1977). *Severnye bayki. Kolybelnye pesni Vologodskoy i Arkhangelskoy oblastey (İz kolleksii folklorista)*. Moskva: Vsesoyuznye İzd.-vo “Sovetskiy Kompozitor”.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve kurumsal nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel, dilsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazıların Turnitin programı ile taranarak benzerlik oranlarına bakılır. Benzerlik oranı %10'un üzerinde olan makaleler dergiye kabul edilmez. Benzerlik oranı %10'un altında olanlar ve Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere yazar adı gizlenerek iki alan uzmanına gönderilir. Hiçbir şekilde yazarlar hakem adlarını, hakemler yazar adlarını göremez. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştiri, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Hakem raporları iki yıl süreyle saklanır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Ön değerlendirme sürecinde öncelikle makalelerin başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadıklarına, teknik açıdan dergi kurallarına uygun olup olmadıklarına ve benzerlik oranlarına bakılmaktadır. Bu aşamada benzerlik oranı %10'un altında kalan ancak şekil yönünden düzeltme gerektiren makaleler yazarlarına tekrar gönderilir, yazarlar gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra yazılar tekrar ön değerlendirme aşamasına alınır.

Ön değerlendirmeyi geçen makaleler ayda bir yapılan Yayın Kurulu toplantılarında hakemlendirilmektedir. Böylece çift taraflı kör hakemlik ilkesi gereğince en az iki hakemin görev aldığı değerlendirme süreci başlar.

Hakem değerlendirmesi olumlu olan yazıların hangi sayıda yayımlanacağına konu dağılımı, geliş ve kabul tarihleri sıralamasına göre Yayın Kurulu karar verir. Yayımlanacak tüm makalelerin Türkçe ve İngilizce redaksiyonları yapıldıktan sonra teknik kontrol ve mizanpaj aşamalarından geçirilerek

yazarlardan makalelerinin son hallerine onay vermeleri ve Telif Hakkı Devir yazısını imzalayarak göndermeleri talep edilmektedir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara

Tel: + 90.312.2977182 / 2976771

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

Dergipark adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat>

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir.

Yazarların görev yaptığı kurum, unvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi makalelerinin ilk sayfasında, altta belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletilmesine eklenmelidir.

Ayrıca yazarlar dipnotta araştırma ve yayın etiği komitesi Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm kurallarına uyduklarını belirtmeli ve iki yazarlı makalelerde Yazarların Katkı Oranı ve yazarların makaleleri hakkında yapmak istedikleri bir açıklama var ise onunla ilgili bilgilendirmeyi yine makalenin ilk sayfasında dipnotta yazmalıdırlar.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış ve aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildiriler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir. Makalenin ilk sayfasında bildirinin hangi tarihte, hangi etkinlikte sunulduğu ve başka hiçbir yerde yayımlanmadığı belirtilmelidir.

Dergimizde aynı dönemde bir yazarın birden fazla çalışması değerlendirmeye alınmaz. Ayrıca iki sayı üst üste aynı yazarın makalesi yayınlanmaz.

Makale hacmi, başvuruda en çok 8.000 kelimeyi geçmemelidir. Makul kelime sayısındaki makale ekleri 8000 kelimelik sınır dışında tutulabilir.

Tezden üretilen makalelerde yazar makaleyi danışmanı ile birlikte yazmışsa katkı oranı belirterek danışman adını da yazar olarak ekleyebilir. Dipnotta çalışmanın tezden üretildiği belirtilmelidir.

Disiplinler arası çalışmalarda birden fazla yazar ismi kabul edilebilir. Ancak hepsinin katkı oranı belirtilmelidir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle ve 11 punto yazı karakteriyle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 10 punto yazı karakteriyle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, koyu ve italik yazılmalı. Yazar görev yaptığı kurum, unvan, e-posta bilgilerini ve ORCID numarasını makalenin ilk sayfasında, yazar adına dipnot vererek dipnotta belirtmelidir.

Öz: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; İngilizce olarak hazırlanmış makalelerde ise özlerin sırası İngilizce, Türkçe olmalıdır. Özler içerik yönünden birbirinin aynı olmalı, 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özün hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar kelime verilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe, İngilizce olarak hazırlanmalıdır ve 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5cm, yüksekliği 23,5cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından üst 2,6cm, alt 1,8cm, sağ ve soldan 2'şer cm boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) ve word programında ilk sayfada farklı seçeneği seçilerek sayfa numarası verilmelidir. Yazılar 8.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında girinti yapılmamalı, paragraf aralarında ise enter tuşu ile aralık bırakılmamalıdır. Paragraflar arasına boşluk bırakmak için öncesi ve sonrasına word programında paragraf sekmesinden 6nk aralık verilmelidir.

Alt Başlıklar

İkinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Üçüncü düzey ve daha alt düzeydeki başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Başlıklarda numaralandırmaya dikkat edilmelidir. Giriş, sonuç ve kaynakça numaralandırılmamalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat İngilizce yazılara da yer verilmektedir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar APA kaynak gösterme sistemine göre yapılmalıdır. Kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişinin adı, soyadı, görüşme tarih ve yeri bilgilerini içermelidir. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Alıntılar

1- Beş Satırdan Kısa Alıntılarda

Bir eserden doğrudan alıntı yapılıyorsa, yazarın, yayın yılı ve referans için sayfa numarası eklemesi gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: tek bir sayfa için “s.”, birden fazla sayfa için “ss.” kısaltması kullanılmalı ve çift sayfa kullanımlarında eğer sayfa aralığı belirtilmek isteniyorsa sayfa numaraları arasına tire konulmalı; iki farklı sayfadan alıntı yapılıyorsa sayfa numaraları arasına virgöl konulmalıdır.

Alıntıdan önce yazar adıyla başlayan bir ifade kullanılıyorsa yazar adı verildiği için parantez içinde sadece yayın tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek: Jones'a (1998) göre, “öğrenciler APA stilini kullanırken, özellikle de ilk kez kullanıyorlarsa, genellikle zorluk çekmektedirler” (s. 199).

Örnek: Jones (1998) “öğrencilerin APA stilini kullanmakta genellikle zorluk çektiğini” (s. 199) tespit etmiştir.

Eğer ifadeye yazar adı ile başlanılmıyorsa alıntı cümlesinin sonuna parantez içinde yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası verilmeli ve parantezin sonuna nokta konulmalıdır.

Örnek: “Öğrenciler genellikle APA stilini kullanmakta zorluk çekiyorlar” (Jones, 1998, s. 199).

2- Beş Satırdan Uzun Alıntılarda

Blok halinde yapılan alıntılar metinden bağımsız olarak sağdan ve soldan bir cm girinti verilerek, Times New Roman ile 10 punto karakter boyutunda yazılmalı ve tırnak kullanılmamalıdır.

Örnek:

Elektrik ziyası pek çok şeylerde güzel işe yaradığı gibi tiyatro sâha-i temaşaları üzerinde dahi ziyadesiyle işe yaramaktadır. Mehtâb göstermek, yıldızlar ve güneş irae eylemek veyahut gayet süslü giyinmiş ve elmaslara müstağrak olmuş bir kızı garık-i envâr ederek bir kat daha şaşaa-pâş bir hâle koymak için şu elektrik ziyasın-dan büyük istifade ediliyor (Ahmed Midhat, 1308/1892, s. 209).

3- Sayfa numarası içermeyen kaynaklardan yapılan alıntılarda mantıksal başka bir tanımlayıcıya atıfta bulunulmalıdır. Örneğin bir paragraf, bir bölüm numarası, bir tablo numarası gibi. Eski eserlerde (dini metinler gibi) ayet numaraları gibi özel tanımlayıcılar kullanılabilir. Kısacası sayfa numaraları yerine kaynağınız için anlamlı olan bir alternatif seçilmelidir.

Örnek:

Jones (1998) found a variety of causes for student dissatisfaction with prevailing citation practices (paras. 4-5).

A meta-analysis of available literature (Jones, 1998) revealed inconsistency across large-scale studies of student learning (Table 3).

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntoyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını (16,5cm-23,5cm) aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve “konu” her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*’nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar

tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

Ücret Politikası

Dergimizde hiçbir süreçte yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

Kaynakça Örnekleri

1- Tek yazarlı eserler

Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism And Diversity In Institutional Life*. Duke University Press.

2- Çift yazarlı eserler

Soto, C. J. ve John, O. P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model with 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(1), 117-143. <http://dx.doi.org/10.1037/pspp0000096>

3- Üçten yirmiye kadar yazarı olan eserler

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B. ve Fujita, K. (2019).

4- Yirmiden fazla yazarı olan eserlerde

Pegion, K., Kirtman, B. P., Becker, E., Collins, D. C., LaJoie, E., Burgman, R., Bell, R., DelSole, R., Min, D., Zhu, Y., Li, W., Sinsky, E., Guan, H., Gottschalck, J., Metzger, E. J., Barton, N. P., Achuthavarier, D., Marshak, J., Koster, R., ... Kim, H. (2019). The Subseasonal Experiment (SubX): A Multimodel Subseasonal Prediction Experiment. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 100(10), 2043-2061. <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-18-0270.1>

5- Sözlükler, ansiklopediler, kurum ve kuruluşlara ait bir grup yazar tarafından yazılan eserler

Merriam-Webster. (2008). Braggadocio. *Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary*. Merriam-Webster.

6- Bir çalışmanın birden fazla grup yazarlığı katmanı varsa (bir kurumun bir üst kuruluşu varsa), yazar olarak alt kurum, yayıncı olarak ise üst kuruluş adı yazılmalıdır.

Bureau of International Organization Affairs. (2018). U.S. Contributions to International Organizations, 2017 [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

7- Yazarı bilinmeyen eserler

Eğer bir eserin yazarı yoksa, eserin başlığı yazar kısmına taşınarak yayın tarihi ile kaynak göstermeye devam edilir. “Anonim” ifadesi ise yalnızca eserin yazarı “Anonim” olarak belirtilmişse kullanılır.

Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

Böyle bir kaynağın metin içi atfının gösterilmesinde ise yazar adı yerine kaynağın başlığının kısaltılmış bir versiyonu kullanılır.

Örnek: (Merriam-Webster’s, 2003).

8- Aynı Yazara Ait iki veya Daha Fazla Eser

Tüm girişler için yazarın adını kullanın ve girişleri yıllara göre listeleyin (en eski tarihli olan önce gelir). Tarih içermeyen referansları tarih içeren referanslardan önce listeleyin.

Urcuioli, P. J. (t.y.).

Urcuioli, P. J. (2011).

Urcuioli, P. J. (2015).

9- Bir yazarın hem tek yazarlı eseri hem de çok yazarlı eseri kaynak gösterilirken kaynakçada önce tek yazarlı eseri listelenmelidir.

Agnew, C. R. (Ed.). (2014). *Social Influences on Romantic Relationships: Beyond the Dyad*. Cambridge University Press.

Agnew, C. R. ve South, S. C. (Ed.). (2014). *Interpersonal Relationships and Health: Social and Clinical Psychological Mechanisms*. Oxford University Press.

10- İlk yazarı aynı, ikinci ve/veya üçüncü yazarları farklı olan kaynaklar kaynakçada listelenirken ikinci yazarın soyadına göre eğer ikinci yazar da aynı ise üçüncü yazarın soyadına göre alfabetik olarak sırlanmalıdır.

Arriaga, X. B., Capezza, N. M., Reed, J. T., Wesselman, E. D. ve Williams, K. D. (2014). With Partners Like You, Who Needs Strangers?: Ostracism Involving a Romantic Partner. *Personal Relationships*, 21(4), 557-569.

Arriaga, X. B., Kumashiro, M., Finkel, E. J., VanderDrift, L. E. ve Luchies, L. B. (2014). Filling the Void: Bolstering Attachment Security in Committed Relationships. *Social Psychological and Personality Science*, 5(4), 398-405.

11- Aynı yazarın aynı yayın tarihine sahip iki ya da daha fazla eseri şu şekilde kaynak gösterilmelidir.

Berndt, T. J. (2004a). Children's Friendships: Shifts Over a Half-century in Perspectives on Their Development and Their Effects. *Merrill Palmer Quarterly*, 50(3), 206-223.

Berndt, T. J. (2004b). Friendship and Three A's (Aggression, Adjustment, and Attachment). *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 1-4.

12- Bir kitabın Giriş, Önsöz, Sonsöz gibi bölümlerinden alıntı yapıldığında şu şekilde kaynak gösterilebilir.

Lang, J. M. (2018). Giriş. Dujardin, G., Lang, J. M. ve Staunton, J. A. (Ed.), *Teaching the Literature Survey Course* içinde (ss. 1-8). Batı Virginia Üniversitesi Yayınları.

13- Süreli Yayınlarda Yayımlanan Makalelerin Referans Gösterimi

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfî. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt no(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa yazılmalı. Yoksa internetten erişilmişse URL yazılmalı.

Author, A. A., Author, B. B. ve Author, C. C. (Year). Title of article. *Title of Periodical*, volume number(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

14- Basılı Dergilerin Referans Gösterimi

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfî. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt no(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa mutlaka yazılmalı. Yoksa aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Scruton, R. (1996). The Eclipse of Listening. *The New Criterion*, 15(3), 5-13.

15- Elektronik Dergi Makaleleri

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfî. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt no(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa yazılmalı. Yoksa URL yazılmalı.

Baniya, S. ve Weech, S. (2019). Data and Experience Design: Negotiating Community-Oriented Digital Research With Service-Learning. *Purdue Journal of Service-Learning and International Engagement*, 6(1), 11-16. <https://doi.org/10.5703/1288284316979>

Denny, H., Nordlof, J. ve Salem, L. (2018). "Tell me Exactly What it was that I was Doing that was so Bad": Understanding the Needs and Expectations of Working-class Students in Writing Centers. *Writing Center Journal*, 37(1), 67-98. <https://www.jstor.org/stable/26537363>

16- Magazin Dergilerindeki Makalelerin Referans Gösterilmesi

Peterzell, J. (1990, April). Better Late Than Never. *Time*, 135(17), 20-21.

17- Gazete Makalelerinin Referans Gösterilmesi

Schultz, S. (2005, December 28). Calls Made to Strengthen State Energy Policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

18- Bir Dergide Yayınlanan Tanıtma / Kitap İncelemesi

Baumeister, R. F. (1993). Exposing the Self-knowledge Myth [R. A. Wicklund ve M. Eckert tarafından yazılan The Self-knower: A Hero Under Control başlıklı kitabın incelemesi]. *Contemporary Psychology*, 38(5), 466-467.

19- Temel Formatta Bir Kitabın Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı*. Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Stoneman, R. (2008). *Alexander the Great: A Life in Legend*. Yale University Press.

20- Yazarı olmayan Editörlü Kitap

Editör Soyadı, Editör adının ilk harfi. (Ed.). (Yayın Yılı). Kitap Adı. Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Leitch, M. G. ve Rushton, C. J. (Ed.). (2019). *A New Companion to Malory*. D. S. Brewer.

21- Hem Yazarlı Hem de Editörü Olan Kitapların Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı* (Editör adının ilk harfi. Editör soyadı, Ed.). Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı).

Malory, T. (2017). *Le Morte Darthur* (P. J. C. Field, Ed.). D. S. Brewer. (Eserin Orijinal Tarihi 1469-70)

22- Çeviri Kitapların Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı* (Çevirenin ilk harfi. Çevirenin soyadı, Çev.). Yayınevi. (Orijinal kitabın yayın yılı) DOI (eğer varsa)

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas ve P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Not: Yukarıdaki Gibi Yeniden Yayınlanmış Eserlerde Her İki Yayın Tarihi de Bulunmalıdır. Plato (385-378/1989)

23- Bir Kitabın İlk Baskısından Sonraki Baskıları

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı* (kaçıncı baskısı olduğu). Publisher. DOI (if available)

Belcher, W. (2019). *Writing Your Journal Article in Twelve Weeks: A Guide to Academic Publishing Success* (2. bs.). University of Chicago Press.

24- Makale ya da Editörlü Bir Kitapta Bölüm

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). Bölüm Başlığı. Editör adının ilk harfi. Editör Soyadı (Ed.), *Eser Adı* içinde (ss. Bölüme ait sayfa aralığı). Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Not: Kitap bölümünün sayfa aralığını kitap başlığından sonra parantez içinde belirtirken “ss.” Kısaltması kullanılmalı. Süreli yayınlarda sayfa aralığı verilirken bu kısaltma kullanılmaz. Baskı numarası olan eserlerde ise sayfa numaraları ve baskı sayısı aynı parantez içinde, virgülle ayrılarak (2. bs. ss. 66-72) şeklinde listelenmelidir.

Armstrong, D. (2019). Malory and Character. M. G. Leitch ve C. J. Rushton (Ed.), *A New Companion to Malory* içinde (ss. 144-163). D. S. Brewer.

25- Çok Ciltli Eserlerin Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Eser adı* (C. #). Yayınevi. DOI (eğer varsa)

David, A. ve Simpson, J. (Ed.). (2006). *The Norton Anthology of English Literature: The Middle Ages* (8. bs., C. A). W. W. Norton and Company.

26- Ansiklopedi, Sözlük

Kurum ya da kuruluş adı. (Yıl). Başlık. *Eser adı* içinde (baskı, sayfa numarası). Yayınevi adı.

Merriam-Webster, Incorporated. (1997). *Goat. Merriam Webster's Collegiate Dictionary* içinde (10. bs., ss. 499-500). Merriam-Webster, Incorporated.

27- Yazarı olan Ansiklopedi ve Sözlükler

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). Başlık. Editör adının kısaltması. Editör adının kısaltması. Editör Soyadı (Ed.), *Eserin adı* içinde (baskı, sayfa numarası). Yayınevi.

Tatum, S. R. (2009). Spirituality and Religion in Hip Hop Literature and Culture. T. L. Stanley (Ed.), *Encyclopedia of Hip Hop Literature* içinde (ss. 250-252). Greenwood.

28- İkincil Kaynak Kullanımı

Kaynakçada orijinal çalışmaya atıfta bulunan ikincil kaynak belirtilmeli.

Nail, T. (2017). Asamblaj nedir? *SubStance*, 46(1), 21-37. <http://sub.uwpress.org/lookup/doi/10.3368/ss.46.1.21>

Not: Kaynakçada ikincil kaynak belirtilmeli. Metin içinde ise orijinal kaynağın adı verilmeli. Örneğin, Deleuze ve Guattari'nin çalışmasına Nail atıfta bulunuyorsa ve orijinal çalışmaya erişilememişse kaynakçada Nail'in çalışması listelenmelidir.

Metin içinde ise aşağıdaki alıntı şekli kullanılmalı.

Deleuze ve Guattari'nin asamblaj kavramı (Nail, 2017, s. 6'dan aktarıldığı şekliyle)...

29- Yayınlanmış Doktora ya da Yüksek Lisans Tezi

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). *Tezin Başlığı* (Yayın No.) [Doktora Tezi/Yüksek Lisans Tezi, Dereceyi Veren Kurumun Adı]. Veritabanı veya Arşiv Adı.

Angeli, E. L. (2012). *Networks of Communication in Emergency Medical Services* (Publication No. 3544643) [Doctoral dissertation, Purdue University]. ProQuest Dissertations Publishing.

Not: Doktora veya Yüksek Lisans tezi bir veri tabanında yayınlanmamışsa, belgenin bulunduğu sitenin URL'sini ekleyin.

30- Yayınlanmamış Doktora veya Yüksek Lisans Tezleri

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). *Tezin başlığı* [Yayınlanmamış doktora tezi/yüksek lisans tezi]. Dereceyi Veren Kurumun Adı.

Samson, J. M. (2016). *Human Trafficking and Globalization* [Unpublished doctoral dissertation]. Virginia Polytechnic Institute and State University.

31- Bildiriler

Soyadı, Yazar adının kısaltması. (Ed.). (Yıl). *Bildiri Başlığı*. Yayıncı. URL (varsa)

Huang, S., Pierce, R. ve Stamey, J. (Ed.). (2006). *Proceedings of the 24th Annual ACM International Conference on the Design of Communication*. ACM Digital Library. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

32- Web Sayfası

Bir web sayfasında yazarın adı varsa, önce onun adı belirtilmeli, sonra yayın yılı site adı yer almalı. Ayrıca web sayfaları güncellenebilir olduğu için erişim tarihleri de belirtilmelidir.

Soyadı, Yazar adının kısaltması. (Yıl, Ay Tarih). *Sayfa başlığı*. Site adı. URL erişim tarihi.

Price, D. (2018, Mart 23). *Laziness does not Exist*. Medium. 05.05.2023 tarihinde <https://humanparts.medium.com/laziness-does-not-exist-3af27e312d01> adresinden erişildi.

Kaynak bir kurum veya kuruluş tarafından yazılmışsa, yazar olarak kurum/kuruluşun adı kullanılır.

Kurum adı. (Yıl, Ay Gün). *Sayfa başlığı*. Site adı. URL

American Society for the Prevention of Cruelty to Animals. (2019, November 21). *Justice Served: Case Closed for Over 40 Dogfighting Victims*. 10.03.2020 tarihinde <https://www.aspc.org/news/justice-served-case-closed-over-40-dogfighting-victims> adresinden erişildi.

Web sayfasının yazarı belirtilmemişse, bunun yerine başlık yazılmalıdır.

Sayfanın başlığı. (Yıl, Ay Gün). *Site adı*. URL Erişim Tarihi.

Tuscan White Bean Pasta. (2018, Şubat 25). Budgetbytes. 18 Mart 2020 tarihinde <https://www.budgetbytes.com/tuscan-white-bean-pasta/> adresinden erişildi.

Yayın tarihi yoksa (t.y.) kısaltması kullanılmalıdır.

Yazar veya Kurum adı. (t.y.). *Sayfa başlığı*. Site adı (varsa). URL
Erişim Tarihi.

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental Health Conditions*.
<https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

33- DOI Numarası Olan Online Bilimsel Makaleler

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). Makale Başlığı. Dergi Adı,
Cilt(Sayı), Sayfa Aralığı. DOI

Drollinger, T., Comer, L. B. ve Warrington, P. T. (2006). Development and Validation of the Active Empathetic Listening Scale. *Psychology & Marketing*, 23(2), 161-180. <https://doi.org/10.1002/mar.20105>

34- DOI Numarası Olmayan Online Makaleler

Perreault, L. (2019). Obesity in adults: Role of Physical Activity and Exercise. *UpToDate*. 12 Ocak 2020 tarihinde <https://www.uptodate.com/contents/obesity-in-adults-role-of-physical-activity-and-exercise> adresinden erişildi.

HACETTEPE UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH STUDIES (HUTAD)

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD), is a referred journal published semi annually since 2004, by the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal covers theoretic and/or practical studies on historical, linguistic, corporate, social, cultural, economic, political aspects related to Turkish Studies as well as contemporary issues in an interdisciplinary approach.

Evaluation

The articles sent to the journal for publication are scanned with the Turnitin program and their similarity indexes are checked. Articles with a similarity rate of more than 10% are not accepted to the journal. Those with a similarity rate of less than 10% and those found suitable as a result of the preliminary evaluation of the Editorial Board are sent to two field experts, with the name of the author hidden, to be reviewed and reported. In line with double-blind review, authors cannot see referee names and referees cannot see author names under no circumstances. In cases where both reports are positive, the article is accepted to the journal; If one of the reports is negative, the opinion of a third expert is sought. Articles, for which two negative reports have been issued, cannot be published in the journal. Authors are expected to take the criticism, evaluation and suggestions of the Editorial Board or experts into account; however, the authors also have the right to examine the reports and express their own opinions. Referee reports are kept for a period of two years. Articles sent to the journal are not returned whether they are published or not. The authors bear full responsibility for their opinions expressed in published articles.

In the preliminary evaluation process, firstly, it is checked whether the articles have been published elsewhere, whether they are technically compliant with the journal rules and their similarity rates. At this stage, articles with a similarity rate below 10% but requiring correction in terms of form are sent back to the authors, and after the authors make the necessary corrections, the articles are taken to the preliminary evaluation stage again.

Articles that pass the preliminary evaluation are refereed at the monthly Editorial Board meetings. Thus, the evaluation process starts with at least two referees in accordance with the principle of double blind refereeing.

The Editorial Board decides which issue to publish the manuscripts with positive referee evaluations according to the subject distribution, arrival and acceptance dates. After all articles to be published are proofread in Turkish and English, they go through technical control and layout stages and authors are

requested to approve the final versions of their articles and to sign and send the Copyright Transfer letter.

General Rules

Contact: Authors should use the following address for their communication with the Journal:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2977182 / 2976771
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Important Points to be Considered by the Authors

The articles should be sent to the address <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat>. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The type fonts (PC – compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

In addition, authors should indicate in the footnote that they comply with all the rules of the Committee on Publication Ethics (COPE), and in articles with two authors, the Authors' Contribution Ratio and if there is a statement that the authors want to make about their article, they should write the information about it in the footnote on the first page of the article.

Articles sent to HUTAD should not been previously published or sent to another journal. Papers presented at a scientific meeting can be accepted provided that they are separately stated and have not been published before. On the first page of the article, it should be stated on which date, in which event the paper was presented and that it has not been published anywhere else. More than one author name may be accepted in interdisciplinary studies. However, the contribution rate of all of them should be indicated.

In our journal, more than one work of an author in the same period is not evaluated. In addition, the same author's article will not be published for two consecutive issues.

The article volume should not exceed 8,000 words at most in the application. Article appendices with a reasonable word count can be excluded from the 8000-word limit.

In articles derived from a thesis, if the author has written the article together with his/her advisor, he/she can add the name of the advisor as an author by specifying the contribution rate. In the footnote, it should be stated that the work is derived from the thesis.

More than one author name may be accepted in interdisciplinary studies. However, the contribution rate of all of them should be indicated.

Title: Not longer than 12 words, the title should be written in bold and capital letters. The translation in English should be accurate and placed above the English abstract in bold and small letters with capitalised initials.

Author's Name: The name and the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The authors should indicate the name of the author in the footnote.

Abstract: It should be between 100 and 200 words and prepared in a manner that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form and chart. Two abstracts, one in Turkish and one in English, should be prepared for each article; for articles prepared in English, the order of the abstracts should be English and Turkish. It should be written in 10-point font, indented 1cm from the left. They should be identical in terms of content

Key words: At least 5, at most 10 key words should follow the abstract, written in Turkish, English.

Article Text: The texts should have width 16,5 cm and height 23,5 cm written single-spaced and with 11 point letter size. The indent should be 2cm and page numbers begin in the second page (considering the title page as the first page) and by selecting the different option on the first page in the word program.

Paragraphs should not be indented at the beginning and paragraph breaks should not be spaced with the enter key. In order to leave a space between paragraphs, 6nk spacing should be given before and after the paragraph tab in the word program.

Subheadings

Second level headings should be written in bold and lowercase letters with capitalized initials, in 11-point font, and numbered. Third level and lower level headings should be written with capitalized initials, lowercase letters, 11-point font, and numbered. Attention should be paid to

numbering in the titles. Introduction, conclusion and bibliography should not be numbered.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish, but upon Editorial Board approval, articles in Turkic Languages, and English are published up to one third of the journal. Articles written in Turkish ought to be follow the rules of the Turkish Language Association's Dictionary.

Citation/Bibliography: References and quotations follow the APA system. Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85), not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. Interviews include the persons' name and surname and the date and place the interview was held. When electronic source material is used, the date accessed should definitely be indicated.

Quotations

1- In Quotations Less Than Five Lines

If quoting directly from a work, the author should include the year of publication and the page number for the reference. It should be noted that the abbreviation "p." should be used for a single page, "ss." should be used for multiple pages, and in the case of double page citations, a hyphen should be placed between the page numbers if the page range is to be specified; if two different pages are quoted, a comma should be placed between the page numbers.

If a statement starting with the author's name is used before the citation, only the publication date and page number should be given in parentheses since the author's name is given.

If the statement does not begin with the author's name, the author's surname, year of publication and page number should be given in parentheses at the end of the quotation sentence and a full stop should be placed at the end of the parenthesis.

2- Quotations longer than five lines

Block quotations should be written independently from the text, indented one centimeter from the right and left, in Times New Roman in 10-point font size, and quotation marks should not be used.

3- In quotations from sources that do not contain page numbers, another logical identifier should be cited. For example, a paragraph, a chapter number, a table

number. In older works (such as religious texts), special identifiers such as verse numbers can be used. In short, page numbers should be replaced by an alternative that makes sense for your source.

Footnote: General clarifications apart from quotations are given in numbered footnotes. The footnotes should be written in letter point size 10 and appear on the relevant page.

Tables and Graphics: Each table should have be numbered and bear a name title. The explanation for symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the relevant text sections.

Pictures to be published should be either professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the ‘topic’ should be clearly pointed out following each graphic. Their last digitalised two-coloured-white/black- and colourful pictures’ resolution should be 300dpi whereas line drawings should be 800-1200 dpi. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. Articles or part of them cannot be reproduced without the written permission of the publisher. Third parties can quote articles, pictures and shapes provided that they will give full reference. Permission for the copy of the pictures, tables, and shapes are the exclusive right of the author.

Fee Policy

Our journal does not charge any fee from the authors in any process.

Bibliography Examples

1- Single author

Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism And Diversity In Institutional Life*. Duke University Press.

2- Two Authors

Soto, C. J. ve John, O. P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model with 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(1), 117-143. <http://dx.doi.org/10.1037/pspp0000096>

3- Three to Twenty Authors

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B. ve Fujita, K. (2019).

4- More Than Twenty Authors

Pegion, K., Kirtman, B. P., Becker, E., Collins, D. C., LaJoie, E., Burgman, R., Bell, R., DelSole, R., Min, D., Zhu, Y., Li, W., Sinsky, E., Guan, H., Gottschalck, J., Metzger, E. J., Barton, N. P., Achuthavarier, D., Marshak, J., Koster, R., ... Kim, H. (2019). The Subseasonal Experiment (SubX): A Multimodel Subseasonal Prediction Experiment. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 100(10), 2043-2061. <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-18-0270.1>

5- Group Author

Merriam-Webster. (2008). Braggadocio. *Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary*. Merriam-Webster.

6- When a work has multiple layers of group authorship (e.g. The Office of the Historian, which is a part of the Department of State, publishes something), list the most specific agency as the author and the parent agency as the publisher.

Bureau of International Organization Affairs. (2018). U.S. Contributions to International Organizations, 2017 [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

7- Unknown Author

When the work does not have an author move the title of the work to the beginning of the references and follow with the date of publication. Only use "Anonymous" if the author is the work is signed "Anonymous."

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

When your essay includes parenthetical citations of sources with no author named, use a shortened version of the source's title instead of an author's name. Use quotation marks and italics as appropriate.

For example, (Merriam-Webster's, 2003).

8- Two or More Works by the Same Author

Use the author's name for all entries and list the entries by the year (earliest comes first). List references with no dates before references with dates.

Urcuioli, P. J. (t.y.).

Urcuioli, P. J. (2011).

Urcuioli, P. J. (2015).

9- When an author appears both as a sole author and, in another citation, as the first author of a group, list the one-author entries first.

Agnew, C. R. (Ed.). (2014). *Social Influences on Romantic Relationships: Beyond the Dyad*. Cambridge University Press.

Agnew, C. R. ve South, S. C. (Ed.). (2014). *Interpersonal Relationships and Health: Social and Clinical Psychological Mechanisms*. Oxford University Press.

10- References that have the same first author and different second and/or third authors are arranged alphabetically by the last name of the second author, or the last name of the third if the first and second authors are the same.

Arriaga, X. B., Capezza, N. M., Reed, J. T., Wesselman, E. D. ve Williams, K. D. (2014). With Partners Like You, Who Needs Strangers?: Ostracism Involving a Romantic Partner. *Personal Relationships*, 21(4), 557-569.

Arriaga, X. B., Kumashiro, M., Finkel, E. J., VanderDrift, L. E. ve Luchies, L. B. (2014). Filling the Void: Bolstering Attachment Security in Committed Relationships. *Social Psychological and Personality Science*, 5(4), 398-405.

11- Two or More Works by the Same Author in the Same Year

Berndt, T. J. (2004a). Children's Friendships: Shifts Over a Half-century in Perspectives on Their Development and Their Effects. *Merrill Palmer Quarterly*, 50(3), 206-223.

Berndt, T. J. (2004b). Friendship and Three A's (Aggression, Adjustment, and Attachment). *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 1-4.

12- Introductions, Prefaces, Forewords and Afterwords

Cite the publishing information about a book as usual, but cite Introduction, Preface, Foreword, or Afterword (whatever title is applicable) as the chapter of the book.

Lang, J. M. (2018). Giriş. Dujardin, G., Lang, J. M. ve Staunton, J. A. (Ed.), *Teaching the Literature Survey Course* içinde (ss. 1-8). Batı Virginia Üniversitesi Yayınları.

13- Articles in Periodicals

Author, A. A., Author, B. B. ve Author, C. C. (Year). Title of article. *Title of Periodical*, volume number(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

14- Article in Print Journal

Scruton, R. (1996). The Eclipse of Listening. *The New Criterion*, 15(3), 5-13.

15- Article in Electronic Journal

As noted above, when citing an article in an electronic journal, include a DOI if one is associated with the article.

Baniya, S. ve Weech, S. (2019). Data and Experience Design: Negotiating Community-Oriented Digital Research With Service-Learning. *Purdue Journal of Service-Learning and International Engagement*, 6(1), 11-16. <https://doi.org/10.5703/1288284316979>

DOIs may not always be available. In these cases, use a URL. Many academic journals provide stable URLs that function similarly to DOIs. These are preferable to ordinary URLs copied and pasted from the browser's address bar.

Denny, H., Nordlof, J. ve Salem, L. (2018). "Tell me Exactly What it was that I was Doing that was so Bad": Understanding the Needs and Expectations of Working-class Students in Writing Centers. *Writing Center Journal*, 37(1), 67-98. <https://www.jstor.org/stable/26537363>

16- Article in a Magazine

Peterzell, J. (1990, April). Better Late Than Never. *Time*, 135(17), 20-21.

17- Article in a Newspaper

Schultz, S. (2005, December 28). Calls Made to Strengthen State Energy Policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

18- Review

Baumeister, R. F. (1993). Exposing the Self-knowledge Myth [R. A. Wicklund ve M. Eckert tarafından yazılan The Self-knower: A Hero Under Control başlıklı kitabın incelemesi]. *Contemporary Psychology*, 38(5), 466-467.

19- Basic Format for Books

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle. Publisher Name. DOI (if available)

Stoneman, R. (2008). *Alexander the Great: A Life in Legend*. Yale University Press.

20- Edited Book, No Author

Editor, E. E. (Ed.). (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle. Publisher. DOI (if available)

Leitch, M. G. ve Rushton, C. J. (Ed.). (2019). *A New Companion to Malory*. D. S. Brewer.

21- Edited Book With an Author or Authors

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (E. Editor, Ed.). Publisher. DOI (if available)

Malory, T. (2017). *Le Morte Darthur* (P. J. C. Field, Ed.). D. S. Brewer. (Eserin Orijinal Tarihi 1469-70)

22- A Translation

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (T. Translator, Trans.). Publisher. (Original work published Year) DOI (if available)

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas ve P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Note: When you cite a republished work, like the one above, in your text, it should appear with both dates: Plato (385-378/1989)

23- Edition Other Than the First

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (# edition). Publisher. DOI (if available)

Belcher, W. (2019). *Writing Your Journal Article in Twelve Weeks: A Guide to Academic Publishing Success* (2. bs.). University of Chicago Press.

24- Article or Chapter in an Edited Book

Author, A. A., & Author, B. B. (Year of publication). Title of chapter. In E. E. Editor & F. F. Editor (Eds.), Title of work: Capital letter also for subtitle (pp. pages of chapter). Publisher. DOI (if available)

Note: When you list the pages of the chapter or essay in parentheses after the book title, use "pp." before the numbers: (pp. 1-21). This abbreviation, however, does not appear before the page numbers in periodical references. List any edition number in the same set of parentheses as the page numbers, separated by a comma: (2nd ed., pp. 66-72).

Armstrong, D. (2019). Malory and Character. M. G. Leitch ve C. J. Rushton (Ed.), *A New Companion to Malory* içinde (ss. 144-163). D. S. Brewer.

25- Multivolume Work

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (Vol. #). Publisher. DOI (if available)

David, A. ve Simpson, J. (Ed.). (2006). *The Norton Anthology of English Literature: The Middle Ages* (8. bs., C. A). W. W. Norton and Company.

26- Dictionary or Encyclopedia With a Group Author

Name of institution or organization. (Year). Title. In the title of the work (edition, page number). Publisher name.

Merriam-Webster, Incorporated. (1997). Goat. *Merriam Webster's Collegiate Dictionary* içinde (10. bs., ss. 499-500). Merriam-Webster, Incorporated.

27- Dictionary or Encyclopedia With an Individual Author

Lastname, F. M. (Year). Title of entry. In F. M. Lastname (ed.), *Title of reference work* (edition, page numbers). Publisher.

Tatum, S. R. (2009). Spirituality and Religion in Hip Hop Literature and Culture. T. L. Stanley (Ed.), *Encyclopedia of Hip Hop Literature* içinde (ss. 250-252). Greenwood.

28- Secondary Source

Provide the source in which the original work was referenced:

Nail, T. (2017). Asamblaj nedir? *SubStance*, 46(1), 21-37. <http://sub.uwpress.org/lookup/doi/10.3368/ss.46.1.21>

Note: Provide the secondary source in the references list; in the text, name the original work, and give a citation for the secondary source. For example, if Deleuze and Guattari's work is cited in Nail and you did not read the original work, list the Nail reference in the References. In the text, use the following citation:

Deleuze ve Guattari'nin asamblaj kavramı (Nail, 2017, s. 6'dan aktarıldığı şekliyle)...

29- Dissertation or Master's Thesis, Published

Lastname, F. M. (Year). Title of dissertation/thesis (Publication No.) [Doctoral dissertation/Master's thesis, Name of Institution Awarding the Degree]. Database or Archive Name.

Angeli, E. L. (2012). *Networks of Communication in Emergency Medical Services* (Publication No. 3544643) [Doctoral dissertation, Purdue University]. ProQuest Dissertations Publishing.

Note: If the dissertation or thesis is not published in a database, include the URL of the site where the document is located.

30- Dissertation or Master's Thesis, Unpublished

Lastname, F. M. (Year). *Title of dissertation/thesis* [Unpublished doctoral dissertation/master's thesis]. Name of Institution Awarding the Degree.

Samson, J. M. (2016). *Human Trafficking and Globalization* [Unpublished doctoral dissertation]. Virginia Polytechnic Institute and State University.

31- Conference Proceedings

The 7th edition of the APA manual does not provide guidance on citing conference proceedings. Therefore, this citation models that of an edited collection, which is similar in format.

Lastname, F. M., & Lastname, F. M. (Eds.). (Year). *Title of Proceedings*. Publisher. URL (if applicable)

Huang, S., Pierce, R. ve Stamey, J. (Ed.). (2006). *Proceedings of the 24th Annual ACM International Conference on the Design of Communication*. ACM Digital Library.
<https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

32- Web Sayfası

If the page names an individual author, cite their name first. In addition, since web pages are updatable, access dates should also be indicated.

Lastname, F. M. (Year, Month Date). *Title of page*. Site name. URL

Price, D. (2018, Mart 23). *Laziness does not Exist*. Medium. 05.05.2023 tarihinde <https://humanparts.medium.com/laziness-does-not-exist-3af27e312d01> adresinden erişildi.

If the resource was written by a group or organization, use the name of the group/organization as the author. Additionally, if the author and site name are the same, omit the site name from the citation.

Group name. (Year, Month Date). *Title of page*. Site name. URL

American Society for the Prevention of Cruelty to Animals. (2019, November 21). *Justice Served: Case Closed for Over 40 Dogfighting Victims*. 10.03.2020 tarihinde <https://www.asPCA.org/news/justice-served-case-closed-over-40-dogfighting-victims> adresinden erişildi.

If the page's author is not listed, start with the title instead. Additionally, include a retrieval date when the page's content is likely to change over time (like, for instance, if you're citing a wiki that is publicly edited).

Title of page. (Year, Month Date). *Site name*. Retrieved Month Date, Year, from URL

Tuscan White Bean Pasta. (2018, Şubat 25). Budgetbytes. 18 Mart 2020 tarihinde <https://www.budgetbytes.com/tuscan-white-bean-pasta/> adresinden erişildi.

If the date of publication is not listed, use the abbreviation (t.y.).

Author or Group name. (t.y.). *Title of page*. Site name (if applicable). URL

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental Health Conditions*. <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

33- Online Scholarly Journal Article: Citing DOIS

Lastname, F. M. (Year). Title of article. *Title of Periodical*, volume number(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

Drollinger, T., Comer, L. B. ve Warrington, P. T. (2006). Development and Validation of the Active Empathetic Listening Scale. *Psychology & Marketing*, 23(2), 161-180. <https://doi.org/10.1002/mar.20105>

34- Article From an Online Periodical With No DOI Assigned

If an online scholarly journal article has no DOI and is published on a website, include the URL. If an online scholarly article has no DOI and is published on a database, do not include a URL or any database information. The only exception is for databases that publish articles that are in limited circulation (like ERIC) or that are only available on that particular database (like UpToDate). Note that retrieval dates are required for unarchived sources that are likely, or intended, to change over time.

Perreault, L. (2019). Obesity in adults: Role of Physical Activity and Exercise. *UpToDate*. 12 Ocak 2020 tarihinde <https://www.uptodate.com/contents/obesity-in-adults-role-of-physical-activity-and-exercise> adresinden erişildi.